Warszawskie dziedzictwo postindustrialne

Michał Krasucki

Fundacja HEREDITAS

Warszawskie dziedzictwo postindustrialne

Warszawskie dziedzictwo postindustrialne

Michał Krasucki

Fundacja
HEREDITAS

Warszawa 2011

Redakcja i korekty
Katarzyna Komar-Michalczyk

Projekt okładki i opracowanie graficzne
Magdalena Barańska

Fotografie
Artur Balczyński, Natalia Bet, Anna Gola, Dominik Jagiełło, Michał Krasucki, Joanna Krukowska, Marcin Libelt, Karolina Marcinkowska, Zbigniew Michalczyk, Monika i Dominik Miłowscy, Maria Rózga, Jacek Serafinowicz, Katarzyna Zielińska, MediaDem, fotografie z archiwum „Stolicy", WUOZ i Roberta Marcinkowskiego

Opracowanie map
Robert Marcinkowski, Piotr Berezowski

Publikacja została wydana dzięki dofinansowaniu ze środków
Miasta Stołecznego Warszawy.

MIASTO
STOŁECZNE
WARSZAWA

zakochaj się w Warszawie

Patronat medialny

SPOTKANIA
Z ZABYTKAMI

STOLICA
WARSZAWSKI MAGAZYN ILUSTROWANY

© Copyright by Fundacja Hereditas 2011

Wszelkie prawa zastrzeżone. Całość ani żadna część niniejszej książki
nie może być reprodukowana bez pisemnej zgody wydawcy.

Wydanie pierwsze

ISBN 978-83-931723-5-1

Na okładce
Zbiorniki filtrów powolnych w warszawskiej Stacji Filtrów, fot. M. Krasucki 2010

Spis treści

Wstęp 7

Bielany 15

Mokotów 21

Ochota 47

Praga Południe 61

Praga Północ 107

Śródmieście 185

Wola 219

Żoliborz 321

Dzielnice obrzeżne 331

Indeks topograficzny 351

Indeks osobowy 356

Wstęp

Zabytki warszawskiego przemysłu – znikające miasto

Dziś trudno w to uwierzyć, ale Warszawa była kiedyś ważnym ośrodkiem przemysłowym na mapie Imperium Rosyjskiego, a później II Rzeczypospolitej. Przemysł kojarzymy raczej z powojenną historią miasta. Tymczasem na początku XX w. notowano w mieście kilka tysięcy mniejszych i większych zakładów przemysłowych – zarówno fabryk, zatrudniających czasem nawet po 4 tys. osób, jak też niewielkich firm rodzinnych. Krajobraz miejski, szczególnie na obrzeżach centrum, tworzyły w dużej mierze hale fabryczne, kominy i domy robotnicze. Miasto specjalizowało się w szeroko pojętej produkcji metalurgicznej, a niektóre z wyrobów zdobyły sobie uznanie nie tylko na rynkach lokalnych, ale także europejskich bądź nawet światowych. Co z tego zostało do dziś? Przeszło kilkaset zabudowań poprzemysłowych, często cały zespołów, ale także małych, schowanych w podwórkach warsztatów. Najstarsze z nich sięgają swoją historią połowy XIX w. Nie zawsze są to zabytki związane z produkcją przemysłową w sposób bezpośredni, jak hale produkcyjne, to także architektura mieszkaniowa, socjalna czy szeroko pojęta infrastruktura techniczna (jak elektrownie czy zespoły wodociągów) – wspólnym dla nich mianownikiem jest zawsze inżynieryjny charakter ich architektury.

Niestety, w ciągu kilku ostatnich lat mieszkańcy Warszawy są świadkami dewastacji i niszczenia zachowanych zabytków warszawskiej architektury inżynieryjnej. Pod młotek idą całe zespoły fabryczne, kolejowe, pierzeje dawnej zabudowy, a wraz z nią także pozostałego wyposażenia technicznego – zabytków techniki. Mimo protestów mieszkańców, środowisk zawodowych i społecznych, architektów, a także samych służb konserwatorskich, nie udało się zapobiec bezprzykładnym aktom zniszczenia. Najgłośniejszym przykładem z ostatniego czasu może być sprawa zespołu dawnej parowozowni przy ul. Wileńskiej w Warszawie. W ciągu jednego dnia nowy właściciel zrównał z ziemią halę z połowy XIX w., ostatni relikt (poza torowiskami) Kolei Petersburskiej. Obiekt, niestety, nie podlegał ochronie konserwatorskiej i pomimo prawdziwej awantury medialnej nikomu nie udało się zatrzymać rozbiórki, która potoczyła się błyskawicznie. Jednym tchem można wymienić warszawskie obiekty, które spotkał podobny los – fabryka Dobrolin przy ul. Wolskiej, browar Haberbuscha i Schiele przy ul. Grzybowskiej, fabryka słodyczy Fruzińskiego przy ul. Topiel, fabryka obuwnicza Rygawar przy ul. Gocławskiej, hale fabryczne Polleny przy ul. Szwedzkiej, warsztat Szmalenberga przy ul. Skierniewickiej, fabryka Philipsa przy Karolkowej, Zakłady im. Róży Luksemburg przy ul. Grzybowskiej itd. Nierzadko prezentowały one ciekawe formy architektoniczne i jeszcze ciekawszą historię związaną z dziejami miasta. Dobra, atrakcyjna lokalizacja tych obiektów stała się jednocześnie ich przekleństwem i wyrokiem śmierci. Nie wspominam tu o szeregu warsztatów, fabryk, a nawet całych zespołów, które zostały przekształcone („zmodernizowane") w stopniu powodującym znaczną utratę ich wartości zabytkowych. Obiekty te zazwyczaj nie figurują w rejestrze zabytków, a brak planów miejscowych uniemożliwia konserwatorowi ich prawną ochronę. Rozwiązaniem doraźnym, które zapewnia jakąkolwiek kontrolę, jest objęcie ich gminną ewidencją zabytków. Osobną kwestią jest rozpoznawalność walorów historycznych i architektonicznych budynków

czy całych zespołów. Często dopiero po dłuższym badaniu i analizie zdjęć archiwalnych, pod warstwami styropianu i nowego tynku, można doszukać się autentycznej starej zabudowy, która na pierwszy rzut oka nie przedstawia większej wartości.

Są też, na szczęście, przykłady wzorowych rewitalizacji dawnych budynków pofabrycznych, których nowi, świadomi właściciele dostrzegli w starych murach prawdziwą wartość, dodającą prestiżu planowanej inwestycji. Tak stało się z tzw. Fabryką Trzciny (ul. Otwocka), Fabryką Koronek Landaua (ul. Burakowska), czy choćby elektrownią tramwajową (ul. Przyokopowa), takie też plany przygotowano dla d. Warszawskiej Wytwórni Wódek „Koneser" przy ul. Ząbkowskiej, Elektrociepłowni Powiśle i d. fabryki Norblina. Obiekty zaadaptowane na cele kulturalne posiadają coś, czego na próżno szukać w nowych obiektach – niepowtarzalny charakter i genius loci, czyli ducha miejsca. W świecie masowej budowy osiedli mieszkaniowej, centrów handlowych i biurowców jest to atut, który może decydować o powodzeniu inwestycji. Zrozumienie wartości dodanej, jaką wnoszą ze sobą obiekty zabytkowe, jest kluczem do ich uratowania i właściwego wykorzystania. Wiele z wcześniejszych obiektów, które przetrwały zawieruchę wojenną i następne prawie pięćdziesiąt lat dewastacyjnej gospodarki, istnieje bez wielu zmian do dziś. Ich solidne, budowane z mocnej cegły mury, często staloceramiczne lub żelbetowe stropy, decydowały o ich wyjątkowej trwałości. Mimo że mocno dziś zaniedbane, nadal przypominają o prowadzonej niegdyś produkcji przemysłowej. Rzadkim przykładem mogą być te obiekty, w których nadal funkcjonuje linia przemysłowa, choć czasem o innym profilu niż pierwotnie. Takim reliktem są choćby praskie piekarnie – przy ulicach Stolarskiej i Wiatracznej.

Do 1945 r.

Dawna architektura przemysłowa była przez lata niedoceniana i rzadko przyznawano jej istotne wartości architektoniczne. Może działo się tak ze względu na fakt, że zazwyczaj były to obiekty o prostej formie, niewyszukanej ceglanej dekoracji, projektowane przez inżynierów, a nie znanych architektów. Dopiero w latach 90. XX w. dostrzeżono potencjał tkwiący w fabrycznych murach. Zmieniła się też ich ocena w oczach osób zajmujących się tematem, historyków sztuki i historyków.

Prócz wyrobów, wspomnień i ikonografii nie zachowały się materialne ślady istnienia pierwszych warszawskich manufaktur. Historia warszawskiego przemysłu sięga jeszcze końca XVIII w., kiedy powstały pierwsze manufaktury mieszczańskie, magnackie i królewskie. Do najsłynniejszych należały manufaktura farfurowa w królewskim Belwederze, zakłady tabaczne Blanka czy wytwórnia powozów Dangla. Coraz szybszy rozwój przemysłu (produkcja obejmowała głównie towary luksusowe i używki) zahamował wybuch powstania kościuszkowskiego i rozpad kraju.

Powstanie autonomicznego Królestwa Polskiego stało się naturalnym impulsem do narodzin całych gałęzi przemysłu. Stworzenie dogodnych warunków osiedleńczych dla cudzoziemców (często pierwszej wody fachowców), otwarcie nowych rynków zbytu (Cesarstwo Rosyjskie) i uruchomienie w 1828 r. Banku Polskiego, który kredytował inwestycje w przemysł, spowodowało znaczny wzrost zainteresowania potencjalnych przedsiębiorców. Wraz z pojawieniem się pierwszych silników parowych (m.in. młyn parowy na Solcu, Fabryka Braci Evans przy ul. Świętojerskiej) postępowała mała rewolucja techniczna i doskonalenie produkcji. Coraz szybciej rozwijał się przemysł metalurgiczny i metalowy, który z czasem stał się typowo warszawską gałęzią produkcji. Warszawski przemysł połowy XIX w. to także międzynarodowe

technologie i standardy produkcji, które przybyły wraz z cudzoziemcami fabrykantami. Wiele rodzin francuskich, niemieckich, angielskich, później całkowicie spolonizowanych, położyło podwaliny pod rozwój poszczególnych gałęzi przemysłu. Zauważalne są nawet pewne prawidłowości: rodziny pochodzenia francuskiego (np. Norblinowie, Fragetowie) zajmowały się złotnictwem, platernictwem, natomiast rodziny z niemieckiego kręgu kulturowego – metalurgią i browarnictwem. Oczywiście, te granice zacierały się potem szybko.

Po zniesieniu w 1851 r. granicy celnej między Królestwem a Rosją, powstał niezwykle chłonny rynek zbytu, co warszawscy przedsiębiorcy skwapliwie wykorzystali. W latach 60. XIX w. Warszawa stała się ważnym węzłem kolejowym, co znacznie ułatwiło transport towarów, a także niezbędnego w produkcji węgla kamiennego. Zniesienie pańszczyzny w 1864 r. doprowadziło z kolei do masowej migracji ludności do miasta i pojawienia się mas nowych robotników. Druga połowa XIX w. z pewnością należała do przemysłu, który w Warszawie zdominował nawet zabudowę niektórych dzielnic miasta. Początkowo było to Powiśle, które z racji sąsiedztwa z Wisłą, a także dostępności wolnych terenów inwestycyjnych, stało się do połowy XIX w. przemysłowym zagłębiem. To tu powstały pierwsze zakłady Lilpopa, Raua i Loewensteina, pierwsza warszawska gazownia, stacja wodociągów i filtrów. Z czasem na przemysłowym charakterze zyskiwać zaczęły dzielnice usytuowane w sąsiedztwie linii kolejowych (Praga Północ, Wola), które ten charakter zachowały do dziś. Uruchomienie Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, Terespolskiej czy Petersburskiej, linii obwodowej na Pradze, a także przeprowadzenie mostu kolejowego przez Wisłę były najistotniejszymi chyba impulsami do szybkiego rozwoju warszawskiego przemysłu. Dzięki kolei miasto zyskiwało nie tylko szybki transport niezbędnych w produkcji surowców, ale także zdecydowanie łatwiejszy zbyt swoich towarów. Niesłychany rozwój produkcji obrazuje wzrost zatrudnienia w warszawskim przemyśle – z 6 tys. robotników w 1862 r. do ponad 42 tys. w 1913 r. Miasto stało się centrum Warszawskiego Okręgu Przemysłowego i dostarczało prawie 20% ogólnej produkcji w Królestwie Polskim. Rewolucja przemysłowa stworzyła nowe podstawy rozwoju techniki produkcji. Jeszcze w 1867 r. maszyny parowe posiadało tylko 61 zakładów, a moc tych maszyn wynosiła 1 934 KM. W trzydzieści sześć lat później (1903 r.) maszynami parowymi dysponowały 332 zakłady, a ich moc wzrosła do przeszło 30 000 KM. Na początku XX w. przemysł warszawski zyskał nowe źródło energii – w 1903 r. uruchomiona została elektrownia miejska. Podłączono do niej początkowo tylko 20 niewielkich silników elektrycznych, o łącznej mocy 121 KM, zainstalowanych w drobnych zakładach przemysłowych. W dziesięć lat później przemysł warszawski dysponował silnikami w liczbie ok. 4 000, lecz o niskiej mocy (10 000 KM łącznie).

Z tego okresu pochodzi najwięcej omawianych warsztatów, fabryk i całych zespołów fabrycznych. Powstały wówczas wielkie fortuny rodzin przedsiębiorców, którzy z czasem awansowali do najwyższych warstw społecznych, stając się prawdziwą elitą równą arystokracji (Norblin, Fraget, Lilpop, Haberbusch i Schiele, Borman i Szwede itd.). Co ciekawe, często były to rodziny cudzoziemskie – jak wspomniano – przybyłe z Anglii, Francji lub Niemiec, które już w drugim, trzecim pokoleniu ulegały całkowitemu spolszczeniu. Powstające w drugim półwieczu XIX w. i na początku XX w. obiekty wykazują wiele podobnych cech architektonicznych. Budowane zazwyczaj przez inżynierów (czasem przez domorosłych budowniczych), uzyskiwały proste plany i skromnie dekorowane elewacje. Nawiązywały do idei racjonalizmu w architekturze, opracowanej na początku XIX w. przez francuskiego teoretyka Jeana-Nicolasa-Louisa Duranda. Zgodnie z tymi racjonalistycznymi założeniami, architektura przemysłowa miała być w pełni dostosowana do swoich funkcji produkcyjnych, zachować symetrię i osiowość, stosować powtarzalne motywy dekoracyjne, a jej plan miał opierać się na powielanych modułach. Taki system zdecydowanie obniżał koszty projektowania i budowy.

Budynki fabryczne w drugiej połowie XIX w. rzadko były tynkowane (częściej przed połową tegoż stulecia), a dekoracja elewacji oparta była w głównej mierze na detalu ceglanym. Stosowane chętnie motywy arkad, lizen, fryzów arkadkowych, gzymsów kostkowych nawiązywały formą do stylów epok minionych (przede wszystkim gotyku i romanizmu), powszechnie panował Rundbogenstil, co sytuowało architekturę w XIX-wiecznej tradycji języka architektonicznego (architecture parlante): obiekty fabryczne nawiązywały swoim kształtem do dawnej architektury zamkowej czy obronnej, co miało formułować przekaz o trwałości i solidności obiektów. To także nobilitowało samego przemysłowca. Rozwiązaniem, które również sprzyjało względnej ekonomiczności budowy było stosowanie funkcjonalnych planów, opartych na powielanych segmentach. Zupełnie osobną kwestią był układ tych zespołów, na które czasami – prócz budynków fabrycznych – składały się także domy robotnicze. Z rozwiązaniem tym spotykamy się w przypadku warszawskiej gazowni, d. W.W.W. „Koneser" czy fabryk przy ul. Szwedzkiej.

Po 1945 r.

Warszawa początku XXI w. przechodzi prawdziwą transformację – z miasta na wpół przemysłowego, będącego istotnym ośrodkiem przemysłowym, w kierunku miasta z rozwiniętym sektorem usług, miasta nowoczesnych biur, osiedli mieszkaniowych i apartamentowców. Potężne kombinaty przemysłowe, jakie jeszcze wielu z nas do niedawna traktowało jako miejską codzienność, stanowiące nie tak odległą chlubę peerelowskiej propagandy, zastępują nie mniej potężne centra handlowe. W tym wielkim wirze zmian, w bałaganie chaotycznej transformacji architektoniczno-przestrzennej, zazwyczaj skryte za blaskiem neonów, szyldów, bilbordów często kryją się obiekty przemysłowe o ciekawej architekturze i fascynującej historii. Często projektowane były przez dobrych architektów. W świecie nowego ustroju zakład przemysłowy zyskiwał niespotykaną dotąd rangę; nie było to już zwykłe miejsce pracy i taśmy produkcyjnej, ale centrum socjalistycznego porządku społecznego. Rozwój przemysłu powojennego diametralnie różnił się od sytuacji sprzed 1939 r. Po 1945 r. zaczęto wprowadzać państwowe zarządy prywatnych zakładów, które z czasem zostały włączone do wielkich państwowych kombinatów. Indywidualny rozwój fabryk, zależny od warunków wolnorynkowych, zastąpiło centralne planowanie. Odbiło się to także na charakterystyce samych zakładów; z mapy przemysłowej stolicy znikały liczne mniejsze prywatne warsztaty i fabryki, a ta luka zapełniona została przez kilkadziesiąt potężnych, generujących większość warszawskiej produkcji, zakładów. Uprzemysłowienie stolicy na niespotykaną dotąd skalę miało nie tylko swój wymiar gospodarczy, ale przede wszystkim społeczny; miasto nowej, socjalistycznej ojczyzny, było miastem w dużym stopniu robotniczym. Wierzono, że to właśnie przemysł jest podstawową funkcją miastotwórczą, która będzie silnym impulsem do odbudowy zniszczonej stolicy. W pierwszym okresie powojennym nie budowano dużo. W latach 1945-1949 uwagę wszystkich skupiało raczej odgruzowywanie ulic i placów, odbudowa infrastruktury technicznej, zapewnienie warunków bytowych tysiącom osób. To czas, kiedy – często wspólnymi siłami – podnoszono z ruin przedwojenne fabryki, które uległy prawie całkowitej zagładzie w czasie wojny. Zakłady przemysłowe, które w 1939 r. były głównym celem bombardowań niemieckich, przed 1945 r. zostały ponownie zdewastowane, a ich wyposażenie i park maszynowy zazwyczaj wywiezione. Po zakończeniu działań wojennych, w pierwszym przyjętym planie trzyletnim, noszącym miano „planu odbudowy kraju", zakładano podniesienie z ruin tych zakładów, które się do tego jeszcze nadawały. Równolegle przygotowywano nacjonalizację wszystkich przedsiębiorstw, które zatrudniały więcej niż 50 osób na jedną zmianę. Odbudowa zniszczonych fabryk najczęściej podejmowana była z inicjatywy ich przedwojennych właścicieli, czasem przez samych pracowników, rzadziej przez państwo. Odbudowane zakłady po kilku latach oddawane były pod przymusowy zarząd „społeczny",

by potem przejść na własność państwa. W tym pierwszym okresie podjęto też kilka decyzji o lokalizacji i budowie nowych zakładów, m.in. Fabryki Samochodów Osobowych na Żeraniu, wytwórni penicyliny na Żeraniu, Zakładów Przemysłu Odzieżowego „Cora". Pod koniec pierwszego okresu planowania zatrudnienie w przemyśle wynosiło prawie 60 tys. osób, co i tak było znacznie poniżej połowy stanu przedwojennego. Istotną zmianą w tym okresie było stworzenie nowej mapy przemysłowej Warszawy. Przez planistów stolica została potraktowana jak wielka fabryka, ze swoimi wydziałami produkcyjnymi i systemem transportu. Miasto zostało podzielone na pięć stref-dzielnic, z których każda miała skupiać inne funkcje produkcyjne. Strefy przemysłowe miały występować naprzemiennie z dzielnicami mieszkaniowymi, których funkcją było zapewnienie wentylacji miasta i oddechu jego mieszkańcom. Dzielnica południowa na Służewcu, w sąsiedztwie linii kolejowej na Radom, miała stać się siedzibą Zakładu Hodowli Roślin, a także mieścić składy budowlane i magazyny. Kolejną strefą była Północna Dzielnica Przemysłowa w pobliżu Dworca Gdańskiego, w której funkcjonować miały betoniarnie i wytwórnie elementów betonowych. Centrum warszawskiego przemysłu planowano umieścić na Woli, Zachodniej Dzielnicy Przemysłowej. Tu lokowano większe i mniejsze zakłady o bardzo zróżnicowanym profilu. Za rozwiązania logistyczne odpowiedzialna była stacja rozrządowa na Odolanach, przy dzisiejszej ul. Ordona, która dzięki połączeniu z linią kolejową, zlokalizowanym tu wielkim placom i magazynom mogła obsłużyć wszystkie powstające zakłady. Odpowiednikiem Zachodniej Dzielnicy była po praskiej stronie Wisły strefa na Kamionku, wzdłuż ul. Grochowskiej. Jeszcze przed wojną rozlokowały się tu duże Polskie Zakłady Optyczne i ten teren, aż do ulicy Terespolskiej, przeznaczono głównie pod zabudowę przemysłową. Ostatnią dzielnicą przemysłową, budowaną w zasadzie od zera, miał stać się Żerań. Obok Fabryki Samochodów Osobowych, zaplanowano tu fabrykę gotowych elementów prefabrykowanych do budowy domów, fabrykę chemiczno-farmaceutyczną („Polfa"). Na Żeraniu, nad Wisłą, rozpoczęto także budowę nowej elektrociepłowni. To tu skupiać miał się cały ciężki przemysł, z dala od dzielnic mieszkaniowych stolicy. Odrębną strefą przemysłową stały się także Bielany, na granicy których w 1952 r. rozpoczęto budowę wielkiej Huty Warszawa.

Drugi okres rozbudowy, czas pierwszego planu sześcioletniego (1949-1955), zakładał bardzo szybko postępujące uprzemysłowienie miasta. Już w samym tekście planu sformułowano priorytety dotyczące budowy przemysłu: Warszawa, miasto o bogatych tradycjach rewolucyjnych, winna stać się silnym ośrodkiem robotniczym. W szczególności należy wybudować w Warszawie fabrykę samochodów osobowych, fabrykę tokarek, zakłady lamp elektrycznych, zakłady urządzeń radiowych, dokończyć budowę zakładów graficznych Dom Słowa Polskiego, wybudować fabrykę maszyn do pisania i 36 innych ważniejszych zakładów przemysłu wielkiego i średniego oraz poważnie rozbudować zakłady istniejące; osiągnąć wartość produkcji przemysłu socjalistycznego około cztero- i półkrotnie większą niż w 1949 r., zaś liczbę zatrudnionych w przemyśle zwiększyć do ponad 100 tys. osób. W tym okresie powstały wszystkie ważniejsze zakłady przemysłowe, m.in. Zakłady Poligraficzne Dom Słowa Polskiego, FSO, Elektrociepłownia na Żeraniu, Zakłady Radiowe im. Kasprzaka, Fabryka Wyrobów Precyzyjnych im. Gen. Świerczewskiego. Pod koniec planu sześcioletniego zatrudnienie w przemyśle Warszawy wzrosło do 133,4 tys. osób. Dwa kolejne plany pięcioletnie kładły równie silny nacisk na rozwój przemysłowy miasta.

Pierwsze dwa plany powojenne to także czas wdrażania nowych technologii budowlanych. W powszechnym użyciu znalazło się już stosowanie prefabrykowanych elementów składanych na placu budowy (co znacznie przyspieszało pracę, ale czasem pogarszało jakość), elementów żelbetowych czy nowoczesnych konstrukcji stropodachów i dachów łukowych, składanych z gotowych elementów żelbetowych. W konstrukcjach szkieletu betonowego (stropy, słupy) stosowano ciekawe pomysły wzmacniające odporność materiału na rozciąganie i zginanie – powstały konstrukcje sprężone: kablo- i strunobetonowe, w których

wzmocnieniem były kable bądź naciągane pręty stalowe. Z kolei pojawiające się coraz powszechniej dachy łupinowe pozwalały na bardzo dużą rozpiętość, przy jednoczesnej trwałości i lekkości, a czasami także na stosowanie wymyślnych, zgiętych płaszczyzn. Na dużą skalę stosowana była już także cegła silikatowa, zazwyczaj jako wypełnienie konstrukcji stalowych bądź żelbetowych. Co ciekawe, dzięki użytkowemu, funkcjonalnemu charakterowi tych obiektów, były one mało podatne na obowiązującą doktrynę socrealistyczną. Swoją funkcjonalistyczną, modernistyczną formą nierzadko inspirowane były osiągnięciami światowego modernizmu, który przed 1949 r. był przywoływany jako wzór do naśladowania (m.in. projekty Alberta Louisa Kahna). Nie oznacza to, że budownictwo przemysłowe było całkowicie wolne od panujących oficjalnych zasad, ale najczęściej poddawano się im w projektach budynków mieszkalnych dla robotników, biurowców czy obiektów socjalnych. W samych budynkach produkcyjnych starano się niekiedy wprowadzić nawet pewne elementy dekoracyjności; znajdziemy je choćby w holach Domu Słowa Polskiego (w postaci żelbetowych kolumn z kryształowymi wysklepkami) czy w Zakładach im. Gen. Świerczewskiego (sgraffita na ścianie sali zebrań).

Architektura Warszawy z lat powojennych nie jest doceniania. Sytuacja zmieniła się ostatnimi laty w odniesieniu do budowli socrealistycznych, ale przykłady warszawskiego modernizmu z pierwszych lat powojennych czy powstałe po 1955 r. wydają się wciąż czekać na swój czas. W przypadku obiektów przemysłowych sytuacja jest jeszcze gorsza, tym bardziej że zdecydowanie wyżej od ich walorów architektonicznych ceni się zazwyczaj ogromne połacie gruntu, które zajmują. Z mapy Warszawy znikają całe kwartały zabudowy przemysłowej powstałej po 1945 r. O ile jest to proces naturalnego rozwoju miasta, o tyle w tym szybko postępującym procesie zmian warto zachować elementy, które są przykładem dosk nałej myśli inżynieryjnej bądź – nierzadko – pracy artystów. Czasami trzeba zadać sobie wiele trudu, by pod warstwą brudu, wtórnych okładzin, reklam wielkoformatowych dostrzec piękno tkwiące w prostych, modernistycznych, fabrycznych murach. Sztandarowym tego przykładem może być Dom Słowa Polskiego przy ul. Towarowej, który pod wielce nieciekawą, obłożoną płytami i obwieszoną reklamami elewacją skrywa zachowaną żelbetową konstrukcję, przypominającą fabrykę Johnsona, projektu Franka Lloyda Wrighta.

Co dalej?

Pomimo dużego naporu inwestycyjnego, wysokich cen gruntów czy rosnących kosztów budowy, coraz więcej inwestorów rozumie potrzebę zachowania fragmentów albo nawet całych kwartałów dawnej zabudowy przemysłowej. Na rynku mieszkaniowym i biurowym pojawia się wiele ofert i zwrócić uwagę mogą tylko te, które są albo bardzo tanie, albo mają świetną lokalizację, albo wreszcie czymś się wyróżniają. Wartość dodana w postaci specyfiki zabytkowej architektury oraz zachowanego dawnego wyposażenia technicznego jest bez wątpienia ważkim atutem w ocenie nowej inwestycji. Rewitalizacja całych obszarów przemysłowych może stać się szansą na zachowanie charakteru miasta. Warunkiem jest tylko odpowiednie rozumienie tego pojęcia. A z tym bywa już różnie. Przywołajmy przykład dawnego Służewca Przemysłowego, który przemysłowym jest już tylko z nazwy. Zabudowa całych kwartałów nowymi obiektami biurowymi, bez jakichkolwiek odniesień do tradycji miejsca, stała się tam faktem. Podobny los może niebawem spotkać tereny po fabrykach na Pradze czy obszary w centrum miasta. Właściwie pojmowana rewitalizacja obejmować powinna różne dziedziny życia: społeczną, ekonomiczną, a także kulturową – w tym wypadku architektoniczną i techniczną. Wśród pozytywnych przykładów warto wymienić prowadzoną od kilku lat adaptację dawnych zabudowań fabryki „Pocisk" i WFM przy ul. Mińskiej

na nowe centrum Soho Faktory. Już nie tylko popularny klub Mińska 25, ale także organizowana corocznie impreza Przetwory (czyli prezentacja pomysłów i wyrobów związanych z recyklingiem przedmiotów), przyciągają tłumy warszawiaków. Niebawem ma w tym miejscu powstać nowe osiedle mieszkaniowe, które także wykorzysta zabytkowy charakter miejsca. Kolejnym pozytywnym przykładem może być choćby d. Warszawska Wytwórnia Wódek „Koneser", gdzie już powstaje duże centrum mieszkaniowo-usługowe, przy dużym poszanowaniu substancji zabytkowej. Bez wątpienia będzie to jedno z najciekawszych miejsc w stolicy. W d. fabryce Norblina przy ul. Żelaznej od roku organizowany jest Bio Bazar, czyli targi ekologicznej żywności. Inwestor doskonale zrozumiał genius loci miejsca i w przyszłości chce zachować nie tylko wpisane do rejestru budynki, ale także wyeksponować ich wyposażenie techniczne, w formie otwartego parku maszynowego (koncepcja otwartego muzeum techniki). W mury starych fabryk czasem powraca życie.

Mam nadzieję, że niniejsza książka, stanowiąca podsumowanie i aktualizację dwóch tomów Katalogu warszawskiego dziedzictwa postindustrialnego, wydanych przez Fundację Hereditas przy udziale środków Miasta Stołecznego Warszawy w latach 2009 i 2010, pomoże w indywidualnej eksploracji i wędrówkach po przestrzeni miejskiej. Publikacja dzis oddawana w ręce Czytelnika zawiera karty 170 obiektów, powstałych od początków XIX w., obejmuje także wybrane urządzenia komunalne miasta. Chciałbym gorąco podziękować tym wszystkim, którzy swoją radą i uwagami wnieśli wiele cennych informacji do tej książki. Niezwykle pomocne okazały się konsultacje przeprowadzone w biurach Stołecznego Konserwatora Zabytków i Mazowieckiego Konserwatora Zabytków. Serdecznie dziękuję także redaktor tomu, Pani Katarzynie Komar-Michalczyk, bez której inspiracji i współpracy książka ta nie powstałaby.

Michał Krasucki

BIELANY

2
Marymoncka
1
Wólczyńska
S. Żeromskiego
W. Broniewskiego
Armii Krajowej

1. Kotłownia szpitala bielańskiego

Adres obiektu: ul. Karska 13
Data powstania: 1950-1953
Użytkownik: brak

Historia obiektu: Kiedy w 1950 r. przystąpiono do budowy nowego szpitala na Bielanach, niezbędna okazała się także budowa przyszpitalnej kotłowni i elektrowni. Bielany nie były jeszcze wówczas przyłączone do sieci miejskiego ogrzewania, a szpital potrzebował stałej dostawy ciepła i prądu. Kotłownia z powodzeniem funkcjonowała do lat 90., kiedy stała się całkowicie bezużyteczna – do szpitala została wtedy doprowadzona publiczna sieć ciepłownicza. Od tamtej pory obiekt stoi pusty i coraz bardziej niszczeje. W wyprutych wnętrzach nocują bezdomni, a komin przy ciepłowni służy za dziką ścianę wspinaczkową.

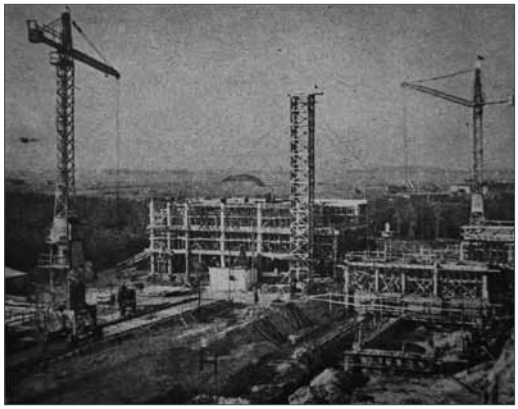

Budowa szpitala i kotłowni, fot. „Stolica"

Widok ogólny kotłowni, fot. 2010

Elewacja boczna z klatką schodową, fot. 2010

Pojawiały się różne koncepcje zagospodarowania ciepłowni: adaptacja na noclegownię dla bezdomnych, centrum do gry w paintball czy lokalne centrum kulturalne. Z braku środków finansowych zaniechano jakichkolwiek działań. Nowym pomysłem dyrekcji szpitala jest budowa na miejscu kotłowni wielopoziomowego parkingu.

Opis: Budynek wymurowany z cegły, nakryty żelbetowym, pulpitowym stropodachem. Usytuowany jest po zachodniej stronie niewielkiego dziedzińca, otoczonego budynkami szpitalnymi, założony na planie prostokąta, w części centralnej jest jednokondygnacyjny, w bocznych – dwukondygnacyjny. Elewacje od strony wschodniej i zachodniej zostały przeprute wysokimi, prostokątnymi oknami, doświetlającymi wewnętrzną halę kotłowni. Całość wieńczy prosty gzyms koronujący. Od strony południowej, przy ścianie, dostawiono zewnętrzną klatkę schodową. Wewnątrz większość powierzchni zajmuje wielka, jednokondygnacyjna hala, ze wspartą na żelbetowych słupach antresolą. Od strony zachodniej przy budynku stoi wysoki, ceglany komin.

Uwagi: Kotłownia i komin z roku na rok popadają w coraz większą ruinę. W murach pojawiają się spękania, w wyprutym z wyposażenia wnętrzu hula wiatr. W trosce o bezpieczeństwo przypadkowych „gości" dyrekcja szpitala zdemontowała barierki, schodki i inne elementy ułatwiające wspinanie się po kominie.

Bibliografia:

„Stolica", 1954, nr 2

2. Huta Warszawa

Adres obiektu: ul. Kasprowicza 132
Data powstania: 1952-1957
Użytkownik: Huta Arcelor Mittal, ZUS, firmy prywatne

Historia obiektu: Budowa huty ruszyła 1952 r. Pod nową inwestycję wyznaczono teren na obszarach granicznych Warszawy, gdzie nie było jeszcze intensywnej zabudowy. Taka lokalizacja dawała pewność, że huta nie będzie uciążliwym zakładem dla rozwijającej się dzielnicy Bielany, ale też pozwalała na ewentualną rozbudowę przyszłego zakładu. W pierwszej kolejności doprowadzono bocznicę kolejową i wykonano drogi wewnętrzne, a cały teren uzbrojono. Poważne prace ziemne rozpoczęto w 1952 r., a pierwsze obiekty oddano do użytku już w 1954 r. Huta z założenia miała produkować stal szlachetną, powstałą z przetopienia złomu, który trafiał tu z całego kraju. Stal produkowana w hucie wykorzystywana była głównie w przemyśle samochodowym, w produkcji narzędzi chirurgicznych, silników, obrabiarek itd. W 1957 r. uruchomiono odlewnię staliwa, która była pierwszym i podstawowym wydziałem produkcyjnym huty. W 1958 r. gotowe były kuźnia i stalownia, w 1960 r. – walcownia i zgniatacz, a w 1961 r. oddano do użytku ciągarnię.

Budowa Huty, fot. „Stolica"

W późniejszych latach uruchomiono jeszcze walcownię grubą, drobną i taśmy. Zakłady zawsze odgrywały istotną rolę w życiu robotniczym, gospodarczym i społecznym miasta. W maju 1981 r. hutę odwiedził ks. Jerzy Popiełuszko wraz z biskupem Zbigniewem Kraszewskim. Popiełuszko pojawił się tu ponownie w sierpniu 1981 r., by odprawić

Wieża ciśnień, fot. 2010

Widok ogólny, fot. 2010

Budynki biurowe, fot. 2010

mszę w strajkującym zakładzie. Huta przystąpiła do strajku w geście solidarności z robotnikami Wybrzeża. W 1992 r. Huta Warszawa została sprywatyzowana i połączona spółką joint venture z koncernem Lucchini. W 1998 r. uruchomiono nową stalownię. Po przejęciu huty przez koncern Arcelor Mittal, w 2005 r., zaprzestano produkcji w niektórych starych halach, a jednocześnie zbudowano nową walcownię i uruchomiono produkcję kształtowników. W 2005 r. wysadzono cztery ceglane kominy przy budynku piecowni. W najbliższych latach planowane jest wygaszenie produkcji i przeznaczenie sporej części terenu pod inwestycje mieszkaniowe.

Opis: Teren Huty Warszawa zajmuje obszar 150 ha między dzisiejszymi ulicami Nocznickiego, Zgrupowania AK „Kampinos", Improwizacji i Wólczyńską. Hale produkcyjne budowane były z prefabrykowanych, szykowanych na placu budowy

Przyzakładowa remiza straży pożarnej, fot. 2010

elementów. Hale odlewni, kuźni, stalowni, ciągarni i walcowni powstały w oparciu o szkielet stalowy i konstrukcję żelbetową, wypełnione są cegłą silikatową. W taki sam sposób wykończone zostały budynki biurowe od strony ul. Kasprowicza. Mają po trzy kondygnacje i otrzymały bogatszy, socrealistyczny wystrój w postaci opasek okiennych, gzymsu koronującego i murku attykowego. W zespole fabrycznym przewidziano miejsce dla centrum kultury, mieszczącego sale szkoleniowe dla 300 uczniów, świetlicę, stołówkę, bar mleczny i ambulatorium. Przy ul. Zgrupowania AK „Kampinos" znajduje się remiza zakładowej straży pożarnej. Zwraca uwagę zachowana charakterystyczna wieża ciśnień, wykonana w całości z elementów żelbetowych, która swoją formą nawiązuje do funkcjonalistycznych rozwiązań przedwojennych (np. wieża na terenie Wyścigów Konnych).

Symbol Huty na kracie bramy zakładowej, fot. 2010

Uwagi: We wrześniu 2010 r. w pustej hali ciągarni odbyło się widowisko *2 x strajk* w 30. rocznicę wydarzeń sierpniowych. Większość starych budynków huty została wyłączona z produkcji i popada w ruinę.

Widok ogólny, fot. 2011

Bibliografia:

Misztal S., *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, Warszawa 1961

„Stolica", 1954, nr 51-52

MOKOTÓW

Niepodległości
Puławska
Belwederska
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15

1. Warsztaty Auto-Koncern

Adres obiektu: ul. Belwederska 16
Data powstania: 1929
Użytkownik: Policja

Historia obiektu: Firma Auto-Koncern otworzyła w 1929 r. na rogu ulic Belwederskiej i Nabielaka nowy salon wystawowy i warsztat. Projektantem awangardowego budynku był arch. Edward Seydenbeutel. W salonie oferowano samochody amerykańskie, przede wszystkim nowe modele Chryslera. Samo biuro sprzedaży mieściło się przy ul. Wierzbowej 8. W czasie okupacji w budynkach funkcjonały warsztaty samochodowe Bruhna (Bruhn Werke). W czasie powstania o adres ten toczyły się boje już 1 sierpnia – w trakcie ataku powstańcy zostali zmasakrowani ogniem karabinów maszynowych. Później warsztaty (zwane popularnie Brunwerką) stanowiły – razem z redutą Magnet – powstańczy punkt oporu nie do zdobycia przez Niemców. Po wojnie garaże należały do Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, na potrzeby którego dokonano przebudowy i adaptacji obiektu. Później mieściły się tu garaże i komenda

Widok ogólny od ul. Belwederskiej, fot. 2011

Hala warsztatowa – elewacja boczna, fot. 2011

milicji, a następnie policji. Funkcję tę budynki pełnią do dziś.

Opis: Na posesji między ulicami Belwederską i Nabielaka znajdują się dwa budynki należące do dawnego salonu wystawowego i warsztatów: budynek wystawowy i biurowy (od strony ul. Belwederskiej) i duża, przylegająca hala w głębi posesji. Budynek frontowy jest założony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, pierwotnie z dodatkowym murkiem attykowym, kryjącym pulpitowy dach. Wymurowany z cegły ceramicznej, ze słupami i stropami żelbetowymi. Pierwotny podział elewacji, ukształtowany zgodnie z zasadami architektury funkcjonalnej, dziś jest zupełnie nieczytelny. Witryny wystawowe, umieszczone w dolnej kondygnacji między żelbetowymi słupami, zostały po wojnie przemurowane. Swój charakter zmieniła też górna kondygnacja, w której zlikwidowano pasowy układ okien. Elewacje otynkowane. Hala warsztatów na planie prostokąta, nakryta dachem łukowym, wspartym na konstrukcji żelbetowej. Wymurowana z cegły, otynkowana.

Uwagi: Po wyglądzie dzisiejszych zabudowań trudno przypuszczać, że w dwudziestoleciu międzywojennym budynek firmy Auto-Koncern uważany był za jeden z najnowocześniejszych tego typu obiektów w Warszawie i budził powszechny zachwyt swoją funkcjonalistyczną, mocno awangardową formą.

Hala warsztatowa – elewacja od ul. Nabielaka, fot. 2011

Bibliografia:

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995
www.sielce.waw.pl

2. Wytwórnia Papierów Wartościowych

Adres obiektu: al. Niepodległości 146
Data powstania: 1928-1930
Użytkownik: Drukarnia Skarbowa S.A.

Historia obiektu: Początki posesji przy dawnej ul. Włodarzewskiej sięgają 1924 r., kiedy Filip Gadomski i Kazimiera Neronowicz-Szpilewska zakupili działkę wchodzącą w skład Kolonii Mokotów. W 1927 r. działka została wykupiona przez państwo polskie z zamiarem ulokowania tutaj Polskiej Wytwórni Papierów Wartościowych. Już wcześniej przy więzieniu mokotowskim mieściła się drukarnia i papiernia (od 1898 r.). Po zakupieniu dodatkowej, sąsiedniej działki, przystąpiono do wykonania projektu papierni, który powierzono Stanisławowi Szcześniakowi. Z założenia był to budynek prowizoryczny, który po kilku latach planowano zastąpić trwalszą zabudową. Tymczasem przetrwał on do dziś. Do chwili obecnej odbywa się tu produkcja papierów skarbowych.

Opis: Budynki zlokalizowane są w głębi posesji. W centrum znajduje się główny budynek, do którego dostawiono skrzydła od północy, wschodu, południa i niższe, domykające dziedziniec, od zachodu. Główny gmach i skrzydła boczne są trzypiętrowe, otynkowane na gładko, z podziałami międzyokiennymi w postaci szerokich lizen. Całość elewacji zamyka prosty gzyms koronujący. W oknach typowa przemysłowa stolarka o gęstych podziałach. Skrzydło od strony ulicy piętrowe. Budynki nakryte stropodachami i dachami pulpitowymi, krytymi papą.

Uwagi: Obiekty nie posiadają szczególnych walorów architektonicznych, ale są świadectwem rozwoju polskiego przemysłu drukarskiego, a przede wszystkim historii polskiego pieniądza.

Widok ogólny od strony al. Niepodległości, fot. 2011

Brama wjazdowa, fot. 2011

Bibliografia:
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 12, Warszawa 2006

3. Mokotowska Fabryka Chemiczno-Farmaceutyczna Adolf Gąsecki i synowie S.A.

Adres obiektu: ul. Belgijska 7
Data powstania: 1895
Użytkownik: prywatny / biura

Historia obiektu: Adolf Gąsecki, farmaceuta, w 1895 r. założył w Płocku (swoim rodzinnym mieście) laboratorium chemiczno-farmaceutyczne, które w 1918 r. przeniósł do Warszawy. Pierwszy zakład mieścił się przy ul. Freta, a następny – przy ul. Leszno. Dawne laboratorium rozrosło się w dużą fabrykę chemiczno-farmaceutyczną. W 1935 r. przedsiębiorstwo zostało przekształcone w spółkę akcyjną Adolf Gąsecki i synowie. Fabryka mieściła się przy ul. Belgijskiej 7, a dodatkowo prowadziła filię w Pruszkowie, zatrudniając w sumie 260 pracowników (w 1936 r.). Zakład produkował preparaty farmaceutyczne, leki, m.in. popularne proszki na ból głowy (tzw. „kogutki"), chemikalia. Zakład funkcjonował do II wojny światowej. W 1944 r. w znacznej mierze został zniszczony.

Widok ogólny, fot. 2009

Widok od strony ul. Wygoda, fot. 2009

Opis: Zabudowa fabryki została spalona w 1944 r. Po wojnie część budynków rozebrano z uwagi na zagrożenie budowlane. Zachował się (do wysokości dwóch kondygnacji) budynek frontowy sprzed 1914 r. (fragmenty rozebrane), a także oficyna z lat 1936-37 (proj. W. Koen). Budynki są współcześnie ocieplone i otynkowane – nie przedstawiają istotnych wartości architektonicznych. Zachował się natomiast dobrze pierwotny układ funkcjonalno-przestrzenny.

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905
Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970
Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983
„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1936, 1938
Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995

4. Fabryka Kakao, Czekolady i Cukierków Jana Fruzińskiego

Adres obiektu: Chocimska 5
Data powstania: 1928
Użytkownik: przychodnia, klinika, poradnia hematologiczna

Historia obiektu: Budynek powstał w 1928 r. dla Fabryki Kakao, Czekolady i Cukierków Jana Fruzińskiego. Fabryka była największym konkurentem dla zakładów Wedla i wcześniej mieściła się w starszych zabudowaniach przy ul. Polnej 34 (proj. Władysław Marconi, ok. 1913 r.). Produkowano czekoladę, kakao, praliny, cukierki, wyroby okolicznościowe (torty). Sam Jan Fruziński dorobił się znacznego majątku, który lokował m.in. w warszawskich nieruchomościach. Był m.in. właścicielem reprezentacyjnej kamienicy przy ul. Polnej 32 (neobarokowa kamienica z 1914 r.). Fabrykę w roku 1938 przekształcono na potrzeby nowego użytkownika, jakim był Syndykat Emigracyjny. Adaptację na biura prowadził od strony projektowej Aleksander Brzozowski. Dwa budynki produkcyjne przetrwały wojnę, po 1945 r. mieścił się tu Państwowy Instytut Hematologii.

Budynek południowy, fot. 2009

Widok ogólny, fot. 2009

Opis: Obiekt został zaprojektowany w 1928 r. przez arch. Czesława Przybylskiego. Budynek południowy założony na planie litery L, czterokondygnacyjny. Pierwotnie wykończony szarą cegłą cementową, po wojnie otynkowany. Dobudowane piętro. Elewacja od ulicy artykułowana pasami okien – w dolnej kondygnacji okna ułożone poziomo zestawione są z pasami pionowymi (w każdym pasie po dwa okna). Pasy zaznaczone płycinami i jasnym tynkiem. Pojawiają się drobne elementy delikatnego, eleganckiego detalu – profilowane gzymsy, nadproża, opaski okienne. Po wojnie dodatkowo dobudowano piętro. Budynek północny na planie prostokąta, z wysuniętym krótkim skrzydłem od strony północno-wschodniej, trójkondygnacyjny. Elewacja wykończona w cegle cementowej, urozmaicona układem dużych okien, z żelbetowym gzymsem. W obu budynkach wymieniona stolarka okienna – nawiązująca układem do pierwotnej.

Uwagi: Budynek gospodarczy dawnej fabryki został ujęty w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Bibliografia:

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 2, Warszawa 1996

5. Fabryka grzebieni galalitowych i rogowych

Adres obiektu: ul. Chocimska 20
Data powstania: ok. 1920
Użytkownik: firmy prywatne

Historia obiektu: Zespół powstał najprawdopodobniej na początku lat 20. XX w., na potrzeby fabryki grzebieni. W 1929 r. zabudowania zajmowała już firma perfumeryjna Perfumerie Paryskie.

Widok ogólny, fot. 2005

Opis: Na posesji znajdują się: parterowa oficyna (od ulicy), oficyna północna, piętrowa oficyna zamykająca dziedziniec do wschodu, parterowa oficyna zamykająca dziedziniec od południa. Właściciel fabryki mieszkał w oficynie wschodniej – we wnętrzu zachowały się żeliwne kręcone schody, prowadzące do jego mieszkania. Budynki murowane z cegły, otynkowane. Elewacje pozbawione detalu, z prostym profilowanym gzymsem koronującym.

Uwagi: W miejscu d. fabryki grzebieni rusza inwestycja firmy MYONI Group – budowa apartamentowca. Stare zabudowania zostały rozebrane w 2010 r. Mimo to, nadal figurują w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Nowa inwestycja, fot. 2011

Miejsce po zburzonej fabryce, fot. 2010

Bibliografia:
„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1934, 1936
Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 2, Warszawa 1996

6. Państwowe Zakłady Pomocy Szkolnych / Warszawskie Zakłady Mechaniczne

Adres obiektu: ul. Czerniakowska 89-93
Data powstania: 1949-1950
Użytkownik: WUZETEM

Historia obiektu: W 1947 r. Ministerstwo Oświaty powołało Państwowe Zakłady Pomocy Szkolnych. Zadaniem nowej placówki była produkcja i dostarczanie powstającym szkołom niezbędnych pomocy naukowych. Zakłady określiły nie tylko procedury i charakter produkcji, ale miały też wpływ na program nauczania w szkołach. Od 1949 r. rozpoczęto budowę wielkiego kompleksu trzech bloków-hal produkcyjno-biurowych przy ul. Czerniakowskiej w Warszawie. Autorami projektu byli inż. arch. Witold Stępień i inż. arch. Stefan Zieliński. W kompleksie miały się znaleźć, oprócz hal warsztatowo-produkcyjnych, także instytut badawczo-rozwojowy, biblioteka, biura, ale też część socjalna, obejmująca żłobek, świetlicę, czytelnię, salę zebrań. Łączna powierzchnia budynków wg projektu liczyła 25 000 m^2. Pierwsze wyroby opuściły mury zakładów jeszcze przed ukończeniem budowy. Produkowano wszystko, co mogło

Wnętrze hali zakładowej, fot. „Stolica"

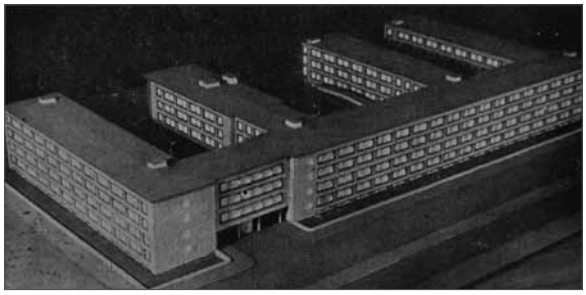

Makieta zespołu, fot. „Stolica"

Widok ogólny, fot. 2010

Parterowa hala z 1949 r., fot. 2010

przydać się w trakcie zajęć szkolnych: busole, globusy, gabloty, wagi, magnesy, akwaria, termometry, mikroskopy (montaż), modele silników, przyrządy i przybory chemiczne, meble szkolne, a także wypchane zwierzęta i szkielety. Profil produkcji nie został utrzymany zbyt długo. Już w 1951 r. budynki zakładów przejęły państwowe Warszawskie Zakłady Mechaniczne. Zostały one utworzone w celu produkcji silników wysokoprężnych i części do maszyn budowlanych. Wytwarzano m.in. pompy olejowe, filtry oleju, pompy wtryskowe, regulatory prędkości obrotowej, pompy wodne, sprzęgła, całe silniki (pierwszy silnik – W2). Co ciekawe, Warszawskie Zakłady Mechaniczne przejęły po Państwowych Zakładach Pomocy Szkolnych nie tylko budynki, ale także pracowników.

Opis: Zespół pięciu budynków zajmuje dużą posesję między ulicami Czerniakowską, Kaszubską i Czerską. Wszystkie obiekty miały mieć łącznie 110 000 m^3 kubatury. Jako pierwszą zbudowano parterową halę maszyn, która obecnie znajduje się na dziedzińcu między trzema blokami. W drugiej kolejności powstały cztery bloki – trzy ustawione równolegle względem siebie (dłuższymi bokami wzdłuż ul. Czerniakowskiej) i jeden ustawiony poprzecznie przy ul. Kaszubskiej. Połączone bloki tworzą literę E. Budynki na planie prostokąta, czterokondygnacyjne, zostały wykonane w technologii szkieletu żelbetowego. Budynki zostały wymurowane z szarej cegły cementowej. W cegle wykonano także prosty detal architektoniczny – opaski okienne, parapety i gzyms koronujący.

Uwagi: Pierwotny projekt zakładał budowę sześciu bloków. Nie został do końca zrealizowany; ostatecznie nie wybudowano budynku wschodniego, położonego najbliżej ul. Czerniakowskiej.

Bibliografia:

„Stolica", 1946, nr 26

7. Stacja Pomp Rzecznych Wodociągów Warszawskich

Adres obiektu: ul. Czerniakowska 124
Data powstania: 1883-1886
Użytkownik: Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji

Historia obiektu: Początki warszawskiej sieci wodociągowej sięgają 1876 r., kiedy brytyjski inżynier William Lindley podpisał umowę na wykonanie projektu wodociągów i kanalizacji dla miasta Warszawy. Projekt był gotowy w dwa lata później, a w 1881 r. podpisano umowę na wykonanie całej sieci. Realizacją projektu zajął się już Lindley z kolejnego pokolenia rodziny – William Heerlein. Zaprojektowana sieć składała się ze stacji pomp rzecznych, zespołu kanałów, stacji filtrów powolnych, stacji pomp i wieży ciśnień. Zadaniem stacji pomp rzecznych było pobieranie wody z Wisły i tłoczenie jej do stacji filtrów przy ul. Koszykowej. Początkowo w kompleksie na Czerniakowie znajdowały się trzy hale pomp, dwie kotłownie, a także dom mieszkalny. W 1928 r. oddano do użytku zbiornik osadowy. Stacja przerwała swoje działanie dwukrotnie: w trakcie bombardowań we wrześniu 1939 r. i po ostrzelaniu przez Niemców w dniu 22 września 1944 r. Zabudowana w większości zostały wysadzone.

Opis: Do dziś na terenie zakładu zachowało się kilka przedwojennych obiektów. Większość pozostałych budynków pochodzi z lat 70. XX w. Przy ulicy Czerniakowskiej znajduje się budynek mieszkalny dla pracowników i kadry administracyjnej: piętrowy, na planie litery T, z ryzalitem wejściowym od strony wschodniej. Wybudowany z klinkierowej

Budynek Stacji Pomp, lata 50., fot. 2011

Brama na teren zakładu od ul. Czerniakowskiej, fot. 2010

cegły, został ozdobiony historyzującym detalem, z półkoliście zamkniętymi oknami, kostkowym gzymsem koronującym i fryzem z ukośnie układanej cegły. Okna w dolnej kondygnacji zostały zamknięte łukiem odcinkowym. Nad ceglanym gzymsem kostkowym dodatkowa kamienna nakrywa. Od strony ul. Czerniakowskiej przylega do budynku niewielka weranda, niosąca taras z betonową balustradą o rysunku plecionki. Budynek usytuowany w otoczeniu ogrodu z okazami starodrzewu. W latach 40. oddano do użytku nowy budynek stacji pomp, który swoją formą nawiązuje do architektury modernistycznej lat 30. Na planie prostokąta, jedno- i dwukondygnacyjny, o żelbetowej konstrukcji, z ryzalitem w elewacji frotowej (ryzalit ozdobiony dwiema bocznymi lizenami). Od strony wschodniej znajduje się uruchomiony w 1928 r. zbiornik osadowy o głębokości 4 m i powierzchni 17,8 ha.

Uwagi: Na terenie zakładu w 2010 i 2011 r. prowadzone były prace remontowe budynków i rewaloryzacyjne otoczenia.

Zawór pompy, ob. element przestrzenny, fot. 2010

Budynek mieszkalny, fot. 2011

Bibliografia:

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 2, Warszawa 1996

8. Zakłady UNITRA

Adres obiektu: ul. Domaniewska 42
Data powstania: 1956
Użytkownik: Platinium Bussines Park, Toyota Motor Poland Sp. z o.o., inne

Historia obiektu: W 1958 r. w ramach Ministerstwa Przemysłu Ciężkiego powstały: Zjednoczenie Przemysłu Elektronicznego i Zjednoczenie Przemysłu Teletechnicznego. W trzy lata później zostały połączone – pod nazwą Zjednoczenie Przemysłu Elektronicznego i Teletechnicznego UNITRA. Do tego kombinatu włączono także zakłady Unitra-Unima, funkcjonujące na Służewcu od 1956 r. Były to zakłady zajmujące się produkcją urządzeń znajdujących zastosowanie w laboratoriach, w medycynie, przy produkcji urządzeń elektronicznych, w branży mechanicznej, produkcji chemicznej, poligrafii, optyce i jubilerstwie (np. gotowe linie technologiczne, myjki ultradźwiękowe). Oprócz produkcji w Warszawie prowadzono także działalność w innych fabrykach na terenie kraju –

Trafostacja, fot. 2011

Hala, elewacja boczna, fot. 2011

w Koszalinie, Szczytnie, Olsztynie. Po transformacji ustrojowej zakłady w 1998 r. zostały przekształcone w spółkę akcyjną.

Opis: Fabryka zajmowała duży kwartał na rogu ulic Domaniewskiej i Postępu. Z dawnego zespołu budynków fabrycznych zachowała się jedna hala przy ul. Postępu. Wymurowana z cegły silikatowej, jednokondygnacyjna, z płaskim stropodachem o konstrukcji żelbetowej, krytym papą. Na dachu umieszczono dodatkową nadbudowę, mieszczącą wentylujący szyb. Pozostałe budynki zostały rozebrane w latach 2006-2011, stwarzając miejsce pod nowe inwestycje.

Uwagi: Zakłady UNITRA są jednymi z nielicznych, jakie choć w części zachowały się na terenie powojennego Służewca Przemysłowego. Większość obiektów w ostatnich latach zburzono, a na ich miejscu powstały biurowce.

Wnętrza hali. Widoczna żelbetowa konstrukcja, fot. 2011

Widok ogólny zachowanej hali, w tle Platinum Business Park, fot. 2011

9. Zakład mechaniczny Motolux

Adres obiektu: ul. Konduktorska 17 / Huculska 6
Data powstania: 1932
Użytkownik: prywatny, Towarzystwo Przyjaciół Dzieci

Historia obiektu: Niepozorny z wyglądu budynek przy ul. Konduktorskiej w Warszawie był świadkiem pierwszych polskich prób lotu w stratosferę. Po swoim powrocie z francuskiej wytwórni silników Lorraine-Dietrich, inż. Jan Szala (1899-1942) założył w Warszawie wytwórnię Motolux, zajmującą się głównie produkcją części do silników lotniczych, oprzyrządowania. Jednym z najważniejszych pomysłów inżyniera (jednocześnie wdrożonym do produkcji w Motoluxie) był tzw. synchronizator – urządzenie synchronizujące karabin i śmigło samolotu. Chwile chwały wytwórnia przeżyła w 1938 r., kiedy według projektu inż. Szali wyprodukowano w zakładzie trzy gondole do balonu stratosferycznego, nazwanego Gwiazda Polski. Wykorzystano w nich nowoczesne materiały i szereg nowatorskich rozwiązań, m.in. precyzyjnych zaczepów i dźwigni zamków włazów. Wmontowano 6 okien, przezierników o podwójnych szkłach optycznych. Wyposażeniem gondoli był sprzęt nawigacyjny, fotograficzny, do pomiarów wysokościowych, do regeneracji zużytego powietrza oraz specjalny teleskop złożony z 30 liczników Geigera-Müllera. Zainstalowano również nadajnik i odbiornik radiowy. Pomimo takich wysiłków, lot balonu nie powiódł się. Ze względu na złe warunki pogodowe, ostatnia próba lotu (podjęta 14 października 1938 r.) skończyła się wybuchem i zniszczeniem powłoki. Wytwórnia Motolux zatrudniała początkowo 36 pracowników, a po przeniesieniu na tereny warszawskiego Grabowa, na ul. Poloneza 14, już 100 pracowników. W 1939 r. firma została przejęta przez Niemców.

Widok ogólny zakładu, fot. 2010

Willa właścicieli, fot. 2010

Opis: Siedziba dawnego Motoluxu to skromny, piętrowy budynek, pozbawiony detalu architektonicznego i cech stylowych. Na jednej ze ścian znajduje się duży fresk przedstawiający Mikołaja Kopernia, kosmos i balon stratosferyczny.

Uwagi: Budynek ze względu na wartość historyczną został wpisany do rejestru zabytków.

Tablica upamiętniająca produkcję Gwiazdy Polski; fot. 2010

Bibliografia:
Kowalewski Z., *Gwiazda Polski – pionierska próba lotu do stratosfery*, www.wiadomości24.pl, 03.09.2007 (dostęp 15.09.2010)

10. Fabryka Witolda Glińskiego

Adres obiektu: ul. Kujawska 5
Data powstania: przed 1925
Użytkownik: prywatny, biura i mieszkania

Historia obiektu: Powstały w 1925 r. budynek od początku przeznaczony został pod funkcje produkcji i składu towarowego. W latach 1928-32 był dzierżawiony przez firmę Dom Towarowy Braci Jabłkowskich S.A. i służył głównie za magazyn. W 1934 posesja została przejęta przez Henryka Kolberga, który uruchomił tu niewielką wytwórnię aparatów optycznych, od 1939 r. funkcjonującą pod nazwą H. Kolberg i S-ka. Obok wytwórni znajdowała się prywatna kamienica Kolbergów, przy ul. Chocimskiej 22, połączona z budynkiem fabryki.

Widok od ul. Kujawskiej, fot. 2010

Opis: Budynek w chwili ukończenia był dwupiętrowy. W latach 30. został nadbudowany o kolejne dwie kondygnacje. Dolna kondygnacja jest wyższa, tworzy optyczny cokół. Elewacja liczy sześć osi wytyczonych przez wąskie, prostokątne otwory okienne. Gładko tynkowana – pozbawiona jest jakiegokolwiek detalu architektonicznego. Stolarka okienna wtórna, bez podziałów, jedynie okna dolnej kondygnacji dwuczłonowe. Początkowo budynek prawdopodobnie nie był otynkowany.

Bibliografia:

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002

11. Garaże taboru miejskiego

Adres obiektu: ul. Madalińskiego 10/16
Data powstania: 1927
Użytkownik: Miejskie Przedsiębiorstwo Oczyszczania, Nowy Teatr Krzysztofa Warlikowskiego

Historia obiektu: Garaże zostały wzniesione na dużej, prostokątnej działce należącej do magistratu, między ulicami Madalińskiego, Sandomierską i Melsztyńską. Projekt budynków wykonał Tadeusz Emmel. Do prac projektowych zatrudniono rzeźbiarza Zygmunta Otto, który wykonał płaskorzeźbę warszawskiej Syreny w jednej z elewacji. W budynkach po wojnie mieściła się przez pewien czas zajezdnia autobusowa, a obecnie – garaże Miejskiego Przedsiębiorstwa Oczyszczania. W 2011 r. w części obiektu administracyjno-biurowego ulokował się Nowy Teatr Krzysztofa Warlikowskiego. Obecnie trwa budowa sceny.

Widok ogólny od ul. Sandomierskiej, fot. 2011

Opis: W skład zespołu weszły: prostokątna hala garażu (z dwoma niższymi skrzydłami bocznymi i wyższym, nakrytym osobnym dachem skrzydłem środkowym) i piętrowy budynek administracyjno-biurowy, usytuowany przy ul. Madalińskiego. Ten ostatni powstał jako dwukondygnacyjny, z ośmioosiową elewacją frontową, posadowioną na wysokim cokole. Podział elewacji został dokonany

Płaskorzeźba z Syreną, fot. 2011

Część środkowa ze szczytem, fot. 2011

płytkimi niszami zaznaczonymi w tynku, z delikatnie podkreśloną częścią belkowania. Całość wieńczy prosty gzyms koronujący. Dach kopertowy, kryty papą. Budynek garaży składa się z trzech odrębnych części – dwóch niższych hal (z wewnętrznymi podziałami) po bokach i wyższej hali pośrodku.

Budynek biurowy (ob. teatr), fot. 2011

Od strony ul. Sandomierskiej po bokach dużej hali zlokalizowano dwie bramy wjazdowe. W pomieszczeniach bocznych znajdują się warsztaty, w hali środkowej – garaż dla samochodów. Budynki jednokondygnacyjne, murowane z cegły ceramicznej, z dachami na więźbie żelbetowej, krytymi papą. Ciekawa jest elewacja od strony ul. Sandomierskiej: w centralnej części pięcioosiowa, z wysokimi oknami, zwieńczona trójkątnym szczytem, w którym umieszczono płaskorzeźbę Syreny.

Uwagi: Na elewacji od strony ul. Sandomierskiej znajduje się jedna z warszawskich Syrenek. Projekt płaskorzeźby wykonał rzeźbiarz Zygmunt Otto.

Jedna z dwóch bram od ul. Sandomierskiej, fot. 2011

Wnętrze warsztatów, fot. 2011

Bibliografia:

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 10, Warszawa 2004

12. Fabryka Czekolady Jana Grabowskiego

Adres obiektu: ul. Narbutta 25A/27
Data powstania: 1922/1931
Użytkownik: obiekt użytkowany przez m.in. agencję fotograficzną Studio F+

Historia obiektu: Budynek oficyny położony w głębi posesji został zbudowany przed 1922 r. przez przedsiębiorcę budowlanego Aleksandra Gut-Gutkowskiego, od razu z myślą o późniejszej odsprzedaży. W 1931 r. część działki, na której mieściła się oficyna, zakupił Jan Grafowski, który umieścił w niej fabrykę czekolady. Fabryka działała do wojny.

Widok na podwórze z kamienicy frontowej; zdjęcie archiwalne

Opis: Fabryka mieściła się w niewielkiej oficynie położonej w głębi podwórza, założonej na planie wydłużonego prostokąta, piętrowej, pięcioosiowej, nakrytej dachem pulpitowym. Pośrodku elewacji frontowej ryzalit zajmujący trzy osie, po bokach symetryczne aneksy – skrzydła. Budynek murowany, otynkowany. Ryzalit w dolnej kondygnacji posadowiony na cokole. Między lizenami prostokątne okna wypełniające całe pole. Powyżej gzyms kordonowy. Nad gzymsem, w drugiej, niższej kondygnacji trzy okna półkoliste na osiach. Otwory okienne ujęte profilowaną opaską i spięte kluczem. Ryzalit zwieńczony wydatnym gzymsem koronującym. Zachowana stolarka okienna wielopodziałowa. Skrzydła boczne znacznie skromniejsze, bez dekoracji i detalu architektonicznego.

Uwagi: Obiekt jest ciekawym przykładem uproszczonego klasycyzmu lat 20. XX w., rzadko stosowanego w przypadku oficyn. Zastosowane formy klasycyzujące tym bardziej nie miały zastosowania przy obiektach o charakterze przemysłowym. Z racji na swoją wyjątkową architekturę i wartości dawna fabryka została ujęta w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Ryzalit oficyny fabrycznej, fot. 2008

Pseudoryzalit z klatką schodową, fot. 2008

Bibliografia:

Kasprzycki J., *Na starym Mokotowie*, „Życie Warszawy", 1980, nr 509

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 12, Warszawa 2006

13. Polskie Towarzystwo Radiotechniczne

Adres obiektu: ul. Narbutta 29
Data powstania: 1919
Użytkownik: Zakład Opieki Zdrowotnej MAG Sp. z o.o., Fundacja Medan, Ośrodek Karta, mieszkania prywatne

Historia obiektu: W 1919 r. na działce przy ul. Narbutta rozpoczęła działalność wytwórnia sprzętu radiowego „Farad" W. Hellera i R. Rudniewskiego. W 1923 r. firma połączyła się z wytwórnią „Radiopol" J. Plebańskigo i wspólnie utworzono Polskie Towarzystwo Radiotechniczne S.A. W przedsiębiorstwie udziały posiadały głównie dwa koncerny: angielski Marconi Wireless Telegraph Company i francuski Société Française Radio-Électricité. Produkowano sprzęt radiotechniczny, aparaty radiowe, lampy, a także uruchomiono pierwszą w Polsce radiostację, która rozpoczęła emitowanie 1 lutego 1925 r. Radiostacja przy Narbutta wyprzedziła o rok radiostację Polskiego Radia. W wytwórni pracowało ok. 700 osób. W Hotelu Europejskim przy Krakowskim Przedmieściu wytwórnia prowadziła swój sklep.

Widok ogólny od ul. Narbutta, fot. 2009

Elewacja boczna i tylna, fot. 2009

Opis: Z dawnej zabudowy zachowała się jedynie kamienica frontowa. Czterokondygnacyjna, piętnastoosiowa, z dawnym przejazdem bramnym zaadaptowanym na pomieszczenia lecznicy. Kamienica została przekształcona w latach 30. XX w., kiedy zdjęto z elewacji późno eklektyczne dekoracje. W części parteru zachowały się fragmentarycznie podziały lizenami. Do kamienicy od podwórza przylegały oficyny – hale produkcyjne. Były murowane z cegły ceramicznej, licowane cegłą, z detalem typowym dla architektury przemysłowej przełomu wieków. Najciekawsza z nich stała wzdłuż ul. Wiśniowej – miała osiemnastoosiową elewację. Oficyny zostały zburzone, a w ich miejscu powstał nowy blok mieszkalny. Od strony południowej do budynku przylega wtórna, parterowa dobudówka.

Uwagi: Miejsce utraciło swoje walory architektoniczne. Jest za to świadectwem historii rozwoju polskiej radiotechniki. W 2011 r. na elewacji tylnej prowadzone były prace budowlane – m.in. docieplenie i zmiana układu otworów okiennych.

Bibliografia:

Brzeziński B., Kołodziejczyk R., *Wielkie zakłady przemysłowe aglomeracji warszawskiej w latach 1870-1975*, [w:] *Wielkie zakłady przemysłowe Warszawy*, Warszawa 1978

Przemysł i Handel – księga adresowa i informacyjna w Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1930

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1936, 1938

14. Fabryka dźwigów

Adres obiektu: ul. Postępu 12
Data powstania: 1950
Użytkownik: Translift Sp. z o.o.

Historia obiektu: Przedsiębiorstwo powstało w 1950 r. i było jednym z największych zakładów przemysłowych na terenie powstającego Służewca Przemysłowego. Przez lata działało pod nazwami ZUD i KDO ZREMB, a obecnie jego sukcesorem jest firma Warszawska Fabryka Dźwigów TRANSLIFT Sp. z o.o.

Opis: Zespół składa się z budynku biurowego, budynku wieży testów, magazynów i kompleksu hal produkcyjnych. Wszystkie obiekty zostały wymurowane z cegły silikatowej, z użyciem szkieletów żelbetowych. Budynek biurowy o wieloosiowej elewacji, poprzedzonej od strony północnej wejściem zwieńczonym dachem łupinowym. Na dużym fragmencie ściany od ul. Postępu ułożono mozaikę ze znakiem firmowym. Analogiczna mozaika powstała w elewacji tylnej. Umieszczono tam także wejście

Wieża testowa, fot. 2011

Widok ogólny budynku biurowego, fot. 2011

Frezarka podczas pracy, fot. 2011

Wejście do budynku w formie windy, elewacja tylna, fot. 2011

Wnętrze głównej hali produkcyjnej, fot. 2011

Wnętrze hali, fot. 2011

Wnętrze wieży, szyby windowe, fot. 2011

Elewacja hali głównej, fot. 2011

Żelbetowy dach na wejściem, fot. 2011

Mozaika w holu wejściowym, fot. 2011

w formie windy. W hallu wejściowym znajduje się artystyczna mozaika o abstrakcyjnym wzorze. Wieża testów służy do prób nowych dźwigów; w wewnętrznej szkieletowej konstrukcji umieszczono trzy szyby: klatkę schodową i dwa szyby windowe. Co ciekawe, na zewnątrz budynku umieszczony został czwarty szyb – z właściwą windą, którą pracownicy wjeżdżają na szczyt wieży. Elewacje potraktowane czysto techniczne, z subtelną dekoracją w postaci wydzielonych w tynku prostokątnych pól. Od strony południowej zwraca uwagę pionowy pas okien. Hale produkcyjne składają się z kilku budynków nakrytych dachami łukowymi, składanymi z gotowych elementów żelbetowych.

Uwagi: Fabryka dźwigów przy ul. Postępu jest jednym z niewielu zakładów na Służewcu Przemysłowym, który funkcjonuje do dzisiaj. Co ważne, w obiektach nadal odbywa się produkcja całych dźwigów towarowych i osobowych, a także poszczególnych elementów.

Bibliografia:

www.translift.com.pl

15. Piekarnia

Adres obiektu: ul. Puławska 31
Data powstania: 1928
Użytkownik: budynek opuszczony

Historia obiektu: W 1928 r. powstała Spółdzielnia Pracy „Ziarno" – Piekarnia Mechaniczna. Zakłady zlokalizowano na rozwijającym się coraz aktywniej Mokotowie, na obszernej parceli przy ul. Puławskiej. Piekarnia należała do największych w Warszawie i w szczytowym okresie zatrudniała 77 pracowników. Przy piekarni znajdowała się willa właściciela działki. Spółdzielnia funkcjonowała także po wojnie

Elewacja frontowa, fot. 2011

Widok ogólny, fot. 2011

Fragment neogotyckiego detalu, fot. 2011

i – pomimo braku w dostawach surowców – zawsze oferowała świeże pieczywo. Od wielu lat budynki stoją opuszczone i popadają w ruinę.

Opis: W skład dawnego zespołu piekarni wchodziły dwie oficyny: podłużna, mieszcząca piekarnię, i poprzeczna – z piekarnią i sklepem. Od wschodu posesję zamykała prywatna willa. Mimo zniszczeń i wielu lat zaniedbań, budynek dawnej piekarni prezentuje się bardzo okazale. Parterowy, murowany z cegły ceramicznej, z dachem pulpitowym, krytym papą, otrzymał bogato dekorowaną detalem nawiązującym do form gotyckich elewację. Jest ona dziesięcioosiowa, z ryzalitem wejściowym na siódmej osi, z otworami okiennymi ujętymi w neogotyckie obramienia. Zwieńczenia otworów, wykonane ze sztucznego kamienia, przypominają maswerki z gotyckich okien. Przylegająca willa właściciela założona jest na planie kwadratu, dwukondygnacyjna, o prostych, klasycyzujących elewacjach, dzielonych lizenami i zwieńczonych gzymsem koronującym, nakryta dachem czterospadowym, namiotowym.

Uwagi: Trudno dostrzec zabudowania piekarni od strony ulicy Puławskiej, która w latach 30. na tym odcinku otrzymała zwartą zabudowę pierzejową. Budynki są ciekawym przykładem zagospodarowania Sielec w latach 20., jeszcze przed okresem intensywnej urbanizacji lat 30. XX w.

Willa właściciela posesji, fot. 2011

Bibliografia:
www.fotohistoria.pl
www.pap.pl

OCHOTA

2
3
1
6
Aleje Jerozolimskie
5
Wawelska
Grójecka
Żwirki i Wigury
4

1. Fabryka Czekolady Plutos

Adres obiektu: ul. Barska 28/30
Data powstania: 1924/1930-36
Użytkownik: Sąd Rejonowy dla m.st. Warszawy / MEDCOM Sp. z o.o.

Historia obiektu: Firma Fabryka Czekolady Plutos S.A. została założona 30 grudnia 1924 r. Założycielami byli Samuel M. Habergrütz, Maurycy Kamieniecki, Pinkus Mondrzak, Eljasz (Nosen Elja) Menes, Wolf Szapiro. W sześć lat później przystąpiono do budowy nowego gmachu, który po dużej rozbudowie i przekształceniu istnieje do dziś. Projekt fabryki przypisywany jest Edwardowi Zachariaszowi Eberowi. Fabryka została spalona w 1944 r. Nie zachowały się także zrabowane albo zniszczone maszyny. W 1945 r. rozpoczęto odbudowę zakładu. W połowie lat 90. przeprowadzona została kompleksowa przebudowa fabryki na gmach biurowy. Umieszczono w nim siedzibę Sądu Rejonowego dla m.st. Warszawy, a część udostępniono na biura pod wynajem.

Widok od strony Hali Kopińskiej, fot. 2010

Widok od ul. Barskiej, fot. 2010

Opis: Budynek na planie litery L, dłuższym bokiem zwrócony do ulicy Barskiej. Pierwotnie trójkondygnacyjny, obecnie sześciokondygnacyjny. Przed przebudową elewacja otynkowana, artykułowana podziałami dużych okien, ozdobiona prostymi gzymsami, akcentującymi poziome podziały. Obecnie budynek zeszpecony tandetną okładziną, ociepleniem ze styropianu i różnobarwnym tynkiem. Stolarka okienna i drzwiowa została całkowicie wymieniona na nową z pcv. Skomplikowana bryła w niczym nie przypomina przedwojennej, modernistycznej struktury.

Bibliografia:

Leśniakowska M., *Architektura w Warszawie*, Warszawa 1998

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1934, 1936

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

2. Stacja Filtrów

Adres obiektu: ul. Koszykowa 81
Data powstania: 1881-1886
Użytkownik: Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji

Historia obiektu: Początki warszawskiej sieci wodociągowej sięgają 1876 r., kiedy ówczesny prezydent miasta, gen. Sokrates Starynkiewicz, zlecił jej wykonanie wybitnym angielskim inżynierom, ojcu i synowi: Williamowi i Williamowi Heerleinowi Lindleyom. William Lindley rok później podpisał umowę na wykonanie projektu wodociągów i kanalizacji dla miasta Warszawy. Projekt wstępny był gotowy już w 1878 r., a w 1881 r. została podpisana umowa na wykonanie całej sieci. Realizacją umowy zajął się William Heerlein – z następnego pokolenia Lindleyów. Zaprojektowana sieć składała się ze stacji pomp rzecznych, zespołu kanałów, stacji filtrów, stacji pomp i wieży ciśnień. System pobierania wody z rzeki opierał się na trzech przewodach ssawnych o długości 500 m. Dla ochrony ssawów przed pobieraniem piachu wykopano specjalną zatokę. Woda pobierana z Wisły szła głównym rurociągiem do stacji filtrów przy ul. Koszykowej, tam przechodziła filtrację w osadnikach wolnych, skąd była dystrybuowana do sieci wodociągowej. Sieć żeliwnych wodociągów pod ulicami miasta składała się z czterech głównych kanałów o większej średnicy, które wiodły w kierunku placu Bankowego, placu Trzech Krzyży, ul. Żelaznej i ul. Okopowej. Do pompowania początkowo stosowano pompy systemu Watta, potem dodatkowe trzy z niemieckiej fabryki Hartmana, a od 1924 r. – pompy szwajcarskiej produkcji Sulzera. W 1933 r. wszystkie dotychczasowe zastąpiono pompami polskiej produkcji – z fabryki inż. Stanisława Twardowskiego. Warszawska sieć wodociągowa funkcjonowała w zasadzie nieprzerwanie do 21 września 1944 r. Po przerwie stację filtrów uruchomiono ponownie 29 maja 1945 r. W okresie od 1883 r. do 1939 r. na rozległym terenie przy

Kotłownia i pompownia „Górne miasto", fot. 2010

Dom mieszkalny dla pracowników, fot. 2010

Kotłownia i pompownia „Dolne miasto", fot. 2010

Wieża ciśnień, fot. 2010

ul. Koszykowej powstały: w latach 1883-1887 wieża ciśnień, przepompownie „Dolne miasto" i „Górne miasto" wraz z kotłowniami i węglowniami, dwa budynki mieszkalne, zespół filtrów powolnych I oraz zbiorniki wody czystej I-A oraz I-B; w latach 1887-1889 zespół filtrów powolnych II; w kolejnych latach zespół osadników krytych 1-3 i 4-2, a także następne zespoły filtrów powolnych wraz ze zbiornikami wody czystej. W 1924 r. zbudowano III pompownię, a w 1933 r. oddano do użytku nowoczesny Zakład Filtrów Pospiesznych. Obecnie wysoce zmodernizowany zakład przy ul. Koszykowej produkuje dziennie 200 tysięcy m^3 wody, co zapewnia 50% zapotrzebowania dla całej aglomeracji warszawskiej. Zakład zaopatruje w wodę tereny centralnej i południowo-zachodniej lewobrzeżnej części Warszawy oraz miejscowości Piaseczno, Lesznowolę, Stare Babice, Raszyn, Pruszków,

Wnętrze wieży ciśnień, fot. 2010

Tablica fundacyjna, fot. 2010

Piastów, Michałowice. W 2010 r. oddana została nowa stacja uzdatniania wody, wybudowana częściowo z funduszy europejskich.

Opis: Obiekty z pierwszego okresu budowy powstały w nurcie historyzującym, z dominującymi elementami neoromanizmu. Budynek pompowni i kotłowni „Górne miasto" (mieszczący obecnie muzeum stacji filtrów) otrzymał dodatkowo bogato dekorowaną drewnianą werandę, przywołująca skojarzenia z architekturą szwajcarskich uzdrowisk. Elewacje licowanego cegłą budynku zostały w dolnej partii cokołu udekorowane tynkiem naśladującym kamienną rustykę. Analogiczną architekturę prezentuje pochodzący z tego samego czasu zespół pompowni i kotłowni „Dolne miasto". W 1924 r. dobudowano do niego od południa halę III pompowni, która stanęła w miejscu krytego tarasu z drewnianą werandą. Ciekawym obiektem na terenie zespołu jest dom mieszkalny dla inżynierów. Wzniesiony został w pierwszym okresie budowy filtrów i ma swój odpowiednik w postaci domu mieszkalnego dla pracowników i kadry administracyjnej Stacji Pomp Rzecznych przy ul. Czerniakowskiej. Dominantą kompleksu jest wieża ciśnień – dzieło sztuki architektonicznej i inżynieryjnej. Stylizowana na średniowieczną wieżę obronną, otrzymała wydatny gzyms z machikułami. W momencie powstania była najwyższą budowlą w mieście. Funkcjonowała do 1924 r., do momentu uruchomienia elektropomp. We wnętrzu zachował się zbiornik przelewowy i spiralne żeliwne schody dookoła.

Uwagi: Zespół Stacji Filtrów przy ul. Koszykowej, wraz z całą zachowaną XIX-wieczną siecią wodociągową i kanalizacyjną, jest wyjątkowy w skali Polski, a nawet Europy. Jest to drugi, obok Gazowni Warszawskiej, tej klasy kompleks XIX-wiecznych budynków związanych z komunalną infrastrukturą.

Weranda przy budynku pompowni „Górne miasto" – wejście do muzeum, fot.2010

Wejście do jednego ze zbiorników osadników powolnych, fot. 2010

Ekspozycja rur, zaworów i pomp na terenie zakładu, fot. 2010

Bibliografia:

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 6, Warszawa 2000

3. Zakład Filtrów Pospiesznych Stacji Filtrów i Wodociągów

Adres obiektu: ul. Koszykowa 81
Data powstania: 1929-1934
Użytkownik: Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji

Historia obiektu: Budynek został wzniesiony w latach 1929-34 dla pomieszczenia nowej generacji filtrów firmy Charles des Bailets&Michael K. Morssen z Montrealu, gwarantujących bardzo szybką filtrację przepuszczanej wody. Autorem projektu budynku był inż. arch. Antoni Jawornicki, z którym współpracował Z. Wendrykowski. Dekorację rzeźbiarską na wschodniej i zachodniej elewacji wykonał Henryk Grunwald. Uroczystego otwarcia nowego zakładu dokonał prezydent Ignacy Mościcki.

Widok ogólny, fot. 2010

Wnętrze hali, fot. 2010

Zbiorniki filtrów, fot. 2010

Opis: Długi żelbetowy pawilon łączy w sobie elementy kubizmu, nowoczesnego funkcjonalizmu, detalu art déco i historyzmu. Składa się z dwóch wydzielonych części: niskiej trójnawowej hali i dostawionego na osi od zachodu budynku. Niższa część jest przykryta płaskimi dachami w nawach bocznych i dwuspadowym w partii środkowej. Większy budynek ma dach czterospadowy z dodanym dachem szklanym na środku. Elewacje boczne niższej części wzbogacono piaskowcowym boniowaniem, wydzielającym segmenty okienne i kutym detalem. Okna są niskie, tworzą układ leżącego prostokąta. Od strony filtrów, w większym budynku, architekt wprowadził wysokie na całą kondygnację, półkoliście zamknięte okna przedzielone lizenami. Wejście od strony ul. Suchej jest ujęte w duży, blokowy pylon z piaskowca. Nad wejściem płaskorzeźba Syreny, Henryka Grunwalda. Wnętrza zostały wykończone i wyposażone z użyciem trwałych, kosztownych materiałów.

Wnętrze hali pomp, fot. 2010

Fragment szafy sterowniczej, fot. 2010

Szafa sterownicza, fot. 2010

Uwagi: Budynek w ciągu ostatniego roku przeszedł gruntowny remont. We wnętrzach zachowano, w charakterze ekspozycji, przedwojenną aparaturę pomiarową i konsole sterownicze.

Bibliografia:

Końcowa faza budowy filtrów pośpiesznych, „Kronika Warszawy", nr 6.02, 1933

Leśniakowska M., *Architektura w Warszawie 1918-1939*, Warszawa 2000

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 6, Warszawa 2000

4. Polskie Zakłady Lotnicze

Adres obiektu: al. Krakowska 110-114
Data powstania: 1921/1928
Użytkownik: EADS CASA, Instytut Lotnictwa, firmy prywatne

Historia obiektu: Początków Państwowych Zakładów Lotniczych należy upatrywać w działalności wcześniejszych Centralnych Warsztatach Lotniczych (CWL), założonych na Okęciu w 1921 r. W 1928 r. rozpoczęto budowę obiektów. Pierwszym wyprodukowanym w nowych halach samolotem był licencyjny francuski myśliwiec Wibault 70, o konstrukcji stalowej, co w tamtych czasach wciąż było nowością. Kolejnymi były opracowane przez inż. Zygmunta Puławskiego nowoczesne myśliwce górnopłatowe: PZL P.1, P.6, P.7 i P.11. Warto tu nadmienić, że dwa ostatnie (P.7 i P.11) były na wyposażeniu polskiej armii w 1939 r. Opracowano także lekki bombowiec PZL.23 Karaś, średni bombowiec PZL.37 Łoś, a także całą serię samolotów sportowych (PZL.5, PZL.19, PZL.26). Główną siedzibą przedwojennych zakładów było warszawskie Okęcie. Fabryka nosiła oznaczenie PZL WP-1 (Wytwórnia Płatowców-1, Wytwórnia Płatowców nr 1). Przed wojną powstały w ramach PZL jeszcze

Budynek biurowy, lata 60. XX w., fot. 2010

Logo PZL na budynku frontowym przy al. Krakowskiej, fot. 2010

Hale montażowe, lata 50. XX w., fot. 2010

Hale produkcyjne, lata 30. XX w., fot. 2010

Budynek produkcyjny, lata 50. XX w., fot. 2010

Śmigło przed budynkiem przy al. Krakowskiej, fot. 2010

Hala, lata 50. XX w., fot. 2010

Budynek biurowy – obecnie Instytut Lotnictwa, lata 20. XX w., fot. 2010

dwie fabryki: w Mielcu i Rzeszowie. Budynki warszawskiego zakładu w dużej mierze zostały zniszczone w czasie wojny (Niemcy urządzili tam warsztaty naprawcze, po 1944 r. zachowały się częściowo tylko trzy budynki). Po 1946 r. podjęto decyzję o odbudowie fabryki samolotów. W 1948 r. PZL przemianowano na Wytwórnię Sprzętu Komunikacyjnego. WSK-Okęcie projektowała i produkowała przeważnie samoloty sportowe, szkolne, wielozadaniowe i rolnicze (do oprysków). Do najbardziej znanych samolotów należy popularny PZL-104 Wilga (wielozadaniowy) i PZL-106 Kruk (rolniczy). W 2001 r. fabryka na Okęciu została zakupiona przez międzynarodowy koncern EADS CASA.

Opis: Zakłady znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie lotniska na Okęciu. Od strony wschodniej przylegają do pasów startowych. Z dawnej zabudowy zachowało się stosunkowo niewiele. Najstarsze piętrowe budynki pochodzą z lat 20. i mieszczą obecnie Instytut Lotnictwa. Otrzymały klasycyzujący detal w postaci lizen i gzymsów. Hale, w większości wybudowane w początku lat 50., znajdują się w południowej części posesji, od strony ul. Ruchliwej. Składają się z połączonych ze sobą hal nakrytych dachami łukowymi z elementami łupinowymi, a w części od strony lotniska sąsiadują z dużym hangarem. W dachu hangaru zamontowane zostały świetliki. Hale w większości powstały w oparciu o technologię szkieletu żelbetowego i ścian z cegły silikatowej. Późniejsze obiekty budowano w konstrukcji stalowej. Budynki biurowe pochodzą z różnych okresów – od lat 50. do lat 80. XX w.

Uwagi: Zakłady funkcjonują do dziś. Pod szyldem EADS-PZL produkowany jest samolot PZL-130 Orlik, a także podzespoły do innych maszyn.

Bibliografia:

Babiejczuk J., Grzegorzewski J., *Polski przemysł lotniczy 1945-1973*, Warszawa 1974

Konieczny J. R., *Kronika lotnictwa polskiego 1241-1945*, Warszawa 1984

5. Warsztat

Adres obiektu: ul. Szczęśliwicka 60
Data powstania: pocz. XX w.
Użytkownik: warsztat samochodowy, mieszkania

Historia obiektu: Ulica Szczęśliwicka była w XIX w. była jedną z głównych dróg wsi Czyste. Dopiero od 1916 r. formalnie stała się częścią Warszawy (dzielnica Ochota). W końcu XIX w. jej zabudowę stanowiło kilka murowanych kamienic, drewniane chałupy, małe warsztaty. Dopiero na początku XX w. krajobraz ulicy zaczął się zmieniać. Cały teren do lat 30. XX w. miał mocno przemysłowy charakter, przy czym dominowały tu raczej niewielkie zakłady. Wygląd i ranga ulicy zmieniły się po 1927 r., kiedy poprowadzono wzdłuż niej tory kolejki EKD.

Opis: Na terenie posesji zachowały się dwa budynki mieszkalne z początku XX w., późniejsza hala i powojenne garaże. Budynek mieszkalny zlokalizowany w południowo-zachodniej części posesji został wymurowany z cegły i otynkowany, jest piętrowy, nakryty dachem dwuspadowym. Elewacje pozbawione jakiegokolwiek detalu. Budynek mieszkalno-biurowy, przy ulicy, jest najstarszy z całego zespoły, z zachowanym detalem, murowany z cegły, otynkowany, piętrowy, nakryty dachem

Widok ogólny, fot. 2011

Budynek mieszkalny i hala zachodnia, fot. 2011

Garaże i magazyny, fot. 2011

Budynek biurowo-produkcyjny, fot. 2011

dwuspadowym. Pośrodku elewacji frontowej piętrowy ryzalit, mieszczący wejście i klatkę schodową. W dolnej kondygnacji na elewacji i na ryzalicie zachował się detal w postaci nadproży w formie łuków odcinkowych nad oknami. Garaże – budynki w części wschodniej posesji – zostały wybudowane po wojnie. Są całkowicie bezstylowe. Magazyn przylega do budynku mieszkalnego od strony południowo-zachodniej. Budynek jest parterowy, z dachem pulpitowym, otynkowany. Okna pierwotnie zamknięte szerokimi łukami odcinkowymi, zostały wtórnie przedzielone pasami muru.

Ryzalit z widocznym detalem arch., fot. 2011

Uwagi: Omawiany zakład jest jedyną pozostałością dawnej zabudowy długiej ulicy, świadczącej o jej przemysłowej tradycji.

6. Fabryka Filcu i Kapeluszy

Adres obiektu: ul. Tarczyńska 8
Data powstania: 1878
Użytkownik: mieszkania prywatne

Historia obiektu: W podwórzu kamienicy z 1912 r., pod wymienionym w metryczce adresem, mieściła się fabryka filcu i kapeluszy. W 1928 r. kamienicę przebudowano. Obok fabryki działała do czasów wojny szkoła zawodowa, zlikwidowana podczas okupacji. W tym okresie w obiekcie kwaterowała kompania SS, dzięki czemu – prawdopodobnie – kamienica nie została zniszczona.

Opis: Fabryka znajdowała się w nieistniejącej oficynie w głębi podwórza. Kamienica frontowa wymurowana z cegły ceramicznej, nieotynkowana, pięciokondygnacyjna z wysoką suterenią. Budynek został nakryty dachem dwuspadowym. Elewacja kamienicy dwunastoosiowa, podzielona lizenami na 6 pól, w których wstawiono po dwa okna.

Ślepa elewacja boczna, fot. 2011

Fragment elewacji kamienicy, fot. 2011

Widok ogólny, fot. 2011

Bibliografia:
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 9, Warszawa 2003

PRAGA POŁUDNIE

1. Fabryka Aparatów Pomiarowych Kazimierza Szpotańskiego

Adres obiektu: ul. Kałuszyńska 2/4 – Gocławska 12
Data powstania: 1918/1928-36
Użytkownik: Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Evita S.C. , inne

Historia obiektu: Pierwsza wytwórnia Kazimierza Szpotańskiego powstała przy ul. Mirkowskiej 9 w 1918 r. Był to początkowo bardzo mały zakład, produkujący wyłączniki elektryczne, zatrudniający tylko majstra i dwóch robotników. Sytuacja zmieniła się po wejściu do spółki inż. Stefana Ciszewskiego, który razem ze Szpotańskim zakupił dużą nieruchomość przy ul. Kałuszyńskiej. Wkrótce Fabryka Aparatów Elektrycznych przekształciła się w spółkę akcyjną. Wraz z elektryfikacją kraju rozwijała się fabryka. W 1928 r., dzięki kredytowi na uruchomienie produkcji liczników elektrycznych, zbudowano nowy obiekt przy ul. Gocławskiej. Największy rozwój firmy przypadł na koniec Wielkiego Kryzysu, kiedy fabryka otrzymała duże zamówienie na dostawę maszyn i urządzeń do linii kolejowej Warszawa-Otwock dla Centralnego Okręgu Przemysłowego. W połowie lat 30. zatrudnienie osiągnęło ponad 1000 osób, co stawiało Szpotańskiego i Ciszewskiego w rzędzie największych przemysłowców stolicy. Tuż przed wojną zatrudnienie osiągnęło liczbę 1500 pracowników, a roczna wartość sprzedaży wynosiła 10 mln złotych. W 1937 r. firma rozpoczęła budowę filii w Międzylesiu (ukończona po wojnie, od 1951 r. jako samodzielne przedsiębiorstwo, w 1968 r. połączone z głównym zakładem). W czasie okupacji fabryka została włączona częściowo do koncernu Kruppa. W 1944 r. Niemcy wysadzili budynki, a maszyny wywieźli do Rzeszy. W 1945 r. przystąpiono do odbudowy zakładu

Dziedziniec między skrzydłami budynków, fot. 2011

ze zniszczeń i w części wyremontowanych pomieszczeń podjęto kończenie rozpoczętych jeszcze za okupacji prac. Fabryka została przejęta przez państwo, a Kazimierz Szpotański otrzymał posadę jej dyrektora. W 1996 r. powstała w Warszawie Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, która swoją siedzibę umieściła w budynkach przy Gocławskiej i Kałuszyńskiej.

Opis: Pierwotnie cztery budynki, murowane z szarej cegły cementowej, zajmowały kwartał między ulicami Gocławską, Kałuszyńską i Rybną. Prezentowały typ architektury funkcjonalnej z zastosowaniem reliefowego detalu w szarej cegle. Były budowane dwuetapowo, w latach 1928-1936. Przy ul. Gocławskiej istniała niewielka parterowa willa Kazimierza Szpotańskiego. Mimo bardzo dużych zniszczeń, zabudowania częściowo przetrwały wojnę i stały się podstawą dla intensywnej rozbudowy, która objęła głównie wschodnią część posesji od ul. Chodakowskiej. Obecnie trzypiętrowe hale, murowane z szarej cegły, są częścią przedwojennego kompleksu. Prezentują w dużej mierze formy analogiczne do oryginalnych, zbudowanych w 1928 r. hal.

Uwagi: Część budynków zajmuje na cele dydaktyczne SWPS. Obiekty stanowią ciekawy przykład architektury industrialnego modernizmu lat 30., a także adaptacji tego rodzaju budynków po wojnie.

Hala w głębi posesji, fot. 2011

Widok ogólny, fot. 2011

Bibliografia:

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Wycieczka do Fabryki Aparatów elektrycznych K. Szpotańskiego, Warszawa 1937

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997

2. Warszawsko-Ryska Fabryka Wyrobów Gumowych RYGAWAR Spółka Akcyjna

Adres obiektu: ul. Gocławska 9
Data powstania: 1897-1900
Użytkownik: obiekt rozebrany

Historia obiektu: Działkę przy ul. Gocławskiej zakupiło w końcu XIX w. Berlińskie Towarzystwo Akcyjne, które w 1897 r. postawiło tu pierwsze budynki pod fabrykę obuwia gumowego. Produkcja została uruchomiona w 1900 r. Zatrudniano ponad 400 robotników. Produkowano podeszwy do butów, obuwie gumowe pracownicze, kalosze, śniegowce, tkaniny gumowane. Mimo dobrej początkowo passy, fabryka popadła w tarapaty finansowe i w efekcie przeszła w 1909 r. na własność Duńskiego Towarzystwa Akcyjnego. Nowy właściciel całkowicie zmienił profil produkcji. Mury fabryczne zaczęły opuszczać margaryna i oleje roślinne. W 1914 r. – na czas wojny – rozpoczęto produkcję konserw mięsnych. Po wojnie, w 1924 r., wytwórnię zakupiło Warszawsko-Ryskie Towarzystwo Akcyjne, które po zainwestowaniu sporych środków na zakup nowych maszyn powróciło do produkcji wyrobów z gumy. Fabryka zatrudniała 600 pracowników. Zainstalowano maszynę parową o mocy 500 KM i silnik elektryczny. Zabudowania szczęśliwie przetrwały wojnę, szybko wznowiono produkcję, fabrykę wkrótce upaństwowiono. Od końca lat 50. asortyment obejmował głównie wyroby lateksowe. W latach 2007-2008 większość zabudowań zburzono i teren przeznaczono pod zabudowę mieszkaniową.

Opis: Zajmujące 14 000 m^2 zabudowania pochodziły z różnych okresów budowy. Do najstarszych należały obiekty przy ul. Gocławskiej: budynek administracyjny, portiernia i hala fabryczna. Pierwotnie nieotynkowane, miały ceglane elewacje ze skromną dekoracją w postaci gzymsów, odcinkowych nadproży. W skład zespołu wchodziła jeszcze willa dyrektora przy ul. Mińskiej (o cechach

Dawna brama wjazdowa na teren zakładu, fot. 2010

stylu dworkowego) i dom mieszkalny dla pracowników na rogu ulic Mińskiej i Gocławskiej. W latach 20. dobudowano duże żelbetowe hale. Obecnie cały teren dawnej fabryki został uporządkowany i rozpoczęto budowę osiedla mieszkaniowego. Jedynie od ul. Gocławskiej zachowano fragmenty elewacji budynku administracyjnego, portierni, hali fabrycznej i bramy. Pozostawione od ulicy ściany pierwszych kondygnacji pełnią tylko rolę ogrodzenia. W 2011 r. rozpoczęto prace budowlane na terenie pustej posesji.

Fragment muru parteru w trakcie rozbiórki, fot. 2010

Uwagi: Wyburzenie hal fabrycznych i budynku administracyjnego po fabryce obuwia pozbawiło w dużym stopniu tę część Grochowa jej dawnego, przemysłowego charakteru. Mimo że przez lata zniekształcone i wielokrotnie przebudowywane, obiekty świadczyły o industrialnym charakterze tego miejsca od ponad 100 lat.

Bibliografia:

Kasprzycki J., *Korzenie miasta. Warszawskie pożegnania*, t. 3, *Praga*, Warszawa 1998

Pilich M., *Warszawska Praga. Przewodnik*, Warszawa 2005

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997

3. Piekarnia Teodora Raicherta

Adres obiektu: ul. Grochowska 224
Data powstania: koniec XIX w.
Użytkownik: Spółdzielnia Piekarsko-Ciastkarska Sklep Firmowy nr 118, Lombard Impuls, restauracja „La Bono"

Historia obiektu: Piekarnia powstała zapewne w końcu XIX w. W latach 20./30. XX w. należała do Teodora Raicherta, przedstawiciela spolszczonej rodziny o korzeniach niemieckich. Piekarnia pod zarządem Raicherta pomagała w czasie okupacji warszawiakom i udzielała pomocy charytatywnej – m.in. przekazywała duże ilości chleba dla PCK. Tuż przed powstaniem tajna Rada Rzemiosła przekazała Rajchertowi do przechowania niejawne dokumenty cechowe. Po wojnie dokumenty wróciły do archiwum cechowego. Sam Raichert zginął w powstaniu. Po wojnie w tym miejscu uruchomiono państwową piekarnię Zakład nr 3. Obecnie funkcjonuje ona nadal – jako zakład piekarsko-ciastkarski (spółdzielnia).

Fragment muru od ul. Wiatracznej z widocznymi śladami po kulach, fot. 2011

Widok ogólny, fot. 2011

Widok od strony dziedzińca, fot. 2011

Zachowany komin, fot. 2011

Opis: Budynek założony na planie odwróconej litery C, złożony z korpusu i dwóch skrzydeł otaczających mały dziedziniec, dwukondygnacyjny, murowany z cegły, licowany cegłą, z dachami dwuspadowymi krytymi papą. W latach 20. XX w. budynki zostały zmodernizowane (m.in. klatka schodowa od strony zachodniej). W skrzydle od ulicy Grochowskiej mieścił się sklep firmowy, natomiast piekarnia zajmowała skrzydło w głębi posesji. Od ulicy Wiatracznej przedwojenny komin, po wojnie przemurowany. Uwagę zwracają elewacje budynku głównego od strony ul. Wiatracznej i Grochowskiej, które uzyskały charakterystyczną dekorację ceglaną: dekoracyjny gzyms na konsolkach, nadproża okienne w formie łuków odcinkowych. Wymianie uległa stolarka okienna (na współczesną z PCV).

Brama wjazdowa od strony ul. Wiatracznej, fot. 2011

Uwagi: Zespół znajduje się Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy. Jest to najstarsza piekarnia mechaniczna działająca na prawym brzegu. Do niedawna funkcjonowała druga – przy ul. Stolarskiej.

Odbój bramny, fot. 2011

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905
Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983
„Rocznik – informator przemysłu, handlu, finansów, rolnictwa i rzemiosła na rok 1936", Warszawa 1936
Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997

4. Fabryka Sprzętu Spawalniczego „Perun" S.A.

Adres obiektu: ul. Grochowska 301/305
Data powstania: 1909-1910/1913
Użytkownik: obiekt użytkowany przez firmę „Perun"

Historia obiektu: Przedsiębiorstwo „Perun" jako pierwsze w Polsce produkowało urządzenia do spawania gazowego i armatury związanej z produkowaniem i użytkowaniem gazów technicznych. W dwudziestoleciu międzywojennym było największym i najważniejszym tego typu zakładem w kraju. Historia firmy rozpoczęła się w 1909 r., kiedy francuska spółka akcyjna „L'air Liquide" założyła fabrykę tlenu przy ul. Leszno. Zmechanizowane przedsiębiorstwo, które na wyposażeniu posiadało lokomobilę i prądnicę, produkowało azot, tlen oraz palniki do metali i generatory acetylenowe. W cztery lata później spółka połączyła się z petersburską firmą „Perun". Od tego momentu powstałe z fuzji przedsiębiorstwo funkcjonowało pod nazwą „Perun. Towarzystwo Akcyjne Fabryk Tlenu i Aparatów". Fabryka miała swoje oddziały w Łodzi i Zawierciu. W 1913 r. zakład przeniesiono z ul. Leszno 138 na ul. Grochowską 52 (obecnie 301/305), gdzie funkcjonuje do dzisiaj. Wraz z przeprowadzką podjęto się rozbudowy zakładu o duży warsztat spawalniczy. Na terenie posesji przy ul. Grochowskiej powstały dwa budynki produkcyjne i dwa magazyny. W 1924 r. uruchomiono produkcję elektrod, a później urządzeń do spawania w łuku elektrycznym. W 1930 r. fabryka przeszła w posiadanie polskiej Spółki Akcyjnej „Perun". Szczyt rozwoju firmy przypadł na lata 20./30. Świadczy o tym choćby wzrost liczby zatrudnionych robotników: w 1922 r. – 36, a w 1939 r. już 200. Działania wojenne nie dotknęły fabryki w znaczącym stopniu. Co prawda, Niemcy wywieźli w 1944 r. całe wyposażenie zakładu, ale szczęśliwie ocalały

Hala produkcyjna, fot. 2009

zabudowania. Dzięki temu produkcję można było uruchomić niedługo po zakończeniu wojny.

Opis: Z pierwotnych zabudowań do naszych czasów dotrwały trzy obiekty: dwa budynki produkcyjne i jedna hala. Wszystkie murowane są z cegły, nieotynkowane. Elewacje budynków produkcyjnych potraktowane dekoracyjnie. Hala od ulicy założona na planie prostokąta, o dłuższych elewacjach sześcioosiowych, z zachowanym detalem architektonicznym (zaakcentowane pasem cegieł nadproża okienne w formie łuku odcinkowego, kostkowy profilowany gzyms koronujący), a elewacjach krótszych – trójosiowych. Od strony

Warsztaty, fot. 2009

Detal elewacji z zachowaną stolarką okienną, fot. 2009

Zachowane wyposażenie techniczne, fot. 2009

ulicy elewacja całkowicie przekształcona, przesłonięta banerami reklamowymi. Hala główna o elewacji dziewięcioosiowej, z zachowanym detalem architektonicznym (zaakcentowane pasem cegieł nadproża okienne w formie łuku odcinkowego, kostkowy profilowany gzyms koronujący), elewacja krótsza – od strony ulicy – mocno przekształcona. Hala przy zachodniej granicy działki o elewacji dziewięcioosiowej, z zachowanym detalem architektonicznym (zaakcentowane pasem cegieł nadproża okienne w formie łuku odcinkowego, kostkowy profilowany gzyms koronujący). Na terenie kompleksu znajdują się też późniejsze zabudowania – z lat 30.

Uwagi: Zespół zabudowań fabrycznych „Perun" jest jednym z najlepiej zachowanych i jednocześnie najstarszych przykładów architektury przemysłowej przy ul. Grochowskiej. Mimo licznych przekształceń, nadal widoczny jest historyczny detal architektoniczny. Wewnątrz zachowały się elementy pierwotnego, historycznego wyposażenia. Zespół znajduje się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

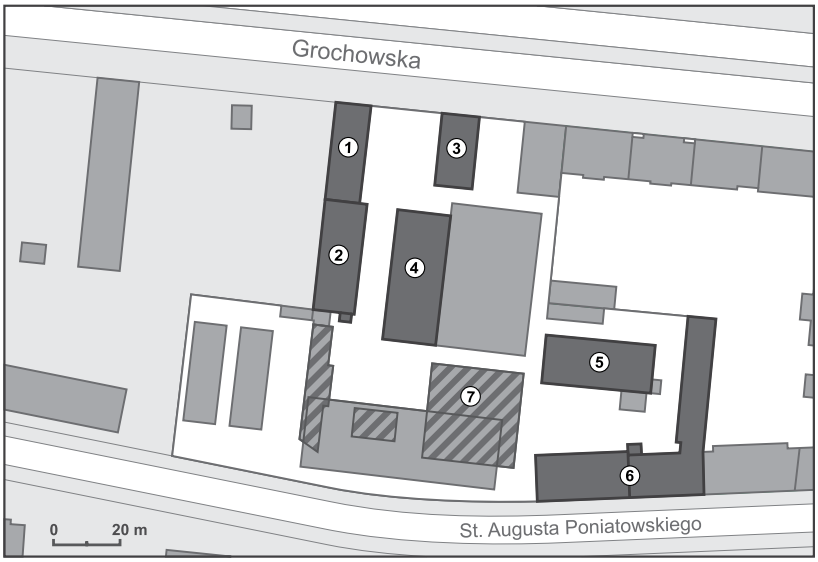

1, 2 – Warsztaty
3 – Portiernia
4 – Hala produkcyjna
5 – Hala produkcyjna
6 – Budynek administracyjny

Wybrane obiekty przemysłowe istniejące
Wybrane obiekty przemysłowe nieistniejące
Obiekty pozostałe

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Małyska Z., Błaszyński R., *WFFS „Perun"*, [w:] *Dzieje Pragi*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1970

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997

5. Zakłady Elektrotechniczne Bracia Borkowscy Spółka Akcyjna

Adres obiektu: ul. Kamionkowska 30 / Grochowska 308-10
Data powstania: 1907/1914
Użytkownik: prywatny, biura firm

Historia obiektu: Założycielami firmy byli bracia Borkowscy: Edward, Jan i Ferdynand. Początkowo zajmowali się handlem sprzętem elektrotechnicznym sprowadzanym z zagranicy. Firma rozwijała się na tyle prężnie, że już w 1910 r. otworzyła swe przedstawicielstwo w Łodzi, a w 1911 r. przeniosła swoją siedzibę pod prestiżowy adres Al. Jerozolimskie 6. W 1914 r. uruchomiono własną produkcję – w zakładzie wybudowanym przy ul. Kamionkowskiej na Grochowie. Wyrabiano głównie stal odgromową i żyrandole, a produkty opatrywano znakiem Brabork. W dwudziestoleciu międzywojennym firma wytwarzała także grzejniki domowe i żelazka. W latach wielkiego kryzysu firma przeszła niezbędną restrukturyzację, ale już w 1934 r. rozpoczęto kolejne inwestycje – m.in. wybudowano bakeliciarnię i kuźnię. W 1938 r. zakłady zatrudniały ponad 1000 pracowników. Pod okupacją zakłady prowadziły niewielką produkcję na potrzeby wojska niemieckiego. Wywiezione przez Niemców maszyny wróciły do kraju w 1945 r. W znacjonalizowanych budynkach znalazła swoją siedzibę Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego Grochów.

Opis: Zespół zabudowań zgrupowanych wokół wspólnego dziedzińca kształtował się w ciągu kilku dziesięcioleci – od 1913 r. do 1938 r. Budynki ocalały podczas ostatniej wojny i zostały uzupełnione halą produkcyjną, domykającą dziedziniec od strony zachodniej. Zespół fabryczny składa się

Budynek narożny, fot. 2009

z czterech obiektów. Budynek produkcyjno-biurowy, północny jest najstarszy, powstał w 1913 r. Czterokondygnacyjny, z dwuspadowym dachem, uzyskał wczesnomodernistyczną fasadę rozczłonkowaną lizenami, z ryzalitem zwieńczonym trójkątnym szczytem. Dekoracji dopełniają proste gzymsy kordonowe. Budynek biurowo-magazynowy, od strony ul. Grochowskiej, zbudowany 1928 r., czterokondygnacyjny z wysokimi suterenami. Przykryty płaskim dachem, z bardzo oszczędnym detalem w postaci lizen poprowadzonych przez całą elewację, z ryzalitem z prawej strony, prezentuje nowoczesną funkcjonalistyczną formę wzbogaconą o detal art déco. Okna dolnych kondygnacji ujęte w uskokowe płyciny. Budynek produkcyjno-biurowy, wschodni, wybudowany w latach 1937-1938 wg proj. Józefa Olczaka, usytuowany frontem do ul. Gocławskiej. Budynek jest połączony elewacją frontową z elewacją szczytową budynku biurowo-magazynowego. Trójkondygnacyjny z wysokimi suterenami, dekorowany sześcioma lizenami. Środkowy dwuosiowy ryzalit ozdobiony belwederkiem. Budynek bakeliciarni, kuźni i szatni, wybudowany w latach 1934-1935, jest łącznikiem miedzy budynkami produkcyjno-biurowymi. Trójkondygnacyjny, z wysokimi suterenami i przejazdem bramnym, prowadzącym na dziedziniec zakładu.

Uwagi: Od strony ul. Gocławskiej zwraca uwagę charakterystyczna stalowa brama wjazdowa.

Powojenna hala produkcyjna od zachodu, fot. 2009

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997

6. Zakłady Mechaniczne inż. S. Twardowski

Adres obiektu: ul. Grochowska 312-314 (d. 37/39)
Data powstania: 1908/1917
Użytkownik: Wafapomp S.A.

Historia obiektu: Zakład powstał w 1908 r. jako spółka Wacława Brandla i Czesława Witoszyńskiego. W 1915 r. do spółki wstąpił inż. Stefan Twardowski, który posiadał bogate doświadczenie, zdobyte na kierowniczych stanowiskach w firmach Borman i Szwede i w Monopolu przy Ząbkowskiej. W 1916 r., kiedy zmarł Brandel, a Witoszyński wycofał się ze spółki, Twardowski, po odkupieniu udziałów, stał się jedynym właścicielem zakładu. Rok później zdecydował się na budowę kompleksu przy ul. Grochowskiej 37/39. Niewielka fabryka produkowała różnego rodzaju pompy: turbinowe, ręczne, wirnikowe i próżniowe, turbiny parowe. Specjalnością były pompy wirowe i próżniowe, które stosowano m.in. w wodociągach i kanalizacji. Zatrudniano tylko 70 pracowników (w tym 40 robotników). W 1938 r., z okazji dwudziestolecia prowadzenia fabryki przy ul. Grochowskiej, prezydent Rzeczypospolitej Polskiej przyznał inż. Stefanowi Twardowskiemu Złoty Krzyż Zasługi. W 1944 r. hitlerowcy wywieźli wszystkie maszyny do Niemiec. W czasie powstania budynki zostały uszkodzone przez walące się ściany sąsiednich PZO. Jedynym zachowanym do dziś świadkiem jest niewielki obiekt przywodzący na myśl formy klasycystycznego dworu, usytuowany od strony ul. Grochowskiej, mieszczący dawniej mieszkanie inż. Twardowskiego i administrację. Po wojnie, w 1950 r., zakłady poddano przymusowemu zarządowi państwowemu. Stefan

Fragment elewacji frontowej, fot. 2009

Widok ogólny od ul. Grochowskiej, fot. 2009

Twardowski zachował stanowisko dyrektora. Stan taki trwał tylko przez rok, po czym dawnemu właścicielowi fabryki wypowiedziano posadę i zmuszono do opuszczenia mieszkania. Biuro konstrukcyjne przeniesiono do budynków na Żeraniu, przy ul. Odlewniczej, a w zabudowaniach przy ul. Grochowskiej zaprowadzono (w 1962 r.) funkcje edukacyjne – w ramach Zasadniczej Szkoły Zawodowej Warszawskiej Fabryki Pomp. Warszawska Fabryka Pomp funkcjonuje do dziś w strukturach koncernu Powen-Wafapomp S.A.

Opis: Parterowy dwór od strony ulicy nakryty jest dachem naczółkowym. Detal ogranicza się do prostego profilowanego gzymsu i lizen między oknami. Pośrodku elewacji piętrowy ryzalit. Budynek zamykał zespół hal produkcyjnych, zlokalizowanych w głębi posesji, których bryły formowały rodzaj wewnętrznej alejki, prostopadłej do ulicy Grochowskiej.

Uwagi: Obiekt jest ciekawym przykładem niewielkiej siedziby przemysłowca, zlokalizowanej na terenie zakładu. Mimo nieco zniekształconej formy architektonicznej i częściowo utraconych walorów, zasługuje na ochronę konserwatorską i objęcie Gminną ewidencją zabytków m.st. Warszawy, m.in. ze względu na bogatą historię.

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1910

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997

www.powen.pl

7. Polskie Zakłady Optyczne

Adres obiektu: ul. Grochowska 316/320
Data powstania: od 1919/1921
Użytkownik: Opcja Sp. z o.o., Studio Fonia, inne

Historia obiektu: Fabryka została założona w 1919 r. przez kilku specjalistów – optyków-mechaników. Początkowo funkcjonowała jako warsztat pod nazwą Fabryka Aparatów Optycznych i Precyzyjnych Henryk Kolberg i S-ka. Pierwszą siedzibą firmy był budynek przy ul. Leszno 119. W dwa lata później produkcję przeniesiono na ul. Grochowską 35 (obecnie 316). Asortyment wyrobów obejmował głównie lornetki, urządzenia optyczne, lupy, mikroskopy, kondensatory do projektorów i aparatów kinematograficznych. Zapotrzebowanie na rynku było tak duże, że wkrótce zwiększono produkcję, a fabryka stała się potentatem branży. Od 1930 r. zakłady funkcjonowały pod nazwą Polskie Zakłady Optyczne Spółka Akcyjna. Dysponowano łącznym kapitałem 1 200 000 zł, a 40% udziałów znajdowało się w rękach przedsiębiorców

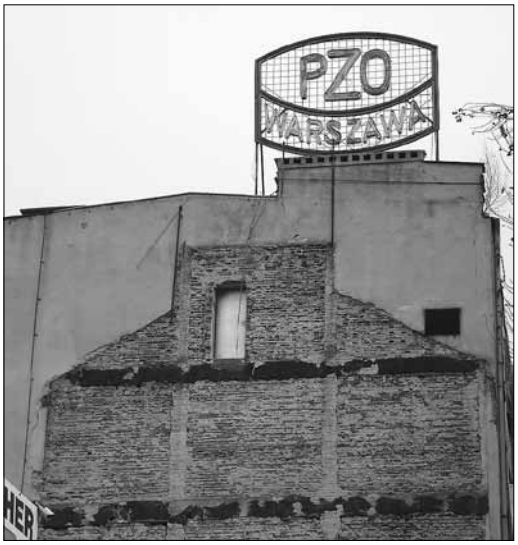

Ślad po rozebranym budynku od ul. Grochowskiej, fot. 2009

Widok od ul. Grochowskiej, fot. 2009

francuskich. W roku 1930 zatrudnionych było 250 robotników i 60 pracowników administracyjnych (w 1938 r. zatrudnienie wyniosło już 786 osób), a sprzedaż wzrosła do 2 850 000 zł. W 1934 r. oddano do użytku duży, nowoczesny budynek przy ul. Kamionkowskiej, a w cztery lata później – gmach od ul. Grochowskiej (proj. arch. B. Rogaczewski). W latach okupacji zakłady zostały włączone do niemieckiego koncernu Carla Zeissa. Latem 1944 r. hitlerowcy wysadzili budynki, a maszyny wywieźli do Niemiec. Po wojnie odbudowano zakłady, w tym m.in. budynek od ul. Grochowskiej, któremu nadano formę zbliżoną do przedwojennej. Państwowa wytwórnia wchłonęła sąsiadujące fabryki: Warszawskie Zakłady Fotooptyczne oraz Wytwórnię Sprzętu Geodezyjnego.

Opis: Najciekawszy jest budynek od ul. Grochowskiej. Wysoki, pięciopiętrowy gmach ma modernistyczne korzenie. Pod względem formy nawiązuje do budynku przedwojennego. Prosta elewacja uwydatnia szkieletową, żelbetową konstrukcję. Z rozebranego budynku sąsiedniego zachowała się jedynie część parteru z prostym detalem przy wejściu (m.in. kolumna, cegła klinkierowa na ścianie). Budynek na tyłach posesji, od ul. Kamionkowskiej, wzniesiony został w kilka lat później i wykazuje już pewne cechy architektury socrealistycznej. Modernistyczna, czteropiętrowa bryła, ozdobiona została delikatnym podziałem międzyokiennym (rysunek w tynku) i wydatnym gzymsem koronującym.

Uwagi: Od kilku lat trwa przekształcanie budynków PZO na lofty. Inwestycja jest w fazie uzgodnień. W 2009 r. zburzono jeden z obiektów przy ul. Grochowskiej (zachowane mury w części parteru, w tym m.in. obłożone klinkierem wejście).

Dawne wejście główne od ul. Grochowskiej, fot. 2009

Budynki w głębi posesji, fot. 2009

Bibliografia:

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1936, 1938

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997

8. Piekarnia

Adres obiektu: ul. Groszowicka 6
Data powstania: 1935
Użytkownik: prywatny

Historia obiektu: Posesja przy ul. Groszowickiej należała do Józefa i Michaliny Drzewieckich, którzy ok. 1935 r. otworzyli tutaj niewielką piekarnię mechaniczną. Zakład ciastkarsko-piekarski funkcjonuje w budynkach do dzisiaj. W latach 1996-97 przeprowadzono gruntową modernizację budynku mieszkalnego, w wyniku której zatracił on cechy zabytkowe.

Widok ogólny, fot. 2011

Opis: Na działce w kształcie trapezu znajduje się budynek mieszkalny frontowy i – od strony ul. Owsianej – przylegające zabudowania piekarni: budynek parterowy oraz niewielka przybudówka. Dom mieszkalny wymurowany z cegły ceramicznej, otynkowany, na planie prostokąta, piętrowy z dwuspadowym dachem krytym papą – został pozbawiony detalu. W trakcie ostatniej przebudowy zmieniono układ otworów okiennych. Od strony południowej dostawiono murowany parterowy pawilon piekarni, na którym znajduje się taras dla domu frontowego. Do pawilonu piekarni przylega niższa przybudówka o ściętym narożniku. Od północy posesję domykają dwa współczesne budynki parterowe.

Dziedziniec, fot. 2011

Uwagi: Budynki są bezstylowe. Posiadają jedynie wartość historyczną, jako obiekty dokumentujące rozwój ulicy.

Bibliografia:

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997

9. Fabryka Posadzek Drzewnych

Adres obiektu: ul. Kałuszyńska 7 / Mińska 48/50
Data powstania: 1896
Użytkownik: Wytwórnia Posadzek Drzewnych Jacek Turant, ART-BRĄZ, Usługi Remontowo-Budowlane

Historia obiektu: Firma została założona przez małżeństwo Jadwigę i Władysława Bednarczyków jeszcze w 1896 r. i jest jedną z najstarszych fabryk w Polsce, które zajmowały się produkcją różnego rodzaju posadzek. Początkowo mieściła się przy ul. Szustra, a po wojnie, już w 1972 r., produkcję przeniesiono na ul. Kałuszyńską. Fabryka zajęła niewielką oficynę w głębi posesji, natomiast na rogu ulic Kałuszyńskiej i Rybnej wzniesiono w 1932 r. dużą, narożną kamienicę frontową. W warszawskim salonie firmy eksponowano historyczne posadzki taflowe.

Opis: Oficyna produkcyjna do niedawna znajdowała się w głębi posesji i przylegała od północy do kamienicy frontowej. Parterowy, murowany z cegły, nakryty dachem pulpitowym budynek otrzymał dziewięcioosiową elewację (pierwotnie dłuższą). Pozbawiony był jakiegokolwiek detalu. Miał charakterystyczne okna stalowe, zamknięte łukami odcinkowymi. W fabryce do 2010 r. funkcjonowały dwie maszyny do obróbki drewna z 1939 r.

Uwagi: Fabryka funkcjonowała nieprzerwanie do 2010 r. Zmienił się tylko w międzyczasie adres oficyny fabrycznej z tyłu działki i firma oficjalnie prowadziła działalność pod adresem Mińska 48/50.

Kamienica narożna, fot. 2011

Bibliografia:
„Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza", 1928, nr 14
„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1934, 1936
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 5, Warszawa 1999

10. Garbarnia Skór Chromowych i Galanteryjnych „Gemza"

Adres obiektu: ul. Kamionkowska 43
Data powstania: od 1898/ok. 1930
Użytkownik: wydawnictwo „Murator"

Historia obiektu: Powstały w 1898 r. zakład oferował głównie skóry wielobarwne i czarne. Z początku garbarnia zajmowała niewielkie oficyny w głębi dzisiejszej posesji (przy ul. Kamionkowskiej 43/43a). Po zakupieniu w 1930 r. sąsiedniej działki (Kamionkowska 45), przystąpiono do budowy nowych obiektów. Zakład należał do większych garbarni na terenie Mazowsza i w połowie lat 30. zatrudniał ok. 30 pracowników. Obecnie w budynkach mieści się wydawnictwo „Murator".

Budynki przed remontem. Widok od ul. Kamionkowskiej, fot. archiwalna z 1983 r.

Opis: Na historyczny zespół składają się dwa budynki mieszkalno-administracyjne i hala garbarni. Od strony wschodniej, bliżej ul. Groszowickiej, wzniesiono dwupiętrowy dom mieszkalny dla pracowników garbarni. Analogiczny budynek powstał po drugiej stronie hali produkcyjnej, od zachodu. Pomiędzy domami mieszkalno-administracyjnymi wzniesiono dwupiętrową halę garbarni, na planie zbliżonym do kwadratu. Wszystkie budynki zbudowane zostały z cegły cementowej; elewacje pierwotnie nieotynkowane, w pasach międzyokiennych dodatkowo dekorowano wypukłymi pasami ciemniejszej cegły. Jest to jeden z ciekawszych przykładów fabrycznej architektury funkcjonalnej w Warszawie. Po ociepleniu styropianem część budynków bezpowrotnie utraciła swoje walory.

Uwagi: Podczas adaptacji budynku hali na siedzibę „Muratora" otynkowana została, niestety, elewacja pierwotnie wykończona szarą cegłą. Pozostawiono jedynie pasy między oknami. Wykonana nadbudowa także nie wpłynęła korzystanie na wygląd i proporcje obiektu, zatarła jego historyczny charakter.

Budynek mieszkalny przy ul. Groszowickiej, fot. 2011

Budynek d. Gemzy po remoncie, fot. 2009

Bibliografia:

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

„Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu", 1932-36, 1938

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1910

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 5, Warszawa 1999

11. Fabryka Wstążek Gumowych i Taśm Jaeggera i Zieglera

Adres obiektu: ul. Kamionkowska 48
Data powstania: 1883
Użytkownik: (budynek mieszkalny)

Historia obiektu: Plac pomiędzy ulicami Grochowską, Terespolską i Kamionkowską, wypełniony obecnie współczesną zabudową, w końcu XIX w. zajmowała duża fabryka włókiennicza. Produkowano głównie wstążki, taśmy, lamówki. Fabryka w 1910 r. zatrudniała 250 robotników. Używano silnika parowego o mocy 250 KM. Obrót roczny wynosił 800 000 rubli. W skład zarządu (siedziba znajdowała się przy ul. Rymarskiej 10) wchodzili współwłaściciele fabryki: Juliusz i Ryszard Jaegger oraz Ryszard Ziegler.

Dom mieszkalny przy ul. Kamionkowskiej. Zdjęcie archiwalne z 1983

Oficyna mieszkalna na zapleczu d. fabryki, fot. 2009

Dom mieszkalny po dociepleniu, fot. 2009

Opis: Po dawnej fabryce pozostał tylko relikt w postaci domu mieszkalnego zlokalizowanego przy ul. Kamionkowskiej. Reszta placu została zabudowana. Budynek jest piętrowy, pierwotnie o przeznaczeniu administracyjno-socjalnym, zbudowany z czerwonej cegły ceramicznej, kilka lat temu ocieplony styropianem i otynkowany. Przed termomodernizacją miał typową dla architektury przemysłowej końca XIX w. dekorację: gzymsy i nadproża okienne wykończone dekoracyjnie cegłą – obecnie te elementy są nieczytelne. Na zapleczu budynku znajduje się niewielka oficyna mieszkalna – piętrowa, siedmioosiowa. Pozbawiona jest detalu architektonicznego.

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

12. Piekarnia W.S.S. Społem

Adres obiektu: ul. Lubelska 12/14
Data powstania: 1950-1951
Użytkownik: Spółdzielnia Piekarsko-Ciastkarska w Warszawie

Historia obiektu: Piekarnia na Grochowie była jedną z najważniejszych inwestycji W.S.S. Społem w Warszawie. Zgodnie z przyjętą zasadą, w każdej dzielnicy miasta miała znajdować się duża piekarnia, zaopatrująca dany teren w świeże pieczywo. Na Pradze Południe funkcjonowała do tej pory jedynie niewielka piekarnia – przy ul. Grochowskiej 224. Budowę nowego obiektu, przy ul. Lubelskiej, rozpoczęto w 1949 r. i ukończono w nieco ponad rok. Projekt wykonali inż. arch. Z. Kleyff i inż. arch. M. Czapski. Budynek był wyjątkowo nowoczesny, jak na tamte czasy, w całości zautomatyzowany. Zainstalowano m.in. podajniki do worków z mąką, automatyczne sita, dzieżę w ciastowni i cztery nowoczesne piece. Po ukończeniu, w 1951 r., nadano zakładowi żartobliwie brzmiącą nazwę Dom Bułki. Do momentu wybudowania piekarni przy ul. Krasińskiego na Żoliborzu, był to największy tego typu zakład produkcyjny w Warszawie.

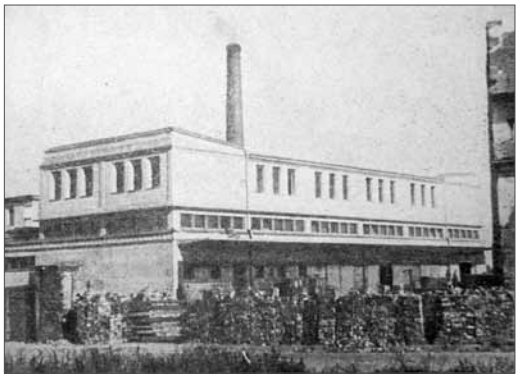

Zdjęcie archiwalne, fot. „Stolica"

Opis: Budynek założony na planie prostokąta o wymiarach 50 m x 37,5 m. Od strony północnej i południowej wybudowano dwie rampy – jedną do wyładunku mąki i innych surowców, drugą – do załadunku gotowych wyrobów. Nad parterową halą nadbudowano dwa skrzydła: jedno od strony ul. Grochowskiej, drugie pośrodku hali. Sama piekarnia zajmowała parter budynku, piętro było

Widok od ul. Lubelskiej, fot. 2009

przeznaczone na biura. W podziemiach zlokalizowano część sanitarną oraz magazyn mąki. Układ komunikacyjny został podzielony na część „białą" i „czarną", w których pracowali piekarze bądź obsługa techniczna pieców. Elewacje budynku zostały wykończone dwubarwnym tynkiem, a w dolnej części cegłą klinkierową. Części piętrowe zakończono murkiem attykowym z żebrowaną dekoracją w tynku. Od strony wschodniej, w sąsiedztwie budynku, stoi wysoki, ceglany komin.

Uwagi:
Piekarnia nadal jest jednym z największych tego typu zakładów w Warszawie. Funkcjonuje bez przerwy od 60 lat.

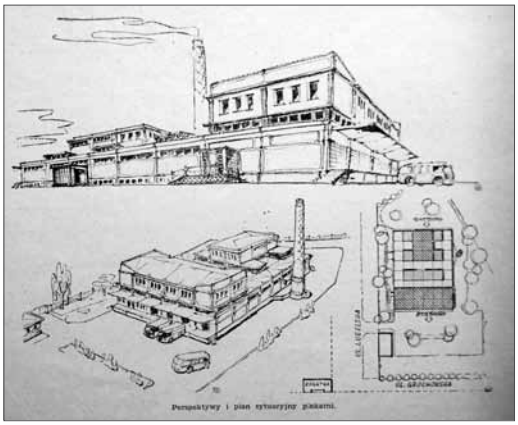

Szkice projektowe, fot. „Stolica"

Widok ogólny, fot. 2010

Bibliografia:
„Stolica", 1950, nr 40

13. Garbarnia Braci Lejzerowicz i S-ki

Adres obiektu: ul. Lubelska 16
Data powstania: 1910/1919/1935
Użytkownik: Towarzystwo Maklerskie Handlowe i Produkcyjne Iwag Trade S.A., warsztat samochodowy Jack-Pol

Historia obiektu: Garbarnia rozpoczęła swą działalność jako spółka akcyjna rodzeństwa Lejzerowiczów (akcjonariuszami byli Rywka, Aleksander, Icchak, Dawid i Józef) w 1935 r. Wcześniej rodzina prowadziła garbarnię przy ul. Gęsiej 44. Na potrzeby produkcji zaadaptowano istniejące już zabudowania przy ul. Berka Joselewicza (adres od ul. Lubelskiej), zakupione w 1919 r. od Pawła Moszkowskiego, produkującego tu od 1910 r. białą blachę. Dyrektorem nowej fabryki został Aleksander Lejzerowicz. Zakład nie należał do dużych, zatrudniano 30 osób, a kapitał zakładowy wynosił 300 000 zł. W budynkach uruchomiono też Fabrykę Wyrobów Metalowych „Metalik" – wspólnie z Józefem Rosenthalem. Wojnę przetrwał jeden budynek, który w 1947 r. przekształcono na warsztat samochodowy i magazyn. Po nacjonalizacji, w dawnej garbarni umieszczono zakład naprawczy Polmozbytu. Ta funkcja przetrwała to dziś i część terenu wykorzystywana jest przez prywatny warsztat samochodowy.

Widok od ul. Lubelskiej, fot. 2009

Opis: Historyczną zabudowę stanowi obecnie jeden obiekt (pierwotnie przylegała doń jeszcze oficyna, na posesji znajdował się też budynek wolno stojący), założony na planie wydłużonego

Elewacja tylna, fot. 2009

prostokąta, w części parterowy, w części piętrowy, przekryty dwuspadowym dachem, krytym papą. Część piętrowa, czteroosiowa, mieściła głównie biura. W części parterowej, dziewięcioosiowej, w której usytuowano dwa przejazdy bramne, znajdowały się warsztaty garbarskie. Elewacja pierwotnie najprawdopodobniej nieotynkowana, uzyskała prostą dekorację w cegle. Detal architektoniczny ogranicza się do profilowanych gzymsów kordonowego i koronującego oraz do odcinkowych łuków nad oknami – zaakcentowanych szerokimi opaskami. We wnętrzu zachowana oryginalna klatka schodowa.

Uwagi: Mimo że nie prezentuje architektury wysokiej klasy, na pewno jest cennym świadectwem przemysłowej przeszłości Grochowa (przed wojną w pobliżu funkcjonowało kilka garbarni) i jako taki zasługuje na zachowanie. Obiekt znajduje się w rejestrze zabytków.

Elewacja wzdłuż ul. Lubelskiej, fot. 2009

Bibliografia:

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 9, Warszawa 2003

14. Mechaniczna Fabryka Obuwia POLUS S.A.

Adres obiektu: ul. Lubelska 30-32
Data powstania: 1921
Użytkownik: Straż Miejska, grupy artystyczne i teatry (m.in. Scena Lubelska), drukarnia

Historia obiektu: Fabryka Obuwia POLUS, odnotowana w spisach z 1921 r., najprawdopodobniej powstała nieco wcześniej (jednak po 1910 r.). Nie funkcjonowała długo, bo już w 1931 r. w budynkach przy Lubelskiej umieszczono schronisko dla bezdomnych i bezrobotnych. Pozostała tylko nazwa obiektu. W 1939 r. całkowicie spalone zostały skrzydła frontowe, które po wojnie rozebrano. Taki sam los spotkał ceglane ogrodzenie. W 1947 r. urządzono tu kąpielisko publiczne. Obecnie jest to istotne miejsce na mapie kulturalnej Warszawy – dzięki inicjatywom artystycznym, jakie mają tu miejsce (m.in. Teatr Scena Lubelska przy stowarzyszeniu Pracownie Twórcze Lubelska 30/32). W jednym z budynków mieści się też komenda Straży Miejskiej, a w skrzydle od południa – drukarnia.

Opis: Budynki powstały ok. 1920 r. Przeznaczone były głównie na produkcję i magazynowanie obuwia, a także na mieszkania dla robotników i pracowników administracyjnych. W skład zachowanej zabudowy wchodzą dwie oficyny

Budynek biurowo-mieszkalny, fot. 2009

Dziedziniec wschodni i oficyny mieszkalne, fot. 2011

Widok ogólny od ul. Lubelskiej, fot. 2011

biuro-mieszkalne, główny budynek produkcyjny, a także pozostałości portierni. Nie zachowały się oficyny frontowe, brama i mur ceglany dookoła posesji. Od frontu znajdują się dwa skrzydła budynku frontowego (skrzydło północne wcześniejsze, sprzed 1920 r., skrzydło południowe modernistyczne, z uwydatnioną konstrukcją żelbetową), za nimi zamknięte oficynami dwa dziedzińce. Na tyłach głównej oficyny, zamykającej dziedzińce, znajduje się trzeci dziedziniec – z mniejszą oficyną na wschodniej granicy posesji. Obiekty, pierwotnie licowane cegłą, zostały ocieplone i otynkowane, co zatarło oryginalny detal. Wymieniono stolarkę okienną (na wykonaną z PCV). We wnętrzach fragmentarycznie zachowały się oryginalne posadzki, balustrady, fragmenty stolarki.

Bibliografia:

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 9, Warszawa 2003

15. Towarzystwo Akcyjne Lnianej i Jutowej Manufaktury, Zakłady Amunicyjne „Pocisk" S.A.

Adres obiektu: ul. Mińska 25
Data powstania: 1898-lata 20. XX w.
Użytkownik: Polskie Zakłady Optyczne S.A., Soho Factory, inne

Historia obiektu: W 1898 r. powstało Towarzystwo Akcyjne Lnianej i Jutowej Manufaktury (tzw. „Juta"). Międzynarodowy zarząd spółki (w jego skład wchodzili Maks Meyler z Hamburga, Andrzej Larsson i Ludwik Ehrtman z Rygi, Maurycy Łaski z Warszawy) w pierwszym okresie funkcjonowania zakładu przede wszystkim importował gotowe wyroby z Rygi. Dopiero z czasem przy ul. Mińskiej zaczęto produkować worki jutowe i płótno na opakowania. Budynki na Pradze były dodatkowo wykorzystywane przez firmę braci Orszagh, która umieściła tu swoje magazyny (posiadali duży sklep przy ul. Leszno, róg Orlej). Budynek administracyjno-biurowy na rogu fabryki posłużył w 1917 r. za konspiracyjne mieszkanie ówczesnemu brygadierowi Józefowi Piłsudskiemu, który miał się wkrótce ponownie pojawić w fabryce, ale już w innej roli. Po zakończeniu wojny „Jutę" rozwiązano, a jej teren przejęły Zakłady Amunicyjne „Pocisk", spółka zawiązana przez grupę polskich przemysłowców i legionistów. Dzięki przekazanej przez Rząd RP pożyczce firma zakupiła odpowiednie maszyny do wyrobu amunicji (sprowadzone z Austrii) i była w stanie spłacić zakup posesji wraz z budynkami przy ul. Mińskiej oraz w Rembertowie. W 1920 r. dokonano uroczystego otwarcia i poświęcenia nowej fabryki – na uroczystości obecny był sam marszałek Józef Piłsudski. Wytwórnia jako pierwsza na terenie odrodzonego państwa polskiego uruchomiła produkcję amunicji. Obok istniejących budynków dawnej „Juty" zbudowano ogromną narzędziownię (niezachowana). W budynku administracyjno-biurowym utworzono muzeum fabryki. Po zakupie kolejnych parceli cały teren zakładów obejmował kwartał między ulicami Mińską, Terespolską i Bliską. Po wybuchu II wojny światowej fabryka przerwała produkcję. W 1944 r., podczas walk na Pradze, znaczna część zabudowań uległa zniszczeniu. Tuż przed wejściem Rosjan Niemcy wymontowali lub zdemolowali część urządzeń i maszyn. Niemałą część sprzętu udało się jednak zachować, głównie dzięki bohaterskiej postawie inż. Ceglińskiego, który wraz z częścią załogi zabarykadował po wyjściu Niemców wjazd na teren zakładu i ustawił warty. Nieoczekiwany powrót wojsk niemieckich pokrzyżował plany obrońców – Niemcy zarządzili całkowitą ewakuację wszystkiego, co pozostało. Maszyny

Nieistniejący budynek narzędziowni. Zdjęcie archiwalne z lat 30. XX w.

Budynek administracyjny i brama wjazdowa, fot. 2008

pakowano na samochody i wywożono na dworce kolejowe. Większość, razem z załogą, wywieziono do Czechosłowacji, do miejscowości Teplice-Šanov. Po wojnie, w 1946 r. (?), zakłady zostały przejęte przez Polskie Zakłady Samochodowe nr 2, później przemianowane na Zakłady Sprzęty Transportowego nr 2. W 1951 r. w obiekcie rozpoczęto produkcję motocykli (w Warszawskiej Fabryce Motocykli produkowano m.in. popularne WFM-ki), której zaprzestano w 1965 r. Od tamtego czasu właścicielem terenów i zabudowań są Polskie Zakłady Optyczne. Pomieszczenia w budynkach produkcyjnych i budynku frontowym wynajmowane są prywatnym firmom.

Hala produkcyjna zakładów „Pocisk", fot. 2009

Opis: W skład historycznego zespołu wchodzą: cztery hale, brama i budynek administracyjno-biurowy pozostałe po Manufakturze Lnianej i Jutowej, cztery budynki wybudowane przez Fabrykę „Pocisk", fragment muru od ul. Mińskiej oraz budynek mieszkalno-administracyjny przy ul. Mińskiej 35. Pozostałą część terenu zajmują obiekty powstałe po 1946 r. i późniejsze. Budynek administracyjno-biurowy – najciekawszy pod względem architektonicznym – to budynek frontowy, pełniący funkcje biurowe, muzealne, archiwum, centrali telefonicznej. Mieściło się tam także nieduże dzienne przedszkole dla dzieci (mogły w nim przebywać też matki) robotników fabryki. Przy budynku założono niewielki ogród. Architektura obiektu, z elementami nawiązującymi do form renesansu i romanizmu,

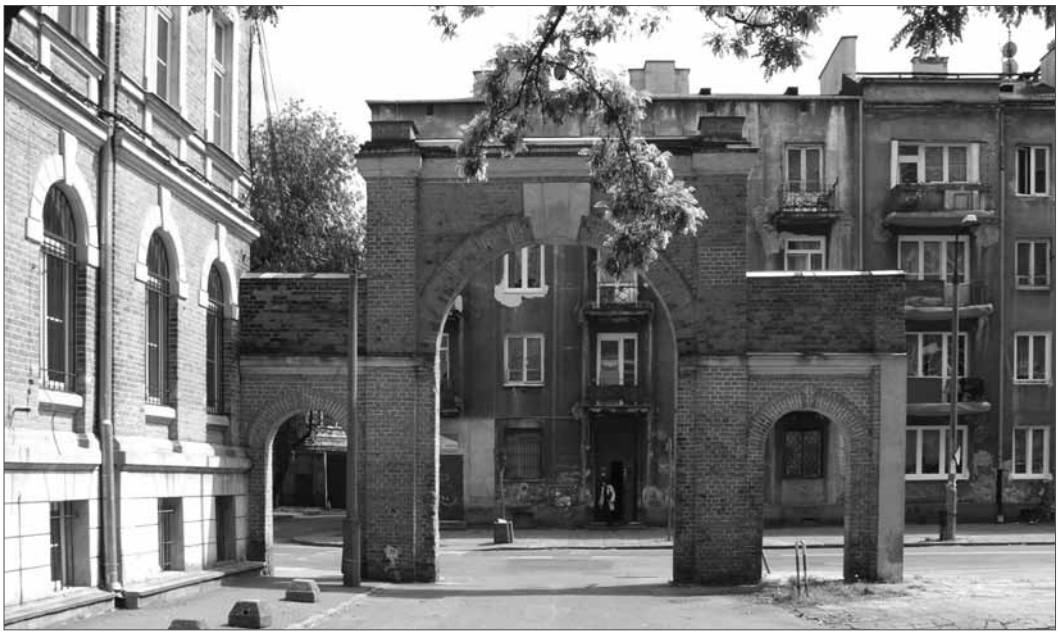
Brama wjazdowa na teren zakładów, fot. 2009

Hala zakładów d. „Juty", fot. 2010

Hala d. fabryki „Pocisk" – po przeprowadzonym w 2009 r. remoncie; fot. 2010

zwraca uwagę zestawieniem jasnych i ciemniejszych elementów na elewacji: ceglana ściana została skontrastowana z tynkowanymi elementami detalu architektonicznego, naśladującymi kamieniarkę. Budynek założony na planie prostokąta, węższym bokiem ustawiony do ulicy, trójkondygnacyjny, kryty dachem czterospadowym. Murowany z cegły ceramicznej, wykończony cegłą licówką, ze stropami drewnianymi (piętra) i staloceramicznymi (piwnice). Elewacja od ulicy trójosiowa, z wykuszem na osi środkowej w drugiej i trzeciej kondygnacji. Nad wykuszem szczyt. Elewacja od dziedzińca dziesięcioosiowa, z dwoma ryzalitami: dwuosiowym od strony ulicy, zwieńczonym ozdobnym szczytem, i jednoosiowym w drugiej osi, mieszczącym klatkę schodową. Elewacje posadowione na wysokim cokole, w którym okienka piwniczne. Cokół otynkowany, ozdobiony pasowym boniowaniem, zakończony profilowanym gzymsem. Ponad cokołem, w pierwszej kondygnacji, okna zamknięte półkoliście: zachowane tynkowane parapety, półkoliste tynkowane nadproża z kluczem. Nad pierwszą kondygnacją profilowany gzyms kordonowy. W wyższych kondygnacjach otwory okienne w ozdobnych, tynkowanych obramieniach, w części ryzalitowej od ulicy – z trójkątnymi przyczółkami. Gzyms koronujący poprzedzony niskim mezzanino, w którym okienka poddasza. Szczyty nad ryzalitem i wykuszem z półkoliście zamkniętymi, arkadowymi oknami, ozdobione kostkowym gzymsem, wsparte na tryglifowych konsolach. W polu każdego ze szczytów zaznaczony w tynku okulus. Od południowego zachodu do budynku dostawiona brama w formie łuku triumfalnego. Murowana z cegły, nietynkowana, trójprzelotowa. Arkadowe wejścia ujęte w pasowe obramienia, w środkowym otworze tynkowany klucz na osi. W części zachodniej posesji trzy zestawione ze sobą hale – powstałe zapewne na początku funkcjonowania „Juty" – z typową dla architektury przemysłowej końca XIX w. dekoracją, parterowe, na planie prostokąta, nakryte dwuspadowymi dachami. Murowane z cegły ceramicznej. Ze skromnym detalem w cegle: nadproża okienne i gzymsy koronujące. Do kompleksu trzech hal przylega późniejsza hala, z 1923 r. Za budynkiem biurowym znajduje się kolejna hala produkcyjna wybudowana na potrzeby „Juty". Obiekt założony na planie prostokąta, trójkondygnacyjny, z cegły ceramicznej, nieotynkowany. Widoczne dwie fazy rozbudowy: parter z końca XIX w., z charakterystyczną dekoracją ceglaną: prostymi nadprożami akcentowanymi pasami cegieł, kostkowymi gzymsami koronującymi, lizenami; dwie kondygnacje górne, które po późniejszej przebudowie (lata 20.?) otrzymały

małe, wąskie otwory okienne – w miejsce poprzednio istniejących, zamurowanych okien. Przy gzymsie ceglana, kostkowe machikuły. Przy głównej alejce znajduje się długi, parterowy budynek wzniesiony na planie prostokąta (hala z 1923 r.). Z cegły ceramicznej, nieotynkowany, z zaznaczonymi tynkowanymi lizenami i tynkowanym, profilowanym gzymsem. Budynek jest przykryty dachem łukowym. W trójosiowej elewacji frontowej nad wejściem widoczna data *1923*. Budynek w 2010 r. przeszedł kapitalny remont i jest obecnie siedzibą Soho Factory. Niestety, obiekty wybudowane w latach 20./30. XX w. zostały albo zniszczone, albo w znacznym stopniu przekształcone. Nie zachował się duży budynek narzędziowni: trójkondygnacyjny obiekt, o konstrukcji żelbetowej, szkieletowej, wypełnionej luksferami i z reprezentacyjnym wejściem. W chwili powstania był to bardzo nowoczesny obiekt.

Uwagi: Najstarsze hale i budynek frontowy powinny jak najszybciej zostać objęte ochroną prawną. W tej chwili znajdują się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy. Należy sporządzić aktualną inwentaryzację obiektów i poddać je badaniom architektonicznym. Teren d. „Juty", a obecnie Polskich Zakładów Optycznych, od dwóch lat jest coraz częściej wykorzystywany na imprezy kulturalne, wydarzenia, koncerty. Mieści się też tu coraz więcej firm z branży designerskiej, architektonicznej, modniarskiej, a także liczne pracownie artystyczne.

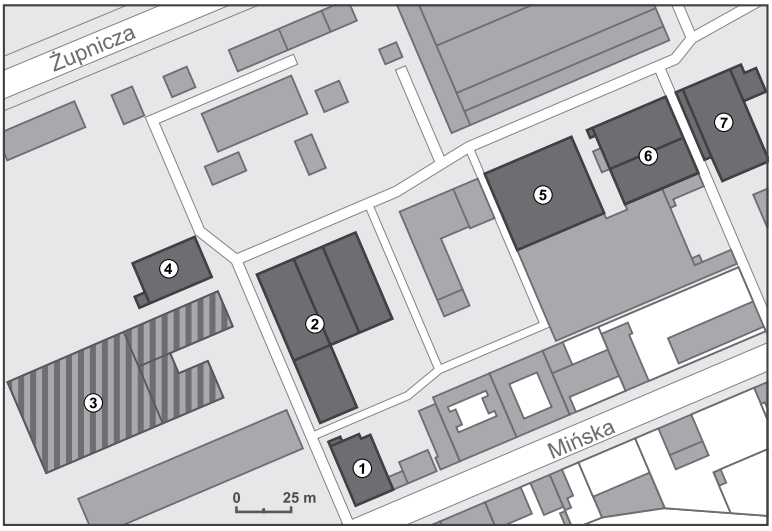

1 – Budynek administracyjny
2, 6 – Budynki d. „Juty"
3 – Hala nieistniejąca
4 – Hala „Pocisku", obecnie siedziba Soho Factory
5, 7 – Budynki „Pocisku"

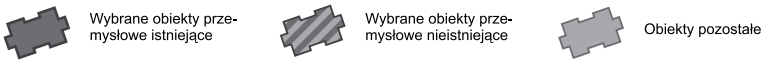

Bibliografia:

Dziubek A., *Zaczynałem u Lilpopa*, Warszawa 1969

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Kasprzycki J., *Warszawa-Praga*, Warszawa 1982

Misztal R., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

16. Warszawska Fabryka Motocykli (teren dawnego Towarzystwa Akcyjnego Lnianej i Jutowej Manufaktury, Zakładów Amunicyjnych „Pocisk")

Adres obiektu: ul. Mińska 25
Data powstania: l. 50. XX w.
Użytkownik: firmy prywatne, klub M25

Historia obiektu: W końcu XIX w. tereny przy ul. Mińskiej należały do Towarzystwa Akcyjnego Lnianej i Jutowej Manufaktury, produkującego worki jutowe oraz płótna na opakowania. Początkowo Towarzystwo sprowadzało głównie gotowe wyroby z Rygi, a po kilku latach rozpoczęło własną produkcję. Na początku XX w. powstały – istniejące do dzisiaj – budynki fabryczne. Po wojnie zakłady zaprzestały działalności i w 1920 r. tereny fabryczne przejęły Zakłady Amunicyjne „Pocisk". Uroczystość przekazania fabryki odbyła się w obecności marszałka Józefa Piłsudskiego. Na terenie kompleksu założono biuro budowlane Władysława Czarnockiego, który prawdopodobnie był projektantem części zabudowań powstałych w latach 20. i 30. Jedynie część z nich przetrwała kolejną wojnę. W 1944 r. Niemcy zniszczyli większość hal, wysadzili m.in. narzędziownię, a maszyny i wyposażenie wywieźli. Po wojnie cały teren przejęły Polskie Zakłady Samochodowe 2, które zmieniły nazwę na Zakłady Sprzętu Transportowego nr 2, a od 1951 r. produkcję w tym miejscu prowadziła Warszawska Fabryka Motocykli. Z końcem lat 50. w miejscu zniszczonego

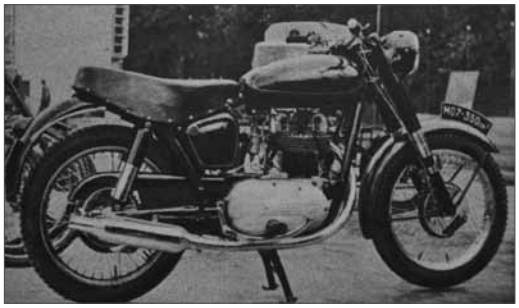

Motocykl „Junak"

Hala WFM, widok ogólny, fot. 2010

Hala WFM, elewacja boczna, fot. 2010

Kotłownia, obecnie klub M25, fot. 2010

podczas działań wojennych budynku narzędziowni powstała kotłownia (budynek nr 58). Od roku 1965 właścicielem terenu są Polskie Zakłady Optyczne.

Opis: Budynki na terenie zespołu powstawały w różnym czasie. Część z nich to jeszcze pozostałość dawnej fabryki juty. Z obiektów powojennych zwraca uwagę hala produkcyjna i budynek kotłowni. Hala założona jest na planie prostokąta. Konstrukcja hali powstała z prefabrykowanych elementów żelbetowych, ściany – z użyciem cegły ceramicznej i silikatowej. Dach łukowy został

oparty na konstrukcji żelbetowej. Budynek nr 58, pełniący funkcję kotłowni, wybudowany na planie prostokąta, w formie lekko spłaszczonego sześcianu. Narożniki budynku wykonano z cegły silikatowej i pozostawiono nieotynkowane. Każda elewacja została przepruta dużymi prostokątnymi oknami z niedużymi podziałami. Zwraca uwagę uskokowe potraktowanie glifów okiennych. Dach płaski, z prostokątną nadbudową nad środkowym przęsłem jednej z elewacji. Wnętrze budynku adaptowano do nowych funkcji – na potrzeby klubu M25. Zachowały się tu m.in. charakterystyczne betonowe leje nad nieistniejącymi obecnie piecami.

Kotłownia, fot. 2010

Uwagi: Od kilku lat w budynku d. kotłowni mieści się popularny klub M25. W hali produkcyjnej organizowane są imprezy kulturalne, pokazy, m.in. *Przetwory* (pierwsza w 2010 r.).

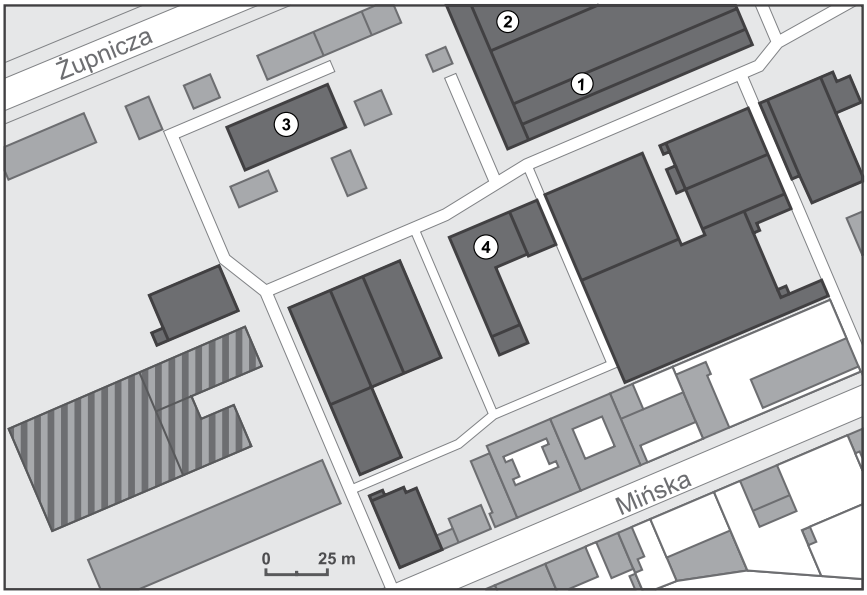

1, 2, 3, 4 – Budynki powojenne WFM

Bibliografia:

Misztal S., *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, Warszawa 1961

17. Podstacja elektryczna (trafostacja)

Adres obiektu: ul. Mińska 46
Data powstania: 1929
Użytkownik: Rogowski Development

Historia obiektu: Trafostacja została wybudowana przez Towarzystwo Elektryczności w Warszawie Sp. Akc. w 1929 r. Powstała według standardowego projektu, wykorzystanego także przy budowie podstacji przy ulicach Żelaznej i Niskiej. Obiekt obsługiwał Pragę i zasilał zajezdnię tramwajową. W 1936 r. trafostacja została rozbudowana o część południową. W czasie wojny obiekt nie został zniszczony i już od 1945 r. funkcjonował bez zmian do lat 90., kiedy to część pomieszczeń zaadaptowano na mieszkania. W ciągu ostatnich lat opuszczony. W 2010 r. na sąsiedniej działce rozpoczęto budowę apartamentowca, a teren trafostacji stał się zapleczem budowy.

Opis: Budynek rozdzielni usytuowany jest na wschodniej części działki, a mieszkalno-biurowy – na zachodniej. Od ulicy niewielki dziedziniec separuje brama i ogrodzenie. Budynek rozdzielni murowany, otynkowany, parterowy, z dachem jednospadowym (krytym papą), osłoniętym attyką. W części dachu trzy nadbudówki. Elewacja od strony ulicy dwukondygnacyjna, trójosiowa, układem

Attyka z datą 1928, fot. 2009

Widok ogólny, z tyłu trwa budowa, fot. 2011

nawiązująca do podziału łuku triumfalnego. Pola wydzielone lizenami, ściana zwieńczona szerokim gzymsem, w rzeczywistości attyką, kryjącą jednospadowy dach. Dwa skrajne pola wydzielone przez płytkie półkoliste nisze, w osi środkowej wejście, nad nim wydatny gzyms i płycina z datą: *1929*. W podobnym stylu została zaprojektowana późniejsza część mieszkalna, znajdująca się przy zachodniej granicy posesji – w części parterowa, od południa z piętrową wieżą. W wieży z obu stron duże półkoliste okna termalne. Mur od strony ulicy zakończony przy bramie z obu stron słupkami, na których betonowe sterczyny w formie kul. Wskutek prowadzonych w sąsiedztwie prac budowlanych na murze pojawiły się ostatnio groźne spękania.

Uwagi: Zabytkowa trafostacja przy ul. Mińskiej jest jednym z trzech tego typu obiektów na terenie Warszawy. We wnętrzach zachowały się resztki wyposażenia, m.in. piece kaflowe. Obiekt jest ciekawym przykładem zastosowania uproszczonego klasycyzmu lat 20. do budynku o charakterze przemysłowym. Od 2009 r. trwa postępowanie o wpis do rejestru zabytków.

Piętro w części mieszkalnej, fot. 2009

Zachowane drzwi do rozdzielni, fot. 2009

Widok ogólny, fot. 2009

Bibliografia:

Pilich M., *Warszawska Praga. Przewodnik*, Warszawa 2005

Piłatowicz J, *Dzieje elektryfikacji warszawskiej*, Warszawa 1984

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 11, Warszawa 2005

18. Warszawska Fabryka Wyrobów Ołowianych i Cynowych

Adres obiektu: ul. Mińska 62 (d. 70)
Data powstania: ok. 1909
Użytkownik: obiekt częściowo rozebrany, mieszkania, sklepy

Historia obiektu: Zakład powstał w 1909 r. Zajmował dwie hale produkcyjne przy ul. Terespolskiej (obecnie Mińska). Produkował blachę ołowianą i cynową, rury ołowiane i cynowe, drut, plomby ołowiane, folię ołowianą, cynę do lutowania, ołów do witraży. W 1936 r. zatrudniano 80 robotników i 10 osób w administracji. Rok później produkcja rozrosła się na tyle, że zatrudniono dodatkowe 40 osób. Zakład miał swoje przedstawicielstwa w Krakowie, Bydgoszczy i Poznaniu. Kilka lat temu obiekt został rozebrany i – fragmentarycznie – wtórnie wkomponowany w elewację nowego bloku mieszkalnego.

Widok nieistniejącej hali od strony ul. Mińskiej. Zdjęcie archiwalne

Opis: Pierwotnie posesję zajmowały dwie murowane hale – jedna z nich, od strony ul. Mińskiej, była dwukondygnacyjna, przykryta dachem w formie walca. Obiekty zostały rozebrane, a przy budowie nowego apartamentowca nawiązano w dolnej kondygnacji budynku do elewacji dawnej hali nr 1 (elewacja wymurowana z nowej cegły klinkierowej, wieloosiowa, podzielona jest lizenami, pomiędzy którymi zamknięte odcinkowo okna). Od strony ul. Chodakowskiej została odtworzona elewacja drugiego obiektu.

„Atrapa" odtworzona w nowym budynku – widok od ul. Mińskiej, fot. 2011

Uwagi: Obecny obiekt nieudolnie nawiązuje do pierwotnej zabudowy ulicy. Próba odtworzenia w części charakteru dawnej zabudowy nie daje pojęcia o skali i sytuacji dawnego zakładu.

Odtworzona elewacja od ul. Chodakowskiej, fot. 2011

Bibliografia:

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Stesłowicz S., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

19. Drukarnia im. Rewolucji Październikowej

Adres obiektu: ul. Mińska 65
Data powstania: 1950
Użytkownik: Drukarnia Naukowo-Techniczna, przedszkole, mieszkania prywatne

Historia obiektu: Autorami powstałego w 1950 r. zespołu byli inż. arch. Jerzy Brandysiewicz i konstruktor inż. Stanisław Zalewski. Drukowano książki popularne, specjalistyczne, albumy wielobarwne, druki urzędowe, książki telefoniczne, rozkłady jazdy itd. W szczytowym okresie prac, w ciągu roku taśmy maszyn drukarskich opuszczało ok. miliona książek. Tu wydrukowano m.in. album Jana Marcina Szancera *Kopernik*, a także reprint dzieła Andrzeja Frycza Modrzewskiego *O poprawie Rzeczypospolitej*. W 1959 r. drukarnia wydała w języku angielskim *Atlas hematologiczny*, który na I Międzynarodowej Wystawie w Lipsku otrzymał srebrny medal. Od tej pory drukowano także na rynki zagraniczne. Znajdujące się w drukarni zecernia i introligatornia były jednymi z największych w Europie. W introligatorni uruchomiono nowoczesny Sheridan – maszynę, która na tamte czasy byłą prawdziwą nowością, jednocześnie zszywającą i oprawiającą książki. Przy zakładzie otwarto

Budynek mieszkalny przy ul. Mińskiej, fot. 2011

Widok ogólny, fot. 2011

Widok ogólny, fot. „Stolica"

Wnętrze holu, fot. „Stolica"

Zecernia, widok z góry, fot. 2010

przedszkole dla dzieci robotników. W 1990 r. zakład otrzymał nową nazwę: Przedsiębiorstwo Państwowe Drukarnia Naukowo-Techniczna, które w 1999 r. zostało skomercjalizowane. W chwili obecnej działa ono w strukturach Polskiej Agencji Prasowej, która przymierza się do rewitalizacji obiektu.

Opis: Drukarnia zajmuje trzy budynki połączone ze sobą w jeden kompleks: biurowiec i dwie hale produkcyjne. W biurowcu mieściły się m.in. redakcje wydawnictw, biura drukarni, a w halach magazyn papieru (w przyziemiu), zecernia, introligatornia i drukarnia. W chwili otwarcia była to druga, obok Domu Słowa Polskiego, tak nowoczesna drukarnia w kraju. W odróżnieniu od tej pierwszej – niezmiennie funkcjonuje do dzisiaj. jedenastokondygnacyjny biurowiec, o sześcioosiowej fasadzie, został zbudowany z elementów prefabrykowanych. Dziś mieszczą się w nim biura firm i mieszkania prywatne. Część produkcyjna składa się z dwóch hal – niższej, trójkondygnacyjnej, i wyższej, pięciokondygnacyjnej. Obie powstały z prefabrykowanych elementów z wykorzystaniem żelbetowego szkieletu. Nad ostatnią kondygnacją (zecernia) umieszczono ostrosłupowe świetliki doświetlające wnętrze. Między budynkiem produkcyjnym a biurowcem znajduje się hol ze spiralną klatką schodową, zbudowaną wokół centralnego słupa. Zwraca uwagę betonowa, wyprofilowana, pełna balustrada klatki, a także zachowana w ponadnaturalnej skali figura kobieca z betonu, przedstawiająca księgarkę niosącą książki.

Bibliografia:
„Stolica", 1950, nr 24
„Stolica", 1953, nr 51-52
Misztal S., *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, Warszawa 1961
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 11, Warszawa 2005

20. Zakłady Radiowe Telefunken

Adres obiektu: ul. Owsiana 14
Data powstania: 1937
Użytkownik: brak

Historia obiektu: Posesja przy ul. Owsianej 14 została zakupiona przez polskie zakłady Telefunken w 1937 r. Sama firma powstała w październiku 1933 r. jako spółka akcyjna i była jedną z niewielu konkurencyjnych dla polskiej filii Philipsa. Dość szybko rozpoczęto produkcję – tylko w pierwszym roku działalności zmontowano 1500 radioodbiorników opartych na technologii niemieckiej firmy-matki. Pierwszym zmontowanym w 1933 r. radioodbiornikiem był model 243z. Zanim firma przeniosła się na ul. Owsianą, kilkakrotnie zmieniała siedziby; na początku mieściła się przy ul. Pierackiego, potem przy Polnej, Długiej i Rakowieckiej. Zatrudniano wtedy tylko 35 osób. Po zakupieniu posesji na Pradze (teren o pow. 3200 m^2) nastąpiła szybka rozbudowa istniejących budynków. Zatrudnienie wzrosło do 700 osób. W tym czasie powstały działy: mechaniczny, elektryczny, akustyczny, stolarnia, lakiernia, laboratorium i kontrola techniczna. Mimo że firma nadal korzystała z licencji firmy macierzystej w Berlinie, to większość powstających aparatów radiowych była mocno modyfikowana i powstawały one prawie całkowicie w oparciu o polskie podzespoły. Na początku 1938 r. firma przeszła poważną restrukturyzację i przekształciła się w Krajowe Zakłady Telefunken Spółka Akcyjna. Funkcję prezesa zarządu sprawował Rene Kuhn-Bubna, a wieloletnim dyrektorem technicznym był Stefan Goszczyński. Firma zajmowała się wyłącznie produkcją odbiorników radiowych powszechnego użytku. Wybuch wojny zakończył dynamiczny rozwój firmy. Po wojnie w budynkach przy ul. Owsianej mieściła się wytwórnia puszek, konserw i przetworów mięsnych (filia zakładów mięsnych Rembertów), a potem oddziały zakładów odzieżowych Cora. W budynku biurowym urządzono hotel robotniczy dla szwaczek Cory.

Widok od dziedzińca, fot. 2009

Opis: Zespół dawnych zakładów Telefunken zajmuje część kwartału pomiędzy ulicami Owsianą, Stanisławowską, Terespolską i Groszowicką. Od strony ul. Owsianej znajduje się biurowiec, natomiast po przeciwległej stronie posesji – niska hala fabryczna. Oba budynki połączone są ze sobą zamkniętym, nadwieszonym łącznikiem. Przy

Widok ogólny, fot. 2010

północnej granicy działki znajduje się parterowa niewielka hala i ceglany komin. Budynek biurowy powstał na planie prostokąta, z wieloosiową fasadą, jest pięciokondygnacyjny. W skrajnej, prawej osi ulokowano przejazd bramny. Elewacje pozbawione są dekoracyjnego detalu, jedynie w ostatniej kondygnacji, tworzącej rodzaj mezzanina, zrealizowano żebrowanie w tynku. Biurowiec na wysokości drugiej kondygnacji jest połączony krytym łącznikiem z dwukondygnacyjną halą produkcyjną. Elewacja hali od strony dziedzińca została wzbogacona o dwupiętrowy ryzalit, mieszczący klatkę schodową. W ryzalicie na drugim piętrze umieszczono okrągłe okno. Elewację wykończono cegłą klinkierową. Nie zachowały się żadne elementy dawnego wyposażenia i wystroju wnętrza.

Uwagi: Budynki są jednym z najciekawszych przykładów funkcjonalizmu w warszawskiej architekturze przemysłowej. Powinny zostać objęte ochroną prawną.

Zachowane modernistyczne balkony, fot. 2010

Budynek od ul. Owsianej, fot. 2009

Bibliografia:

Hutnik M., Pachniewicz T., *Zarys historii polskiego przemysłu elektronicznego do 1985 r.*, Warszawa 1994

„Stolica", 1950, nr 31

www.historiaradia.neostrada.pl

21. Szwalnia

Adres obiektu: ul. Skaryszewska 15
Data powstania: lata 20. XX w.
Użytkownik: szwalnia Szulist, Centrum Kultur Świata

Historia obiektu: Ulica Skaryszewska została wytyczona w 1883 r. i swą nazwę przyjęła od pobliskich pól skaryszewskich. Początkowo była zabudowana skromnymi, parterowymi domkami drewnianymi i dopiero w latach 20. XX w. pojawiła się tam bardziej okazała zabudowa murowana. Narożna kamienica, w której znalazła się duża szwalnia, pochodzi właśnie z tego okresu. Po wojnie szwalnia wraz z zakładem krawieckim należała do Andrzeja Sułeckiego. W tej chwili w budynku funkcjonują dwa zakłady.

Widok ogólny od ul. Lubelskiej, fot. 2011

Opis: W narożnej kamienicy przy ul. Skaryszewskiej całe skrzydło było niegdyś zajęte przez szwalnię. Budynek wymurowany z cegły ceramicznej, otynkowany. Elewacja od strony ul. Skaryszewskiej liczy siedem osi, uzyskała ryzalit, w którym umieszczono przejazd bramny. Elewacja od strony ul. Lubelskiej trzynastoosiowa, w dziesiątej osi umieszczono ryzalit. Część narożna kamienicy także została nieznacznie zryzalitowana. Poza skromnym gzymsem koronującym, nie zachował się prawie żaden detal architektoniczny – po wojnie elewacje otynkowano na gładko. W przejeździe bramnym, w górnych narożnikach, znajdują się natomiast popiersia kobiece, wykonane w masie sztukatorskiej. Na klatkach schodowych zachowały się dekoracyjne balustrady metalowe i stopnie schodów.

Detal sztukatorski w bramie – maska kobiety, fot. 2011

Zachowana balustrada na klatce schodowej, fot. 2011

Uwagi: Obiekt jest przykładem adaptacji typowych obiektów mieszkalnych (kamienica) do funkcji przemysłowych.

22. Kotłownia Szpitala MON

Adres obiektu: ul. Szaserów 128
Data powstania: 1964
Użytkownik: Szpital MON

Historia obiektu: Początki szpitala wojskowego na Pradze sięgają 1948 r., kiedy podjęto decyzję o usytuowaniu nowego obiektu przy ul. Szaserów na Grochowie. Teren był bardzo dogodny – ze względu na powiązanie z miejską siecią, sąsiedztwo torów kolejowych i możliwość doprowadzenia bocznicy kolejowej. Powołano komitet budowy szpitala, pod kierownictwem gen. dyw. prof. dr Bolesława Szareckiego, który ustalił podstawowe warunki dla nowej inwestycji. W założeniach szpital miał obsługiwać ok. 1000 łóżek i być jednostką specjalistyczną. Pod koniec budowy podjęto decyzję o dostosowaniu szpitala do realizacji prac naukowo-badawczych klinicznych, w tym w szczególności o problematyce związanej ze specyfiką wojskowej służby zdrowia, organizacji szkoleń i prowadzeniu specjalizacji lekarzy wojskowych. Uroczyste otwarcie nastąpiło w 1964 r.

Elewacja boczna, fot. 2010

Opis: Budynek kotłowni szpitalnej znajduje się na północ od głównego korpusu szpitalnego, w sąsiedztwie torów kolejowych. Zbudowany na bazie szkieletu że betowego, na planie prostokąta, z płaskim stropodachem. Wieloosiowa hala pieców została od strony torów nadbudowana niskim piętrem, ze ścianami wykończonymi klinkierem. Od strony wschodniej do hali przylega prostokątny blok, mieszczący klatkę schodową. Jego ściany także zostały wykończone klinkierem. Do hali pieców prowadzi rampa, która ma bezpośrednie połączenie w podajnikiem nad bocznicą kolejową. W sąsiedztwie kotłowni znajduje się duży, betonowy komin.

Widok ogólny, fot. 2011

Fragmenty suwnicy, fot. 2011

Bibliografia:
www.wim.mil.pl

23. Fabryka Czekolady E. Wedel

Adres obiektu: ul. Zamoyskiego 28
Data powstania: 1851
Użytkownik: Cadbury Wedel Sp. z o.o.

Historia obiektu: Firma została założona w 1851 r. przez przybyłego z Niemiec piekarza – Karola Wedla. Pierwsza niewielka cukiernia powstała u zbiegu ul. Miodowej i ul. Senatorskiej. Sklep już wtedy specjalizował się w sprzedaży pitnej czekolady, którą wydawano w liczbie 500 szklanek dziennie. Poważny rozwój firmy nastąpił za nadzoru kolejnego właściciela, Emila Wedla. Dzięki zdobytemu w Paryżu przeszkoleniu, poznał on dokładnie tajniki zawodu. Począwszy od 1865 r., prowadził gruntowną modernizację zakładu. Pierwsza fabryka firmy została uruchomiona w 1870 r., przy ul. Szpitalnej – w miejscu dzisiejszej narożnej kamienicy. Firma specjalizowała się w produkcji czekolady, pralinek, ciasteczek. W 1900 r. wartość produkcji wyniosła 195 000 rubli, a zatrudnienie oscylowało w granicach 50-60 osób. W 1908 r. firma uległa kolejnemu przekształceniu,

Wieża zegarowa, fot. 2010

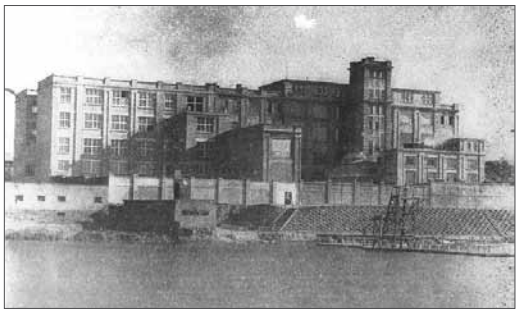

Widok od strony parku, zdjęcie archiwalne (stan przed 1939)

tym razem w spółkę Emil Wedel i Syn. To właśnie Józef Wedel przeprowadził budowę nowej fabryki przy ul. Zamoyskiego na Pradze. Budowana w latach 1927-31, stała się podstawą sukcesu finansowego firmy. Pod koniec lat 20. produkcja roczna wynosiła już 15 000 ton wyrobów, o wartości 11 mln złotych, sprzedawanych w kilkunastu sklepach firmowych na terenie całego kraju. Zakłady, które w niewielkim stopniu ucierpiały w czasie wojny (Niemcy wywieźli większość maszyn), rozpoczęły produkcję już w październiku 1944 r. Po wojnie przekształcone w zakłady państwowe, przeszły kilka lat temu na własność firmy Cadbury Sp. z o.o. W latach 2009-2010 obiekty poddano remontowi.

Opis: Zespół fabryki czekolady jest jedną z ciekawszych realizacji praskich, łączących w sobie tradycję z nowoczesnością. Fabryka zajmuje obszerny teren między ul. Zamoyskiego, Lubelską i Wedla. Pierwsze budynki stanęły na posesji przed 1909 r. i już wtedy należały do firmy Emila Wedla. Wśród nich znajdowała się m.in. kamienica frontowa z 1899 r. Obecne zabudowania zaczęto wznosić ok. 1927 r. Ukończone w 1931 r., świadczą o pozycji, jaką firma Wedla odgrywała na polskim rynku słodyczy. Wielki gmach fabryczny, na planie litery U, z dominującą wieżą zegarową na osi, przypomina z jednej strony tradycyjną architekturę przemysłową, z drugiej

Hala fabryczna, fot. 2010

Widok ogólny od ul. Zamoyskiego, fot. 2010

zaś jest halą o nowoczesnej, funkcjonalnej, żelbetowej konstrukcji. Trzypiętrowy, oblicowany cegłą budynek zaprojektowany został przez Józefa Napoleona Czerwińskiego. Architekt w udany sposób połączył architekturę funkcjonalną o nowoczesnej żelbetowej konstrukcji szkieletowej z historyzującą dekoracją elewacji. Narożniki korpusu głównego, skrzydła boczne i wieża otrzymały dekorację w postaci narożnego boniowania. Budynek przeszedł niedawno remont i otrzymał nową szatę kolorystyczną, która stara się nawiązywać do pierwotnej. Po 1931 r. dokupione zostały sąsiednie działki, na których do 1939 r. wzniesiono dodatkowe hale produkcyjne i obiekty o przeznaczeniu socjalnym (m.in. wzdłuż ul. Lubelskiej). Na terenie przyfabrycznym znajdowały się domy pracowników, działała szkoła, przedszkole, a także sala gimnastyczna.

Uwagi: Zespół ze względu na wartości historyczne i architektoniczne powinien zostać wpisany do rejestru zabytków. W tej chwili cały kompleks znajduje się Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy. Wnętrza i linia produkcyjna zachowane w doskonałym stanie cały czas udostępniane są zwiedzającym.

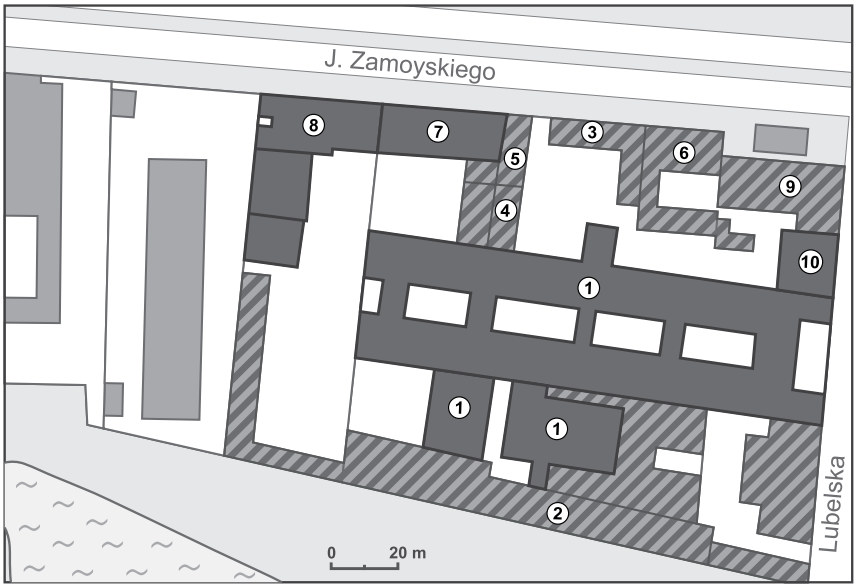

1, 7, 8 – Hale produkcyjne

10 – Portiernia, budynek administracyjno-mieszkalny

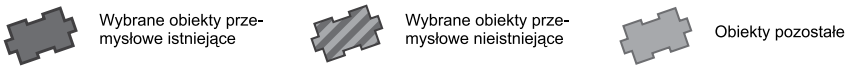

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

www.wedelpijalnie.pl

PRAGA PÓŁNOC

1. Fabryka Cukrów Anczewskiego

Adres obiektu: ul. 11 listopada 10
Data powstania: 1865/1880
Użytkownik: prywatny

Historia obiektu: Firma cukrownicza Anczewskiego została założona w 1865 r. i już w 15 lat później najprawdopodobniej została przeniesiona na posesję przy ul. 11 listopada. Zakład wielokrotnie zmieniał właścicieli: w 1900 r. należał do Teodora Lissowskiego, potem przekształcono go w spółkę, a po 1929 r. został przejęty przez znanego cukiernika warszawskiego– Skorupkę. Zakład najmocniej rozwijał się w ciągu pierwszej i drugiej dekady XX w. W 1910 r. zatrudniano ok. 100 pracowników. Największa rozbudowa przypadła na drugą dekadę XX w. Po 1925 r. wystawiono pośrodku podwórza budynek piekarni.

Opis: Główny budynek produkcyjny to niewielka hala z ok. 1900 r. Z początku parterowa, została nadbudowana o piętro ok. 1920 r. Uzyskała dekoracyjną, piętnastoosiową elewację, wykończenie w cegle. Została zeszpecona późniejszymi dobudówkami. Ma bogaty ceglany detal architektoniczny: okna ujęte w ceglane łuki arkad w dolnej kondygnacji, kostkowy gzyms kordonowy i kostkowy gzyms koronujący – ułożone dekoracyjnie z cegły. Płaszczyzna ściany została podzielona lizenami. Z początku wieku pochodzi też przylegająca do hali od północy trójkondygnacyjna oficyna. Od strony południowej na posesji znajduje się parterowa oficyna, wzniesiona zapewne ok. 1910 r., z ciekawą elewacją, wykończoną cegłą licową. Zachowany detal typowy

Budynek biurowy z oficyną, fot. 2009

Widok ogólny z piekarnią, fot. 2009

dla architektury przemysłowej początku wieku: dekoracyjnie układany ceglany gzyms i ceglane nadproża okienne i drzwiowe w formie łuku odcinkowego z kluczem. Budynek piekarni został wzniesiony po 1925 r. Od ulicy posesję zamykał drewniany dom (w latach 70. XX w. obiekt został zburzony, a w jego miejscu powstał współczesny blok).

Uwagi: Ze względu na wyjątkowo ciekawą, dekoracyjną elewację głównego budynku produkcyjnego, a także na fakt zachowania całego historycznego zespołu, z poźniejszymi naleciałościami, obiekt został włączony do Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Parterowa oficyna od strony południowej, fot. 2009

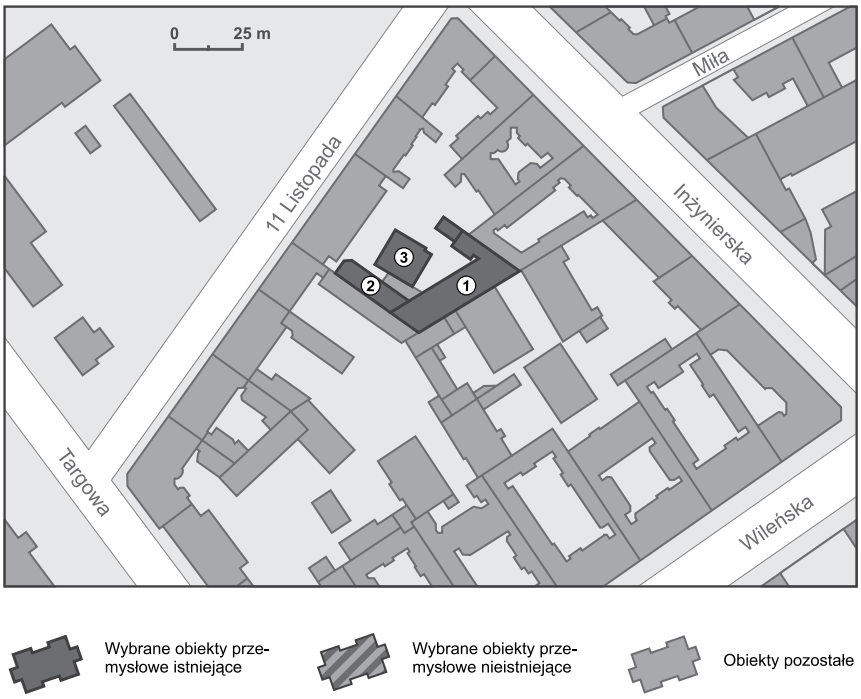

1 – Oficyna administracyjna

2 – Oficyna parterowa

3 – Piekarnia

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1936, 1938

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

2. Nazwa obiektu: Fabryka Wyrobów Gumowych BRAGE

Adres obiektu: ul. 11 listopada 22 / Stalowa 9
Data powstania: 1918
Użytkownik: Miasto Stołeczne Warszawa, użytkowany w części przez kluby i klubokawiarnie, Teatr Akademia

Historia obiektu: Miejsce, gdzie dziś znajdują się zabudowania fabryczne, przed I wojną światową były przeznaczone pod plac miejski, na którym gromadzono materiały brukowe. W 1918 r. plac został sprzedany Samuelowi i Senderowi Ginsburgom, którzy założyli na posesji fabrykę wyrobów gumowych BRAGE. Budowę głównej hali fabrycznej rozpoczęto zapewne ok. 1920 r. Zakład produkował m.in. gumki kreślarskie, zabawki gumowe, dętki do rowerów i motocykli, uszczelki, obcasy. W 1936 r. zatrudniano 300 robotników i 25 pracowników biurowych. W zakładzie pracował silnik elektryczny o mocy 380 KM. Całkiem duża, jak na warszawskie warunki, firma miała swoje przedstawicielstwa w najważniejszych miastach II RP: Krakowie, Lwowie, Łodzi, Gdańsku, Stanisławowie, Białymstoku i Lublinie. Z kolei warszawskie biuro sprzedaży

Parterowe oficyny warsztatowe, fot. 2011

Widok ogólny dziedzińca fot. 2009

Zachowana stalowa stolarka okienna, fot. 2011

Hydrozagadka, Zwiąż mnie. W budynku przy samej ulicy mieści się scena i widownia Teatru Academia.

Opis: Zabudowa zespołu jest niejednorodna i wskazuje na powstawanie fabryki w wielu etapach. Po wschodniej stronie podwórza stoi zachowana dwupiętrowa, pięcioosiowa kamienica, z klatką schodową w ryzalicie od strony północnej. Za nią, w głębi posesji, znajduje się niewielka, pozbawiona detalu oficyna, która zapewne została zaadaptowana na halę produkcyjną z wcześniej istniejącego tu

Hala z lat 30., fot. 2011

zlokalizowane było w śródmieściu, przy ul. Nalewki. Zarząd firmy mieścił się w zachowanej do dziś kamienicy – przy ul. Stalowej 9. Fabryka nie ucierpiała znacząco w czasie działań wojennych. W 1950 r. zakład upaństwowiono i włączono do Stołecznych Zakładów Wyrobów Chemicznych Przemysłu Terenowego. Obecnie na posesji fabrycznej nie ma już produkcji. Od kilku lat adres 11 listopada 22 oznacza najmodniejsze zagłębie klubowe w stolicy; funkcjonują się tu kluby: Saturator, Skład Butelek,

Widok dziedzińca z okien kamienicy mieszkalnej, fot. 2011

magazynu. Obiekt nie przedstawia większych walorów architektonicznych. Najciekawszy jest budynek głównej hali, usytuowany od ulicy. Wznoszony od 1920 r., jest ciekawym przykładem wczesnomodernistycznej hali fabrycznej. Budynek jest trójkondygnacyjny, czteroosiowy, otynkowany, z bardzo uproszczonym detalem. Elewacja podzielona dużymi połaciami okien – zwieńczona jest uproszczonym naczółkiem. W cofniętej lewej osi znajduje się klatka schodowa, do której wejście zwieńczone trójkątnym naczółkiem. Budynek główny styka się z trójkondygnacyjną oficyną od południa.

Uwagi: Zespół Fabryki BRAGE został w naturalny sposób zaadaptowany na cele kulturalne i może stać się przykładem dobrego rozwiązania dla obiektów warszawskich o podobnej skali.

Widok zespołu od ulicy, fot. 2011

1 – Główny budynek produkcyjny

2 – Dawna portiernia (nieistniejąca)

3 – Kamienica mieszkalna

4 – Kamienica mieszkalna od ul. Stalowej

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pilich M., *Ulice Nowej Pragi*, Warszawa 2003

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1910

3. Dom i Magazyn Spółki Akc. Handlu Towarami Żelaznymi Krzysztof Brun i Syn

Adres obiektu: ul. Białostocka 22
Data powstania: lata 20. XX w.
Użytkownik: użytkownik prywatny – Kamienica Artystyczna (lofty, galerie)

Historia obiektu: Firma Brunów na dobre wpisała się w historię Warszawy. Rodzina już od 1852 r. – przez kolejne cztery pokolenia – prowadziła na początku sprzedaż, a potem także naprawę maszyn do pisania i liczenia, zegarów elektrycznych, a także sprzedaż prostych wyrobów żelaznych (m.in. narzędzia ogrodnicze). Firma miała swój sklep na rogu pl. Teatralnego i ul. Senatorskiej. Po I wojnie światowej uruchomiono oddziały we wszystkich miastach wojewódzkich. Założono Towarzystwo Handlowe Block-Brun – spółkę, która zajmowała się importem i sprzedażą maszyn do pisania, liczących oraz zegarów. Magazyn na Pradze został wybudowany w latach 20. XX w. W trakcie okupacji prowadzono naprawy maszyn biurowych, konserwację dźwigów. Działały także introligatornia i stolarnia. W introligatorni zatrudnionych było 38 robotników, działało 12 silników elektrycznych. Większość urządzeń i zgromadzonego papieru udało się przechować w czasie walk w 1945 r., co pozwoliło uruchomić zakład tuż po zakończeniu działań wojennych. W 2008 i 2009 r. spadkobierca właścicieli przeprowadził prace remontowe i konserwatorskie przy budynku kamienicy i hali na

Kamienica frontowa, fot. 2009

Brukowany dziedziniec, fot. 2009

Zachowane odboje bramne, fot. 2009

zapleczu. W tej chwili powierzchnia w budynkach wynajmowana jest na lofty, galerie sztuki, restauracje i inne funkcje społeczno-kulturalne.

Opis: Budynek biurowo-magazynowy o dwunastoosiowej części pięciopiętrowej i pięcioosiowej części trzypiętrowej. Na planie prostokąta, przekryty dwuspadowym dachem. Elewacja wykończona cegłą licówką, miejscami tynkowana. Pierwsza kondygnacja trzypiętrowej części pomalowana farbami olejnymi. Otwory okienne umieszczone w pionowych podziałach – otynkowanych pasach muru. Okna skrzynkowe, wielopodziałowe, współczesne. Wewnątrz zachowana stolarka klatki schodowej i drzwiowa. W głębi posesji parterowa hala. Wymurowana z cegły, nakryta dachem pulpitowym wspartym na stalowej więźbie, z kostkowym gzymsem, przeszła generalny remont dwa lata temu. Dzięki poprawnie przeprowadzonym pracom budowlano-konserwatorskim obiektowi przywrócono dawny blask. Między halą a budynkiem od ulicy znajduje się kameralna, wyłożona otoczakami (tzw. kocie łby) uliczka.

Hala produkcyjna, fot. 2009

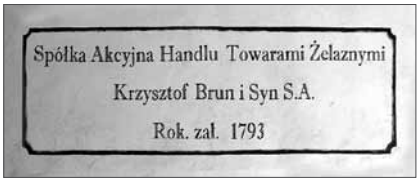

Namalowany szyld firmowy, fot. 2009

Uwagi: Obiekt stale użytkowany, w dobrym stanie. Znajduje się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Bibliografia:

Budrewicz O., *Sagi Warszawskie*, Warszawa 1968 Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

4. Fabryka Narzędzi Chirurgicznych i Weterynaryjnych Alfons Mann i S-ka

Adres obiektu: ul. Białostocka 42
Data powstania: ok. 1920
Użytkownik: firmy prywatne, drukarnia, studio tańca

Historia obiektu: Historia zakładu przy ul. Białostockiej sięga początków XX w., kiedy posesję nabył Władysław Gostyński, czynny przedsiębiorca lewobrzeżnej Warszawy. W 1897 r. stał się właścicielem Fabryki Wyrobów Żelaznych, mieszczącej się początkowo przy ul. Ciepłej, później przeniesionej na ul. Mokotowską. Zakład produkował głównie wagony, konstrukcje żelazne, kotły, windy itd. Szybko rozwijająca się firma zakupiła tereny zlokalizowane przy ul. Białostockiej, gdzie wkrótce uruchomiono produkcję. Dyrektorem nowego zakładu został Henryk Gostyński. Na początku lat 20. XX w. zakład odkupiła spółka akcyjna Fabryka Narzędzi Chirurgicznych, Weterynaryjnych i Wyrobów Stalowych Ostrych (utworzona z dawnej fabryki Alfonsa Manna – firmy powstałej jeszcze w 1819 r. przy pl. Małachowskiego). Fabryka należała do przedsiębiorstw średniej wielkości – w 1936 r. zatrudniano 80, a w 1938 r. – 144 pracowników. Wybuch wojny przerwał produkcję. Po 1945 r. w budynkach ulokowano warsztaty Spółdzielni Inwalidów „Metalowiec".

Widok ogólny od strony ul. Białostockiej, fot. 2009

Opis: Budynek został wzniesiony ok. 1920 r. Założony na planie prostokąta, czterokondygnacyjny, z trójkondygnacyjnymi skrzydłami do strony zachodniej. Stan aktualny – po wielu modernizacjach, w tym znaczącej przebudowie elewacji, które zatarły jego historyczny charakter.

Uwagi: Budynek obecnie pozbawiony istotnych wartości architektonicznych.

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Straty Warszawy 1939-1945. Raport, red. W. Fałkowski, Warszawa 2005

5. Młyn parowy Schutza i Parzyńskiego

Adres obiektu: ul. Brzeska 8
Data powstania: 1899
Użytkownik: obiekt nieużytkowany, zrujnowany

Historia obiektu: Młyn powstał w 1899 r. Stanowił własność spółki Schutz i Parzyński i należał do średnich pod względem wielkości produkcji tego typu zakładów w Warszawie. Produkowano tu różnorakie kasze i groch łuskany. Od kilkudziesięciu lat stale dewastowany, popada obecnie w ruinę. Większa część zakładu już nie istnieje i jedynie ściana frontowa przypomina o kształcie dawnej bryły budynku.

Budynek młyna, nieistniejący, fot. archiwalna

Opis: Zespół zajmował podłużną posesję między ulicami Brzeską i Markowską. W skład zabudowy wchodziły: młyn, komin, budynek portierni i biuro (od ulicy Brzeskiej). Do dziś przetrwały jedynie fragmenty obiektów od ulicy Brzeskiej, mieszczące biura, i relikty młyna w podwórzu. Elewacje obiektów utrzymane były w typowym dla architektury przemysłowej charakterze, z ceglanym skromnym detalem. Budynek portierni i biura parterowy, pierwotnie przekryty dachem dwuspadowym, obecnie bez

Pozostałości budynku portierni i biura, fot. 2009

dachu. Wnętrza wypalone, zachowana jedynie fasada od ulicy, pięcioosiowa, wykończona cegłą licówką, z otworem drzwiowym na pierwszej osi, z otworami okiennymi – zabezpieczonymi płytami drewnianymi. Zachowany detal architektoniczny: profilowane parapety podokienne, proste nadproża okienne – zaakcentowane pasami z cegieł z klińcem; dekoracyjny gzyms koronujący z ukośnie układanej cegły.

Uwagi: Pozostałości zabudowań, przez lata nieremontowane, trawione kolejnymi pożarami, popadają w ruinę. Mimo tak dużego stopnia zniszczenia, zachowany fragment portierni i biura zasługuje na rewitalizację i objęcie ochroną indywidualną. W tej chwili relikty zabudowy są chronione na podstawie wpisu całej ulicy Brzeskiej do rejestru zabytków. Znajduje się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Pozostałości budynku portierni i biura, fot. 2009

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Kasprzycki J., *Znikający komin*, „Życie Warszawy", 1976, nr 6

Pilich M., *Warszawska Praga. Przewodnik*, Warszawa 2005

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

6. Zakłady Władysława Adamczewskiego i Spółki

Adres obiektu: ul. Grodzieńska 21/29
Data powstania: od 1910/1920
Użytkownik: Europejska Wyższa Szkoła Prawa i Administracji

Historia obiektu: Pierwsze budynki powstały w tym miejscu w 1910 r. dla Fabryki Mydła i Świec. Firma Władysława Adamczewskiego przejęła zakład w 1920 r. Wyrabiano towar z tzw. wyższej półki: od mydła toaletowego, przez świece stearynowe, wosk i parafinę, po pasty podłogowe. Znakiem firmy była charakterystyczna wieża. W latach 20. przebudowano budynki zakładowe, wtedy zapewne wzniesione zostały: trzypiętrowa hala produkcyjna z rampą oraz dom mieszkalny na podwórzu. W 1936 r. zakład zatrudniał ponad 100 pracowników, w dwa lata później – już 172. W 1938 r. rozpoczęto budowę kamienicy od ul. Grodzieńskiej, z mieszkaniami na wynajem. Obecnie w budynkach funkcjonuje Europejska Wyższa Szkoła Prawa i Administracji.

Reklama prasowa, 1931

Opis: Budynki nie przestawiają dziś większych wartości architektonicznych. Niefortunnie odnowione i docieplone styropianem, straciły przedwojenny wyraz. Jedynie modernistyczna forma kamienicy czynszowej (wg proj. Janusza Kraussego) może świadczyć o przedwojennym rodowodzie obiektów.

Uwagi: Ulica Grodzieńska swój charakter zawdzięczała przede wszystkim właśnie fabryce Adamczewskiego. To od tej wytwórni rozpoczęła się „mydlana" sława tej części dzielnicy. Zespół budynków znajduje się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Kamienica frontowa, fot. 2009

Dziedziniec z oficynami produkcyjnymi, fot. 2011

Bibliografia:

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1936, 1938

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997

7. Piekarnia/stolarnia

Adres obiektu: ul. Grodzieńska 26
Data powstania: przed 1914
Użytkownik: prywatny / mieszkania komunalne

Historia obiektu: Historia obecnych zabudowań przy ul. Grodzieńskiej 26 sięga czasów sprzed I wojny światowej. To wtedy wzniesiono niewielką oficynę mieszkalną w podwórzu. W 1930 r. zabudowania należały do Piotra Wandla. Dwa budynki warsztatowe, wymurowane z szarej cegły, zostały zbudowane około 1925 r. W pomieszczeniach od strony zachodniej dziedzińca mieściły się warsztaty, natomiast od strony wschodniej początkowo piekarnia, a następnie stolarnia. Budynki do dziś wykorzystywane są na potrzeby drobnej produkcji warsztatowej.

Widok ogólny, fot. 2009

Dziedziniec z kamienicą, fot. 2009

Opis: Kamienica dwupiętrowa, nieotynkowana, bez cech stylowych. Z dwiema klatkami schodowymi. Budynki parterowe, murowane z szarej cegły, parterowe. Detal w postaci gzymsu z dekoracyjnie układanej cegły. Nad otworami drzwiowymi i okiennymi nadproża w formie łuków odcinkowych. Na dziedzińcu zachowała się nawierzchnia z otoczaków (tzw. kocie łby).

Uwagi: Przykład bardzo prostej podwórzowej zabudowy warsztatowej.

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905
Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4 Warszawa 1997

8. Wytwórnia mydła „Sport"

Adres obiektu: ul. Grodzieńska 47
Data powstania: 1918
Użytkownik: Sokółka, Forpłyt

Historia obiektu: Niewielka fabryka została założona przez Arona Zylbermana. W sąsiedztwie działała duża fabryka mydła Adamczewskiego i niewielki zakład przy Grodzieńskiej 47 nie stanowił szczególnej konkurencji dla sąsiada. Wytwórnia produkowała raczej tańsze gatunki mydła, w tym do prania, które trafiały głównie na prowincję.

Opis: Na zabudowę składają się pozostałości prostych, murowanych z cegły hal. Obiekty nakryte dachem szedowym.

Uwagi: Obiekt w stanie częściowej ruiny, fragmentarycznie rozebrany. Obecna funkcja (magazyny, składy, częściowo opuszczone) nie zapewnia utrzymania go w należytym stanie. W zachowanych budynkach mieszczą się magazyny budowlane i elementów wykończenia wnętrz.

Zachowane hale, fot. 2009

Kamienica frontowa przy ul. Grodzieńskiej, fot. 2009

Pozostałości po dawnej zabudowie, fot. 2009

Hale, fot. 2009

Bibliografia:

Kasprzycki J., *Warszawa nieznana*, Warszawa 1982

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997

9.

Adres obiektu: ul. Inżynierska 3
Data powstania: 1875
Użytkownik: pracownie artystyczne, galerie, kluby, m.in. Galeria Nizio, Teatr Remus, Klub Sen Pszczoły

Historia obiektu: Firma przewozowa A. Wróblewskiego z siedzibą przy ul. Trębackiej 13 powstała w 1875 r. Zajmowała się organizacją przeprowadzek, magazynowaniem mebli na zlecenie – m.in. dla osób czasowo wyjeżdżających z kraju. Należała do międzynarodowej grupy przewozowej Allgemeiner Moebeltransport Verband w Wiedniu. Przedsiębiorstwo posiadało magazyny przy ul. Marszałkowskiej 100, które w początku XX w. okazały się za małe. Przed 1910 r. ukończono cztery przestronne magazyny na Nowej Pradze. Firma istniała do 1950 r., a budynki przy ul. Inżynierskiej po 1945 r. zostały przeznaczone na magazyny Państwowego Zarządu Mienia Opuszczonego. Później korzystały z nich państwowe przedsiębiorstwa Moda Polska i Jubiler. Obecnie pomieszczenia, głównie w budynku frontowym, zajmują artyści, praski Teatr Remus i fundacje artystyczne.

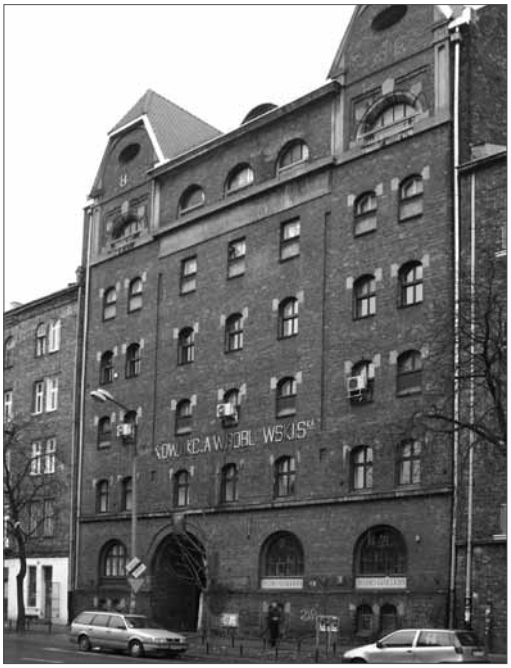

Budynek frontowy, fot. 2009

Zachowany częściowo napis na elewacji, fot. 2011

Budynek frontowy – elewacja tylna, fot. 2011

Opis: Zespół składa się z czterech ustawionych w szeregu, w głąb posesji, budynków. Komunikację między dziedzińcami zapewniają umieszczone na osi budynków duże przejazdy bramne. Obiekty posadowione na planach prostokątów, wielokondygnacyjne, murowane z cegły ceramicznej, wykończone cegłą licówką, nakryte dachami dwuspadowymi. Stropy nad piwnicami i przejazdami bramnymi typu Kleina, na wyższych kondygnacjach drewniane zostały podparte żeliwnymi słupami. Dekoracja budynków w głębi i elewacji tylnej budynku frontowego skromna – opiera się głównie na detalu ceglanym nadproży okiennych i gzymsów koronujących. Otwory okienne zamknięte łukami odcinkowymi, zaakcentowanymi pasami z cegieł. Inną dekorację uzyskała elewacja frontowa budynku od strony ul. Inżynierskiej. Wczesnomodernistyczną stylistyką nawiązuje do form architektury romańskiej. Elewacja sześciokondygnacyjna, siedmioosiowa, z dwoma bocznymi, dwuosiowymi pozornymi ryzalitami, zwieńczonymi szczytami z dachami naczółkowymi. W dolnej kondygnacji (z suterenią), tworzącej rodzaj cokołu, umieszczono trzy duże okna, zamknięte półkoliście z profilowanymi archiwoltami. Podobnie wykończono wysoki przejazd bramny na drugiej osi. Pod oknami otynkowane płyciny. W wyższych kondygnacjach otwory okienne zostały zamknięte półkoliście z otynkowanymi klińcami w pachach łuków. W części środkowej, w piątej kondygnacji, okna z prostymi nadprożami, nad którymi umieszczony został szeroki otynkowany pas, tworzący rodzaj fartuchowego gzymsu kordonowego. W ryzalitach wyodrębnione pola z oknami: na rogach flankowane tynkowanymi płycinami-lizenami; na osi duże okna zamknięte półkoliście, z szeroką ceglaną archiwoltą – w archiwolcie tynkowane trzy klińce. Nad ryzalitami facjaty – szczyty z profilowanymi gzymsami i okulusami. Nad osiami centralnymi wydatny otynkowany gzyms koronujący. Pośrodku elewacji widoczny jest zachowany częściowo napis z liter *Tow. Akc. Wróblewski i S-ka.* Zachowała się częściowo oryginalna stolarka okienna (okna wielodziałowe, niektóre skrzynkowe ze ślemieniem) i drzwiowa, a we wnętrzach drewniana klatka schodowa z dekoracyjną tralkową balustradą. Z elementów dawnego wyposażenia technicznego

Ostatni z budynków – elewacja tylna, fot. 2011

warto wymienić zachowany dźwig towarowy. W budynku frontowym od strony dziedzińca przeprowadzono remont dachu i wymianę pokrycia na współczesną dachówkę esówkę, wyprowadzono nowe, wysokie kominy, a także nakrycie szybu windowego dużym dachem. Efekt przeprowadzonych prac niekorzystnie wpływa na historyczny wygląd całości.

Uwagi: Zespół czterech budynków znajduje się w rejestrze zabytków. Jest to jeden z najciekawszych zachowanych obiektów użyteczności publicznej Warszawy i Pragi, a od kilku lat – jeden z najmodniejszych adresów Warszawy prawo- i lewobrzeżnej.

Zachowany odbój bramny, fot. 2011

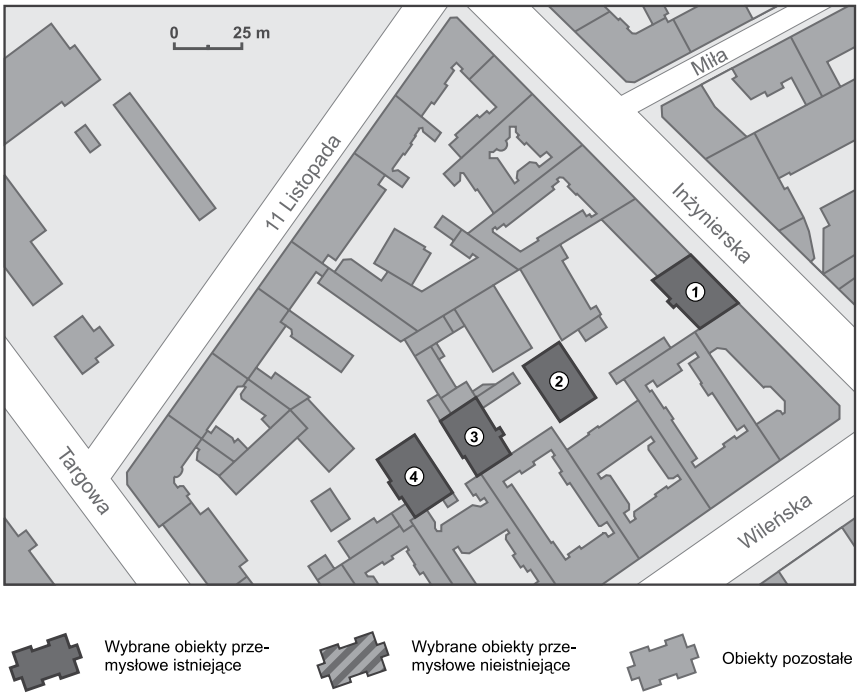

1, 2, 3, 4 – Budynki magazynowe

Bibliografia:

Chrościcki J. A., Rottermund A., *Atlas architektoniczny Warszawy*, Warszawa 1977

Pilich M., *Ulice Nowej Pragi*, Warszawa 2003

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

10. Fabryka Koronek i Haftów Adolfa Pypke, Fabryka Armatur, Fabryka Wyrobów Blacharskich Karola Junga

Adres obiektu: ul. Inżynierska 5
Data powstania: przed 1892
Użytkownik: firmy prywatne

Historia obiektu: Duża posesja przy ul. Inżynierskiej należała w początkach XX w. do braci Jungów: Karola, Henryka i Aleksandra. Karol i Henryk byli też założycielami fabryki wyrobów blacharskich, produkującej wanny, urządzenia kąpielowe, obróbki blacharskie i rynny oraz metalowe trumny. Obok funkcjonował drugi zakład – założona w 1892 r. odlewnia metali, połączona z niklownią. Te z kolei były własnością braci Aleksandra i Henryka. Była to stosunkowo mała wytwórnia, zatrudniająca 16 robotników i dysponująca jednym silnikiem gazowym. Produkowano części do wodociągów, elementy gazowe, wyposażenie cukrowni. W 1938 r. na tym terenie działała też Fabryka Koronek i Haftów Adolfa Pypke (założona w 1910 r.). W zakładzie pracowało 36 pracowników, a produkcję wspierał silnik elektryczny. Po wojnie w oficynie fabryki koronek funkcjonowała Odzieżowa Spółdzielnia Pracy „Mazowszanka". Dziś część pomieszczeń wykorzystuje prywatna firma projektowania odzieży. Budynek dawnej odlewni – mocno przekształcony – zajmują stowarzyszenia społeczne.

Budynek odlewni w głębi posesji, fot. 2011

Elewacja frontowa, fot. 2009

Opis: Obiekty produkcyjne mieszczą się w głębi posesji, za kamienicą frontową. Budynek fabryki koronek założony na planie prostokąta, piętrowy, sześcioosiowy, nakryty dachem dwuspadowym, murowany z cegły ceramicznej, nietynkowany. Z prostą dekoracją architektoniczną, typową dla skromnej architektury przemysłowej. Detal architektoniczny ogranicza się do ceglanych parapetów i zaznaczonych pasem cegieł nadproży okiennych

w formie łuku odcinkowego. Okna szerokie, dziewięciopolowe. Na elewacji zachowane napisy reklamowe w języku rosyjskim. We wnętrzach konstrukcję tworzą drewniane słupy, wspierające belkowe, drewniane stropy. Budynek odlewni (?) na planie prostokąta, piętrowy. Mocno przekształcony, bez widocznych wartości zabytkowych i architektonicznych. Przy odlewni komin na planie prostokąta.

Uwagi: Budynek oficyny fabryki koronek i prawdopodobny budynek odlewni są jedynymi pozostałościami zakładu, który pierwotnie zajmował długą działkę między ulicami Inżynierską i Targową.

Kotłownia, fot. 2009

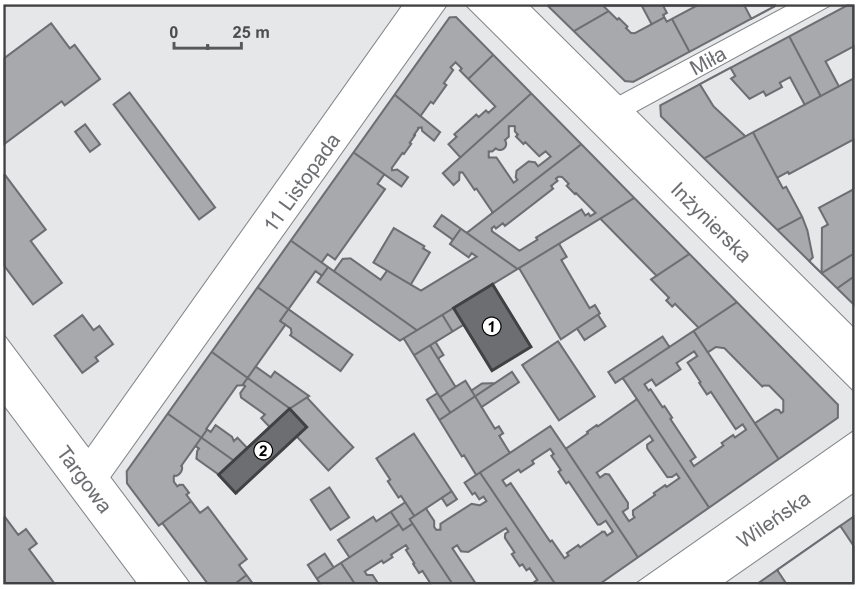

1 – Fabryka
2 – Odlewnia

Wybrane obiekty przemysłowe istniejące

Wybrane obiekty przemysłowe nieistniejące

Obiekty pozostałe

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Pilich M, *Ulice Nowej Pragi*, Warszawa 2003

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

11. Remiza tramwajowa

Adres obiektu: ul. Inżynierska 6
Data powstania: 1882
Użytkownik: Fonografika, Art-Projekt, Rekwizytornia, Hema 89, inne

Historia obiektu: Początki remizy tramwajowej na Pradze sięgają roku 1882, kiedy przy ul. Inżynierskiej wzniesiono niewielkie drewniane zabudowania zapasowej zajezdni tramwajowej oraz stajni dla koni. Mieściły się tu ponadto różne składy i magazyny. W 1908 r., po przeprowadzeniu elektryfikacji sieci tramwajowej, zmodernizowano zakład i przystosowano go do obsługi wagonów nowego typu. Z tego czasu pochodzi większość wewnętrznej zabudowy. W momencie uruchomienia nowoczesnej zajezdni przy ul. Kawęczyńskiej dawna remiza przy ul. Inżynierskiej straciła na znaczeniu, a z czasem została przekształcona w zajezdnię autobusową.

Opis: W skład zespołu wchodzą: budynek frontowy przy ul. Inżynierskiej, budynek południowy w głębi posesji oraz garaże. Budynek administracyjny został wzniesiony wg projektu Juliusza Dzierżanowskiego, po 1914 r. Duży piętrowy gmach otrzymał reprezentacyjną dziesiecioosiową fasadę

Tablica pamiątkowa

Budynek frontowy, fot. 2011

z bogatym, klasycyzującym detalem (pasowo boniowany parter, półkoliście zamknięte okna, zworniki w łukach przejazdów bramnych, wnęka flankowana kolumnami doryckimi, detal w postaci girland kwiatowych, murek attykowy z balustradą tralkową itd.). Między piętrami umieszczono relief ze znakiem Tramwajów Miejskich. W dolnej kondygnacji przebite zostały dwa przejazdy bramne dla wagonów tramwajowych; w nawierzchni zachowały się jeszcze tory tramwajowe. Budynek w podwórzu na planie prostokąta, murowany z cegły, dwukondygnacyjny, z czteroosiową elewacją szczytową ustawioną po skosie w stosunku do dziedzińca. Garaże parterowe, ustawione w dwóch szeregach, bezstylowe.

Płaskorzeźba z symbolem tramwajów, fot. 2011

Zachowane szyny tramwajowe przejeździe bramnym, fot. 2011

Płaskorzeźba z Syreną, fot. 2011

Uwaga: Budynki dawnej remizy tramwajowej są najstarszymi obiektami w Warszawie związanymi z rozwojem komunikacji tramwajowej.

Widok z dziedzińca, fot. 2009

Bibliografia:

Warszawskie tramwaje elektryczne 1908-1998, red. B. Bator et al., Warszawa 1998

Warszawskie tramwaje elektryczne 1908-2008, red. A. Bojanowski et al., Warszawa 2008

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 5, Warszawa 1999

12. Fabryka Samochodów Osobowych

Adres obiektu: ul. Jagiellońska 88
Data powstania: od 1920
Użytkownik: FSO S.A.

Historia obiektu: Początki polskiego przemysłu motoryzacyjnego należy wiązać z powstaniem w 1918 r. Centralnych Warsztatów Samochodowych, przekształconych w 1928 r. w Państwowe Zakłady Inżynieryjne. W halach przy ul. Terespolskiej produkowano m.in. motocykle Sokół i auta osobowe CWS, a także działa samobieżne i czołgi. Odbudowanie warszawskiego przemysłu motoryzacyjnego stało się jednym z priorytetów nowopowstającego państwa polskiego. Pierwsze koncepcje budowy fabryki samochodów w Warszawie pojawiły się tuż po zakończeniu wojny, jednak realizacji doczekały się dopiero w 1948 r. W dniu 31 lipca Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego podpisała umowę na budowę. Równolegle podpisano umowę na zakup licencji Fiata 1400. Pomimo dogodnych warunków kontraktu (licencja miała być spłacana polskim węglem), nie uruchomiono produkcji samochodu. Ostatecznie w 1949 r. zerwano umowę z Fiatem i przyjęto propozycję ZSRR na nieodpłatne wykorzystanie licencji na samochód Pobieda M-20. Zakłady budowano bardzo szybko i już na jesieni 1951 r. były

Budowa taśmy montażowej, fot. „Stolica"

Taśma produkcyjna, fot. „Stolica"

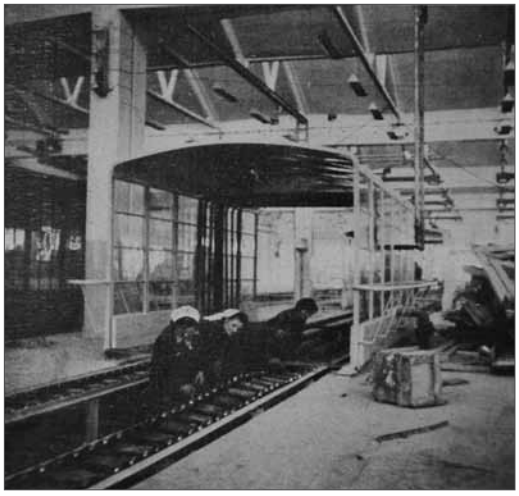

Taśma produkcyjna, fot. „Stolica"

Hala produkcyjna, fot. 2010

Hale produkcyjne, fot. 2010

gotowe. Pierwszy samochód, zmontowana z radzieckich części Pobieda, zjechał z taśmy produkcyjnej 6 listopada 1951 r. Zgodnie z założeniami, mury fabryki miało opuszczać 25 000 samochodów rocznie, a tymczasem w pierwszym roku wyprodukowano ich zaledwie 75. W następnych latach było nieco lepiej i produkcja dochodziła do 1500 sztuk rocznie. Zakłady, oprócz produkcji popularnych i znanych modeli aut (Warszawa, Syrena, Fiat 125, Polonez), prowadziły także własne biuro konstrukcyjne, w którym opracowano kilka wyjątkowo interesujących prototypów, m.in. Syrenę Sport, Warszawę 210, Wars, sportowy samochód Ogar. Mimo wdrażanej nowatorskiej myśli

Wjazd na teren zakładu, fot. 2010

Centralny magazyn, fot. 2011

technicznej i sporego zainteresowania potencjalnych nabywców, żadnego z tych projektów nie zrealizowano; na przeszkodzie stawały nie tylko względy opłacalności, ale często także polityczne układy. W 2010 r., po 59 latach funkcjonowania i dwóch dekadach zmiany właścicieli (Daewoo, GM), zakład stanął na skraju upadłości. Produkcję wygaszono w 2011 r., fabrykę zamknięto. Tereny dawnej FSO w dużej mierze przeznaczone są pod zabudowę deweloperską.

Tor testowy samochodów, fot. 2011

Syrena Sport – prototyp

Opis: Zakłady zajęły duży teren pomiędzy ulicami: Jagiellońską (przedłużenie Modlińskiej), Trasą AK, Szemera i torami kolejowymi. Prowadziło do nich kilka bocznic kolejowych. Obszar zajmowały w większości wielkopowierzchniowe hale produkcyjne: budowane z prefabrykowanych elementów, o konstrukcji szkieletowej żelbetowej, z dachami szedowymi bądź łukowymi. Ciekawym obiektem był nowoczesny (w momencie powstawania) tor testowy – do sprawdzania nowych modeli aut. Przy zakładach powstała przychodnia zdrowia, przedszkole i Dom Społeczny.

Uwagi:
Duża część budynków została już rozebrana i w tej chwili ich miejsce zajmują centra handlowe. Kolejne obiekty zostaną rozebrane w ciągu najbliższych lat. Na terenie dawnego toru testowego powstaje osiedle mieszkaniowe.

Biuro Zarządu firmy, fot. 2011

Bibliografia:
Misztal S., *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, Warszawa 1961
„Stolica", 1951, nr 19

13. Zajezdnia tramwajowa

Adres obiektu: ul. Kawęczyńska 16
Data powstania: 1922-25
Użytkownik: Tramwaje Warszawskie

Historia obiektu: Na tle skromnej architektury Szmulowizny zajezdnia tramwajowa przy ul. Kawęczyńskiej, powstała w latach 1922-25 nowa inwestycja miejska, wyróżniała się i skalą, i formą. Zaprojektowana przez Juliusza Dzierżanowskiego, nawiązywała do modnego historyzmu początku lat 20. Uroczyste otwarcie zakładu nastąpiło 1 marca 1925 r. Nowa hala, o długości ponad 150 m i 15 torach mogła pomieścić nawet 212 wagonów. W 1929 r. na terenie zajezdni umieszczono stację trakcyjną o mocy 3000 kW. We wrześniu 1939 r. zajezdnia szczęśliwie uniknęła poważnych uszkodzeń, mimo że bomby spadły w bezpośrednim jej sąsiedztwie. W okresie okupacji obiekt był świadkiem represji pracowników, nierzadko też egzekucji. W sierpniu 1944 r. Niemcy zaminowali teren zajezdni, a tabor wycofali na lewy brzeg. W trakcie wycofywania się hitlerowców zajezdnię wysadzono w powietrze. Jej odbudowę rozpoczęto już we wrześniu 1944 r., po wejściu Armii Czerwonej i Wojska Polskiego. Pierwszy tramwaj ruszył już 20 czerwca 1945 r. Rok później powstała tymczasowa hala nr 16, a równolegle kontynuowano odbudowę starych zabudowań. W 1964 r. zajezdnia otrzymała oznaczenie „R-2". Modernizację, która zwiększyła pojemność zajezdni o przestrzeń dla kolejnych 30 wagonów, ostatecznie ukończono w 1966 r. W 1997 r. w obiekcie miał miejsce pożar (wskutek zwarcia w jednym z tramwajów), podczas którego spłonął prawie cały dach hali. Remont ukończono dopiero w 2000 r.

Skrzydło prawe, fot. 2010

Widok ogólny, w tle kamienica biurowo-mieszkalna, fot. 2010

Opis: Duża hala wagonowni w momencie powstania była nie tylko osiągnięciem technologicznym (żelbetowa konstrukcja), ale także budynkiem o niezwykłej, jak na okolicę, estetyce, o historyzujących detalach i mansardowym dachu. Pierwotnie obie piętnastoosiowe elewacje miały identyczne podziały i dekorację. Po zniszczeniach wojennych o ich oryginalnym wyglądzie może świadczyć tylko elewacja wschodnia. W jej szczycie umieszczono relief z herbem Warszawy, flankowany przez parę gryfów. Kompleks zajezdni składał się nie tylko z hali wagonowni, ale także dużego budynku mieszkalno-administracyjnego przy ul. Kawęczyńskiej. Architekt Juliusz Dzierżanowski (razem z Marianem Kontkiewiczem) zaprojektował w 1928 r. duży, reprezentacyjny gmach. Trzypiętrowy, solidny dom, zwieńczony mansardowym dachem, został wzbogacony o bogaty detal: pasowe boniowanie w dwóch dolnych kondygnacjach (rodzaj cokołu), dekoracyjne obramienia i nadproża okienne, niewielki portyk kolumnowy przed wejściem oraz wydatny kostkowy gzyms koronujący.

Uwagi: Kompleks zajezdni wraz z budynkiem mieszkalnym wpisano do rejestru zabytków w 2007 r.

Widok ogólny, fot. 2010

Elewacja wschodnia, fot. 2010

Konstrukcja stalowa hali, fot. 2010

Płaskorzeźba Syreny w elewacji wschodniej, fot. 2010

Bibliografia:

Krasucki M., *Architektura Szmulowizny i Michałowa*, [w:] *Michałów: historia, przestrzeń, tożsamość*, red. I. A. Oliwińska i K. Langie, Warszawa 2010

Warszawskie tramwaje elektryczne 1908-1998, red. B. Bator et al., Warszawa 1998

Warszawskie tramwaje elektryczne 1908-2008, red. A. Bojanowski et al., Warszawa 2008

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 5, Warszawa 1999

14. Parowa Fabryka Listew na Ramy i do Tapet Domański W. i Zabłocki S.

Adres obiektu: ul. Kawęczyńska 36
Data powstania: ok. 1903
Użytkownik: Wyższa Szkoła Menedżerska

Historia obiektu: Działająca przy ul. Kawęczyńskiej 36 fabryka należała do większych wytwórni na Pradze. Została założona w 1893 r. i początkowo zajmowała niewielkie warsztaty na terenie posesji. Od początku XX w. była sukcesywnie rozbudowywana. Ostatnie obiekty powstały w 1912 r. Oprócz wytwórni, w której zatrudniano ok. 100 pracowników, prowadzono własny kantor-sklep przy ul. Świętokrzyskiej. Produkowano ramy do obrazów, listwy wykończeniowe, cokoły drewniane itp. Po wojnie funkcjonowały tu Warszawskie Zakłady Telewizyjne. Obecnie w zabudowaniach swoją siedzibę ma Wyższa Szkoła Menedżerska. Większość budynków fabrycznych od strony dziedzińca już nie istnieje. Zachował się natomiast

Hala produkcyjna w głębi posesji, fot. archiwalna

Budynek frontowy, fot. 2008

Hala w głębi posesji, fot. 2011

budynek frontowy (biurowo-produkcyjny), zaadaptowany na nowe funkcje uczelniane, a także piętrowy budynek administracyjno-produkcyjny w głębi posesji.

Opis: Obiekt trzypiętrowy, na planie litery L, dłuższym bokiem ustawiony do ulicy. Nakryty dwuspadowym dachem. Fasada jedenastoosiowa, nieotynkowana, wykończona czerwoną cegłą ceramiczną. Podzielona płaskimi lizenami, poziomymi gzymsami: kordonowym (profilowanym, na niewielkich konsolkach) i koronującym (otynkowanym, opartym na dekoracyjnych konsolach). Dekoracji dopełniają przyczółkowe nadproża okienne, zaakcentowane łukiem z klińców, zwieńczonym kluczem. W skrajnych – szerszych – osiach delikatne ryzality. Okna współczesne, plastikowe, wielopodziałowe (podział naśladujący pierwotny). Obiekt w głębi posesji to piętrowy budynek produkcyjno-biurowy,

Ryzalit wejściowy na dziedzińcu, fot. 2011

którego ceglana elewacja została włączona w nowy gmach szkoły. Zachowana ceglana elewacja ma typowy dla architektury początku XX w. detal architektoniczny w cegle. Zwraca uwagę ryzalit wejściowy, zwieńczony trójkątnym naczółkiem-wimpergą ze sterczynami.

Uwagi: Obiekt przy ul. Kawęczyńskiej 36 jest pozostałością dużego kompleksu fabrycznego. Zachowane budynki służyły pierwotnie przede wszystkim jako biura fabryki.

Zachowany żeliwny zdrój, fot. 2011

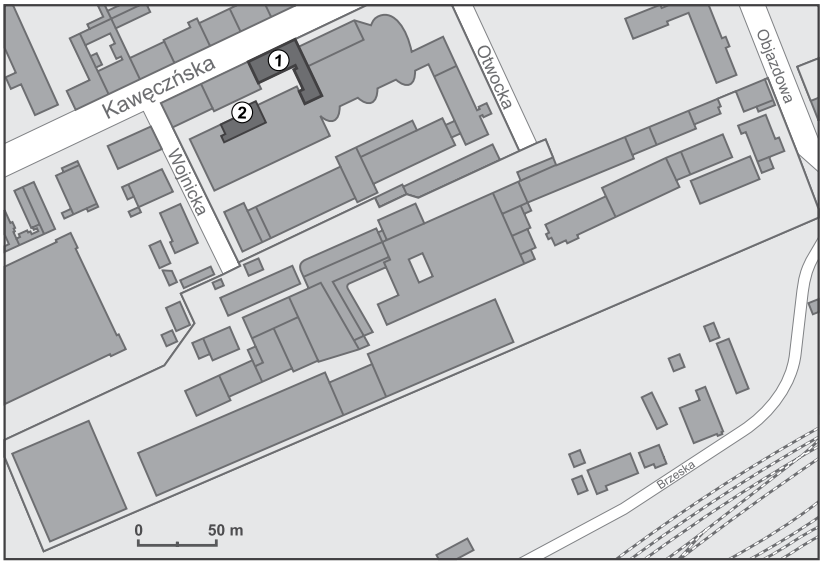

1 – Budynek frontowy i oficyna

2 – Budynek produkcyjno-biurowy

Wybrane obiekty przemysłowe istniejące

Wybrane obiekty przemysłowe nieistniejące

Obiekty pozostałe

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Pilich M., *Warszawska Praga. Przewodnik*, Warszawa 2005

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 5, Warszawa 1999

15. Fabryka Farb Drukarskich PIGMENT Sp. Akc.

Adres obiektu: ul. Kawęczyńska 9
Data powstania: ok. 1910
Użytkownik: prywatny

Historia obiektu: Obiekt wybudowany został ok. 1910 r. Nie ustalono, kto był pierwszym właścicielem posesji. W latach 20. swoją działalność rozpoczęła tu Fabryka Farb Drukarskich PIGMENT (spółka powstała w 1923 r. i początkowo działała przy ul. Młynarskiej). Fabryka wytwarzała głównie farby drukarskie, offsetowe, gazetowe, afiszowe, barwniki anilinowe i chemiczne. W sumie zatrudniano 30 pracowników. W zakładzie działały silniki o mocy 120 KM. Po spółce PIGMENT fabrykę przejęła wytwórnia makaronu NAPOLI (Nowoczesna Fabryka Makaronu). Wytwarzano makaron, różnorakie sosy i musztardę. W latach 30. posesję zajmowała firma z jeszcze innej branży – Fabryka Kondensatorów i Oporów inż. Adolfa Horkiewicza. Firma należała do większych – zatrudniała aż 85 pracowników i produkowała oporniki, kondensatory, aparaty miernicze, a także prosty sprzęt radiofoniczny. W 1938 r. działalność tę przeniesiono na ul. Stępińską. Po wojnie w budynku przy ul. Kawęczyńskiej funkcjonowała wytwórnia należąca do Polifarbu. Historia zatoczyła koło i produkcja farb wróciła w mury fabryki.

Elewacja frontowa, fot. 2008

Opis: Budynek usytuowany wzdłuż ulicy, na planie mocno wydłużonego prostokąta, nakryty dwuspadowym dachem. Dwukondygnacyjny, z mezzaninem na całej długości, o długiej piętnastoosiowej elewacji z pięcioosiowym pseudo ryzalitem pośrodku. Fasada nie jest otynkowana, a detal architektoniczny został wykończony w cegle. Elewację podzielono gzymsami pod- i nadokiennymi, kordonowym (ze schodkowo ułożonych cegieł) i koronującym (z ceglanymi konsolkami), podziały pionowe stanowią prosto zamknięte okna (oryginalna stolarka okienna: wielopodziałowa, profilowana). Część ryzalitowa podzielona płaskimi lizenami. W partii schodkowego szczytu dwa skrajne okna zamknięte półkoliście, nad osią środkową, na zakończeniu lizen – półkolista blenda. Wejście w dolnej kondygnacji ujęte dodatkowymi lizenami i zamknięte profilowanym gzymsem. W skrajnej osi ryzalitu z prawej strony – wjazd bramny z odbojami.

Uwagi: Budynek przy ul. Kawęczyńskiej 9 tworzy wraz z sąsiednimi kamienicami długi odcinek przedwojennej pierzei. Na samej ulicy pod warstwą asfaltu zachowała się dawna nawierzchnia z bruku. W 2011 r. właściciel obiektu podjął próbę zabudowy całej posesji i nadbudowy budynku fabryki do wysokości sąsiednich kamienic.

Bibliografia:

Pilich M., *Warszawska Praga. Przewodnik*, Warszawa 2005
Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983
Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912
Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 5, Warszawa 1999

16. Fabryka Maszyn Młyńskich

Adres obiektu: ul. Kłopotowskiego 11 (d. Szeroka)
Data powstania: 1900
Użytkownik: firma Damis

Historia obiektu: Fabryka Maszyn Młyńskich została założona w 1900 r. przez Oskara Hartwiga i Gustawa Łagiewskiego. Z rocznym obrotem o wartości 250 000 i 80 zatrudnionymi robotnikami, należała do większych na prawym brzegu Wisły. Dodatkowo uruchomiono silną lokomobilę parową, a po 1936 r. silnik elektryczny. Fabryka produkowała kamienie i maszyny młyńskie. Po wojnie, w 1951 r., fabrykę sprywatyzowano, zwiększając jednocześnie zakres produkcji o różnego rodzaju pompy, wagi, kasety pancerne, windy budowlane. W 1973 r., po reorganizacji, powstał nowy zakład „KABID", który w 1992 r. ogłosił upadłość. Od 1996 r. posesja znajduje się w rękach prywatnej firmy „Damis".

Opis: W skład zespołu wchodzą cztery budynki: produkcyjno-administracyjny od ulicy, dwa budynki produkcyjne i stajnia z portiernią. Ustawione są w podkowę, z budynkiem biurowym pośrodku. Obiekty murowane z cegły ceramicznej, otynkowane, ze stropami Kleina nad piwnicami i drewnianymi na pozostałych kondygnacjach. Najciekawszy jest budynek produkcyjno-biurowy od ul. Kłopotowskiego. Podobnie jak inne, powstał ok. 1900 r. Założony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, kryty trzyspadowym dachem, murowany z cegły ceramicznej, otynkowany. Po obu stronach elewacji lizeny zakończone konsolami i sterczynkami. Nad profilowanym gzymsem koronującym trójkątny szczyt (przerwany) z eliptycznym oknem w polu i dekoracyjnymi literami z cynku z oznaczeniem numeru ulicy. Nad oknami odcinkowe łuki zakończone gzymsami. We wnętrzu zachowały się żeliwne kolumny

Budynek biurowy, fot. 2009

(na piętrze) i drewniane schody. Po obu stronach budynku biurowego dwa skrzydła: z prawej strony portiernia i stajnia, z lewej – budynek produkcyjny. W obu elewacja z analogiczną dekoracją. Portiernię kilka lat temu bardzo niefortunnie nadbudowany o jedną kondygnację – nadbudowa z pustaków, nieotynkowana. W budynku zachodnim zachowane częściowo żeliwne kolumny. Dziedziniec zamyka trójkondygnacyjny obiekt produkcyjny, na planie litery L (połączony z portiernią). Detal architektoniczny analogiczny jak w innych budynkach: odcinkowe nadłucza okienne, profilowany gzyms koronujący. Pomiędzy skrzydłami bocznymi a budynkiem biurowo-produkcyjnym bramy z prętów metalowych z dekoracyjnymi szczytami. Przy bramach odbojniki w formie kuli (brak jednego).

Uwagi: Obiekty fabryczne przez wiele lat zachowały czytelność dawnego założenia fabrycznego. Po 1996 r. podjęto szereg prac pseudomodernizacyjnych, które popsuły charakter oryginalnej zabytkowej zabudowy: nadbudowę z silikatowych pustaków, wymianę stolarki okiennej na nowe okna z PCV, wymianę pokrycia dachowego na blachodachówkę.

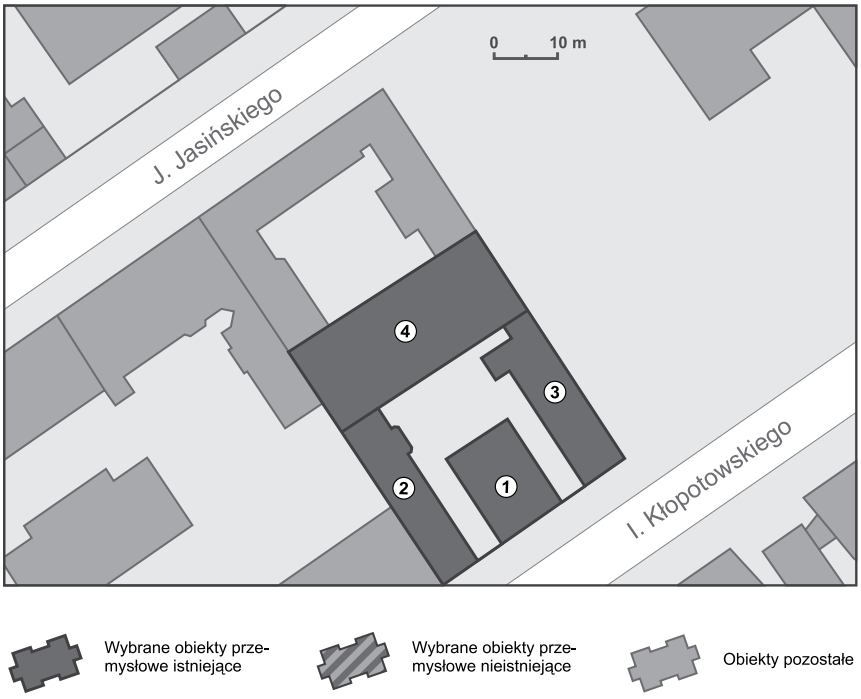

1 – Budynek biurowy

2, 4 – Budynki produkcyjne

3 – Dawne stajnie i portiernia

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Kasprzycki J., *Nowocześniej w starych murach*, „Życie Warszawy", 1977, nr 172

Pilich M., *Warszawska Praga. Przewodnik*, Warszawa 2005

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

17. Fabryka Firanek

Adres obiektu: ul. Kłopotowskiego 18
Data powstania: 1890
Użytkownik: Dom Zgromadzenia Sióstr Matki Boskiej Loretańskiej

Historia obiektu: W 1878 r. powstała niewielka piętrowa kamieniczka Oswalda Schneidera, ustawiona na posesji frontem do ul. Okrzei (d. Brukowej). Ok. 1900 r. zbudowano drugą, długą oficynę, usytuowaną pomiędzy ulicami Okrzei i Kłopotowskiego (d. Szeroką). Kilka lat wcześniej swoją działalność prowadziła w tym miejscu niewielka fabryka tiulu i koronek Maurycego Salmana, zatrudniająca w 1905 r. 86 osób. Znajdującą się na terenie posesji piętrową kamieniczkę i długę oficynę nadbudowano i przekształcono na cele produkcyjne. W latach 20. XX w. w budynkach funkcjonowała fabryka koronek Pawła Truskiera. Dziesięć lat później budynki zakupiły siostry ze Zgromadzenia Sióstr Matki Boskiej Loretańskiej, zakonu założonego w 1920 r. przez księdza Ignacego Kłopotowskiego z pobliskiego kościoła św. Floriana.

Budynek główny d. fabryki, fot. 2011

Skrzydła boczne, fot. 2011

Opis: Budynki zostały założone na planach prostokąta, wymurowane z cegły ceramicznej, są otynkowane. Uzyskały prosty detal architektoniczny w postaci profilowanego gzymsu koronującego i narożnych pilastrów. Są dwu- i trzykondygnacyjne. Piętrowy budynek dawnej fabryki od strony ul. Okrzei otrzymał dodatkowe mezzanino nad ostatnią kondygnacją. Fragmentarycznie zachowana jest oryginalna stolarka okienna.

Bibliografia:

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 6, Warszawa 2000

18. Fabryka wyrobów żelaznych, konstrukcji i ornamentów, H. Zieleziński

Adres obiektu: ul. Konopacka 17
Data powstania: 1860/1910
Użytkownik: prywatny

Historia obiektu: Fabryka została założona w 1860 r. i z początku mieściła się w śródmieściu przy ul. Złotej. W ofercie firmy znajdowały się głównie kasy ogniotrwałe. W 1884 r. wytwórnia zatrudniała 36 robotników. Rozwijający się zakład został przeniesiony w końcu XIX w. do większych budynków przy ul. Marszałkowskiej 11-13. W tym czasie zmienił się też asortyment: wykonywano nie tylko kasy pancerne, ale też dekoracyjne wyroby z żelaza, w tym kutego. Prawdziwą wizytówką firmy stało się artystyczne ogrodzenie wokół pomnika Mickiewicza przy ul. Krakowskie Przedmieście. Kolejna przeprowadzka zakładu miała miejsce po 1910 r., kiedy na dużej posesji na terenie Nowej Pragi, przy ul. Konopackiej, wzniesiono nowe zabudowania. Warsztat zatrudniał wtedy 70 pracowników. Intensywny rozwój w latach 1910-1939 zawdzięczała fabryka nowemu właścicielowi, inż. Kornelowi Kubackiemu, który wdrożył opatentowane przez Zielezińskiego lekkie konstrukcje stalowe i z duraluminium (pod nazwą Hazet). O rozwoju fabryki mógł świadczyć także wzrost zatrudnienia – w 1938 r. w zakładzie pracowało 239 osób.

Wnętrze hali, fot. 2011

Wjazd przez kamienicę frontową, fot. 2009

Opis: Na terenie posesji znajdują się dwa budynki pofabryczne (oficyna i hala), a także kamienica frontowa wzniesiona w 1938 r. wg proj. arch. Hipolita Rutkowskiego. Parterowe hala i oficyna zostały wymurowane z cegły ceramicznej i mają typową dla obiektów przemysłowych dekorację: gzyms z dekoracyjnie układanej cegły, ceglane nadproża okienne w formie odcinkowych łuków. W górnej części elewacji hali, nad gzymsem, szczyt z umieszczonymi pod półkolistym łukiem oknami z luksferów. Elewacje budynków wtórnie otynkowane, co psuje pierwotny wygląd licowanych cegłą ścian. Zachowany zespół jest ciekawym przykładem dawnej podwórzowej zabudowy fabrycznej wraz z budynkiem mieszkalnym od frontu.

Uwagi: Zespół o wartościach architektonicznych i historycznych; fabryka (razem z kamienicą) ujęte są w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 6, Warszawa 2000

19. Zakład mechaniczne budowy dźwigów Unruh i Liebig / Wytwórnia Sprzętu Sportowego

Adres obiektu: ul. Konopacka 19
Data powstania: 1909
Użytkownik: Drog-Znak

Historia obiektu: Warszawska wytwórnia była jedną z wielu filii dużego przedsiębiorstwa, które produkowało dźwigi osobowe i towarowe, obrotowe, mostowe, transmisyjne, windy, dźwignie, żurawie itd. Główny zakład firmy mieścił się w Lipsku. Zakłady, powstałe w 1909 r., posiadały kilka filii, w tym warszawską – przy ul. Konopackiej. Dyrektorem zarządzającym był właściciel terenu, inż. Adolf Grösglick, kierownikiem handlowym Benno Leibson, a kierownikiem warsztatów – Otto Weber. W 1911 r. zakład zatrudniał od 40 do 60 osób. Produkcję prowadzono w oparciu o silnik o mocy 12 KM. Wytwórnia istniała do 1918 r., potem budynki zajmowały inne przedsiębiorstwa. Od 1936 r. przy ul. Konopackiej mieściła się istniejąca od 1902 r. Fabryka Przyrządów Lekarskich „Dens" (jej właścicielem był Jakub Szwajc). Zakład zatrudniał 20 robotników i produkował głównie instrumenty, meble dentystyczne, aparaty. Obecnie w budynkach prowadzona jest produkcja znaków drogowych.

Widok ogólny, fot. 2009

Widok dziedzińca, fot. 2011

Opis: Na niewielki zespół składają się trzy małe parterowe hale – oficyny, piętrowy budynek biurowy od ul. Konopackiej i dwupiętrowy budynek administracyjno-produkcyjny w dziedzińcu. Obiekty najprawdopodobniej powstały w 1909 r., a po 1918 r. zostały przekształcone. Ich dekoracja ogranicza się do prostych podziałów lizenami w budynkach hal, a w budynku od ulicy do prostej attyki – murku wieńczącego fasadę. Budynki pierwotnie licowane cegłą otynkowano w 1975 r., zacierając dawny, dekoracyjny ceglany detal. Zachowała się częściowo oryginalna stolarka okienna.

Uwagi: Obiekt utracił częściowo walory artystyczno-architektoniczne, jest natomiast świadectwem rozwoju przemysłowego Nowej Pragi. Dobrze zachowany układ funkcjonalno-przestrzenny z dziedzińcem flankowanym po bokach halami, budynkiem biurowym i bramą wjazdową.

Bibliografia:

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983
Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912
Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 6, Warszawa 2000

20. Stolarnia Ludwika Gloecha

Adres obiektu: ul. Kowieńska 5/7
Data powstania: pocz. XX w.
Użytkownik: parking

Historia obiektu: Na początku XX w. Henryk Gloech (Glej), stolarz z Henrykowa, założył przy ul. Kowieńskiej niewielki zakład stolarski. Przedsiębiorstwo powstało już w 1863 r., a jego rozbudowa nastąpiła kilkanaście lat później, kiedy syn Henryka, Ludwik Gloech kupił sąsiednie parcele i wystawił duży warsztat, obejmujący duże hale ciągnące się w głąb posesji. W dwudziestoleciu międzywojennym firma Gloecha była głównym dostawcą półfabrykatów drewnianych dla potentatów w branży stolarskiej tego okresu – firmy Nickina z ul. Żelaznej i Szwachuły z Powiśla. Przedsiębiorstwo w 1923 r. przekształciło się w spółkę akcyjną. Stolarnia przy Kowieńskiej specjalizowała się w stolarce budowlanej.

Widok ogólny, fot. archiwalna z 1983 r.

Fragmenty muru, fot. 2011

Relikty bud. produkcyjnego, fot. 2011

Opis: Po budynkach pozostał jedynie fragment muru, dziś ogrodzenia parkingu. Pierwotnie znajdowały się tu długie, parterowe hale. Wymurowane z cegły, nieotynkowane, pozbawione cech stylowych. Jedynie ściany od ulicy Kowieńskiej nosiły cechy architektury przemysłowej – układane z cegły gzymsy i nadproża okienne w formie łuków odcinkowych. Pod nr 3 znajdowała się kamienica należąca do rodziny Gloechów.

Uwagi: Po obiekcie pozostały jedynie relikty.

Bibliografia:

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1910

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 6, Warszawa 2000

21. Mennnica

Adres obiektu: ul. Markowska 18A
Data powstania: 1923-24
Użytkownik: przedszkole, ujęcie wody oligoceńskiej

Historia obiektu: Niepozorny dziś pawilon na rogu ulic Ząbkowskiej i Markowskiej był kiedyś jednym z budynków kompleksu Mennicy Polskiej. Potrzeba budowy nowego kompleksu pojawiła się już w 1918 r., tuż po odzyskaniu niepodległości. Jednym z podstawowych zadań odbudowującego się państwa polskiego było uporządkowanie polityki monetarnej i wprowadzenie nowego pieniądza. W 1918 r. na terenie kraju funkcjonowały cztery waluty: marka niemiecka, korona austriacka, rubel carski i marka polska. Nowa mennica została uruchomiono w dawnych budynkach carskiego monopolu spirytusowego przy ul. Markowskiej. W tym celu obiekty z końca XIX w. nadbudowano o dodatkowe dwa piętra. Proces produkcyjny obejmował wszystkie etapy: od topienia kruszców, poprzez walcowanie sztab, wycinanie krążków, bicie monet, aż do sortowania i liczenia gotowych produktów. Pracujące w tłoczni prasy wybijały do 100 monet na minutę. Przy mennicy uruchomiono także gabinet numizmatyczny, który funkcjonował jako muzeum pieniądza. Mennica pracowała na Pradze do momentu uruchomienia nowego zakładu – przy ul. Żelaznej. Budynek 18B to dom z mieszkaniami służbowymi Rektyfikacji Warszawskiej (gmach administracyjny Mennicy Państwowej). Wybudowany pomiędzy 1897-1900 jako jeden z budynków w nowym kompleksie przemysłowym Rektyfikacji, pierwotnie jednopiętrowy. Nadbudowany o dwie kondygnacje w latach 1923-1924, służył jako biurowiec w zespole czterech gmachów Mennicy, działającej w tym miejscu do 1939 r. Obecnie w budynku znajdują się lokale mieszkalne, przedszkole i biura.

Widok ogólny, fot. 2011

Elewacja boczna, fot. 2011

Opis: Pozostałością po dawnej Mennicy jest niewielki budynek na rogu ulic. Wybudowano go w latach 1923-24. Założony na planie prostokąta, z dachem dwuspadowym, wymurowany z cegły, częściowo otynkowany. Elewacja frontowa o siedmiu osiach podzielona jest szerokimi lizenami. Budynek po przeprowadzonych pseudomodernizacjach, które zniszczyły jego zabytkowy charakter.

Bibliografia:

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 5, Warszawa 1999
www.mennica.com.pl

22. Belgijska Spółka Akcyjna Warszawskiej Fabryki Drutu, Sztyftów i Gwoździ, tzw. Drucianka / Cynkownia Warszawska

Adres obiektu: ul. Objazdowa 1
Data powstania: 1899
Użytkownik: prywatny, FSO S.A.

Historia obiektu: Fabryka Drutu (tzw. Drucianka) została założona w 1899 r., natomiast sąsiednia cynkownia – w 1905 r. Oba zakłady współpracowały ze sobą. Od samego początku istnienia fabryka drutu była czołowym producentem drutu, gwoździ i łańcuchów na teren Cesarstwa Rosyjskiego. W momencie powstania kapitał zakładowy firmy wynosił milion franków. Z takim potencjałem fabryka zaczęła się szybko rozwijać: w 1901 r. jej roczna produkcja wyniosła 116 000 rubli, a zatrudnienie – 111 robotników. Na liczącym 1,5 ha powierzchni, ciągnącym się aż do zajezdni na Kawęczyńskiej terenie zbudowano szereg parterowych hal produkcyjnych, budynki administracyjne i dom biuro-mieszkalny. Wraz z rozwojem produkcji rozbudowywane były także zabudowania fabryczne. W 1909 r. wartość produkcji osiągnęła 600 000 rubli, a liczba robotników sięgnęła 130. W fabryce pracował w latach 1909-1940 Karol Wójcik, zamordowany w Oświęcimiu 10 marca 1941 r. (do dziś przy dawnej bramie Drucianki przy ul. Objazdowej istnieje tablica pamiątkowa, związana z tą postacią). Po I wojnie asortyment wzbogacono o ofertę sprężyn i kabli. Zabudowania i park maszynowy zostały dość mocno zniszczone w czasie bombardowań 1939 i 1944 r. Ocalały tylko najstarsze budynki. W 1946 r. rozpoczęto odbudowę hal, w których umieszczono państwową Warszawską Fabrykę Drutu i Gwoździ, a w 1952 r. – Warszawską Fabrykę Sprężyn. Produkowano tu m.in. sprężyny na potrzeby FSO, a później Daewoo-FSO. W 2000 r. zaprzestano jakiejkolwiek produkcji.

Hala nr 4, fot. 2007

Opis: Obszar dzisiejszej fabryki obejmuje tereny dwóch dawnych zakładów: fabryki drutu i cynkowni. Zabudowania cynkowni zostały całkowicie zniszczone w czasie ostatniej wojny. Z kolei zabudowania fabryki drutu zostały po wojnie w znacznym stopniu przekształcone. Z pierwotnej zabudowy hal zachowała się drewniana konstrukcja hali nr 4 (wraz z żeliwnymi kolumienkami). Najlepiej zachowały się trzy budynki od ul. Objazdowej: budynek biurowo-mieszkalny (wraz z portiernią), budynek mieszkalny (mieścił się w nim także apartament dyrektora) oraz budynek gospodarczy (mieszczący m.in. stajnie, wozownię). Wszystkie są murowane

Brama wjazdowa od ul. Objazdowej, fot. 2009

Budynek biurowo-mieszkalny, fot. 2009

z cegły ceramicznej, nieotynkowane, dekorowane detalem ceglanym (gzymsy z dekoracyjnie układanej cegły, nadproża okienne w postaci odcinków łuku). W budynku mieszkalnym pojawia się bogatszy detal na ryzalicie klatki schodowej – w postaci ceglanego frontonu. W głębi posesji zachował się też budynek hartowni.

Uwagi: Zespół, mimo wieloletnich zaniedbań, nadal prezentuje ciekawą architekturę. Został zaprojektowany przez warszawskiego architekta Kazimierza Loewe i jest jednym z bardzo niewielu obiektów fabrycznych tworzonych przez uznanych architektów.

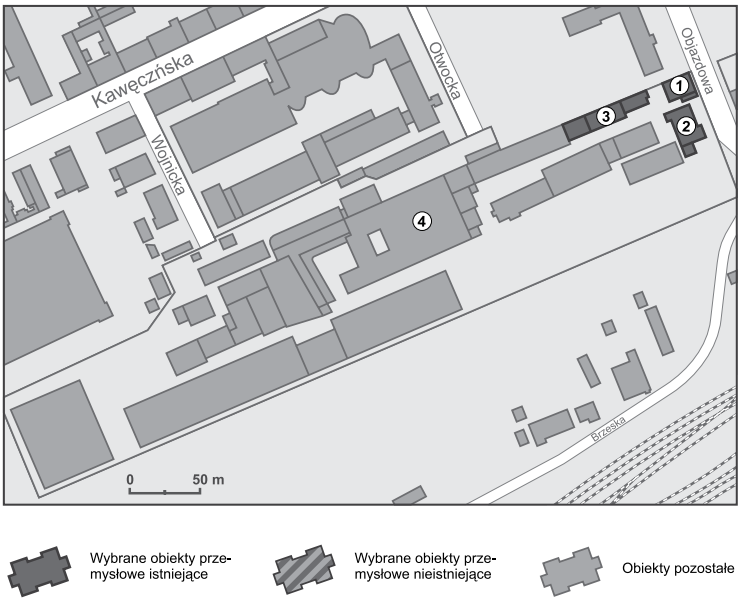

1, 2 – Budynki administracyjne
3 – Dawne stajnie
4 – Hale produkcyjne

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

23. Zespół zabudowań Warszawskiego Młyna Parowego

Adres obiektu: ul. Objazdowa 2
Data powstania: 1899/1900
Użytkownik: obiekt nieużytkowany, własność m.st. Warszawy

Historia obiektu: W 1899 r. zostało założone Towarzystwo Akcyjne „Warszawski Młyn Parowy". Już w 1901 r. we młynie wybuchł duży pożar, który spowodował straty wartości 120 000 rubli. W tym czasie dyrektorem zarządzającym spółki był Eli Taeutzler. Fabryka zatrudniała 22 robotników, a obrót roczny wynosił 1 mln rubli. W 1910 r. do zarządu dołączył Karol Michler – właściciel piekarni i młyna na Woli. Początkowo pracowała tu lokomobila o mocy 350 KM, potem – 750 KM. W dwudziestoleciu międzywojennym zespół młyna rozbudowano o kaszarnię, łuszczarnię ryżu i grochu. Rozpoczęto też produkcję płatków owsianych. Z czasem uruchomiono też silnik elektryczny. Do zabudowań zespołu poprowadzono bocznicę kolejową. Po wojnie na terenie zakładu działała Wytwórnia Oleju i Pokostu „Zgoda". Od kilku lat obiekty stoją opuszczone i popadają w ruinę.

Opis: W skład zespołu wchodzą: młyn, spichlerz, portiernia z administracją, magazyny, budynek biurowy. Obiekty murowane z cegły ceramicznej, kryte

Budynek młyna, fot. 2011

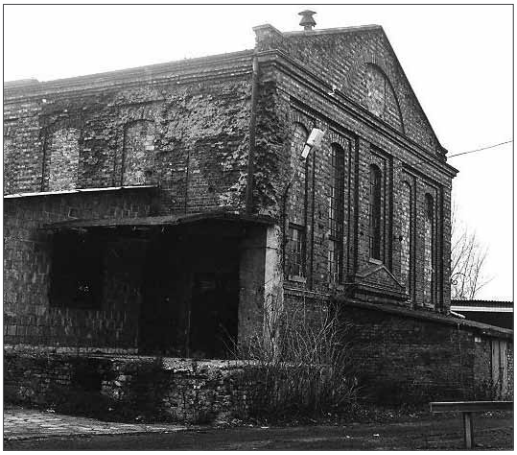

Budynek młyna, fot. archiwalne

w większości papą. Budynek portierni parterowy, założony na planie prostokąta. Dach dwuspadowy, kryty papą. Elewacje ceglane (cegła licówka), rozczłonkowane lizenami. Gzyms koronujący ułożony z cegieł (wozówki i główki), nad oknami łuki odcinkowe zaakcentowane cegłami. Budynek młyna jest półtorakondygnacyjny, na planie prostokąta. Dach dwuspadowy, pierwotnie kryty papą. Dekoracja cegłą (układy wozówek i główek) w partii gzymsu i nadłuczy okiennych. Wysokie okna z zachowanymi elementami pierwotnej ślusarki okiennej (ramy ze szprosami). Zachowane ramy i szprosy stalowych okien. Gzyms profilowany ułożony z cegieł. W elewacji wschodniej trójkątny szczyt z półkoliście zamkniętą niszą pośrodku, podziały lizenami. Budynek spichlerza sześciokondygnacyjny, na planie prostokąta, z rampą na całej długości elewacji płn. i wsch. Elewacje nieotynkowane, dekorowane cegłą licówką: lizeny artykułujące elewacje, w narożnikach zdwojone, w elewacjach północnej i południowej narożnikowe

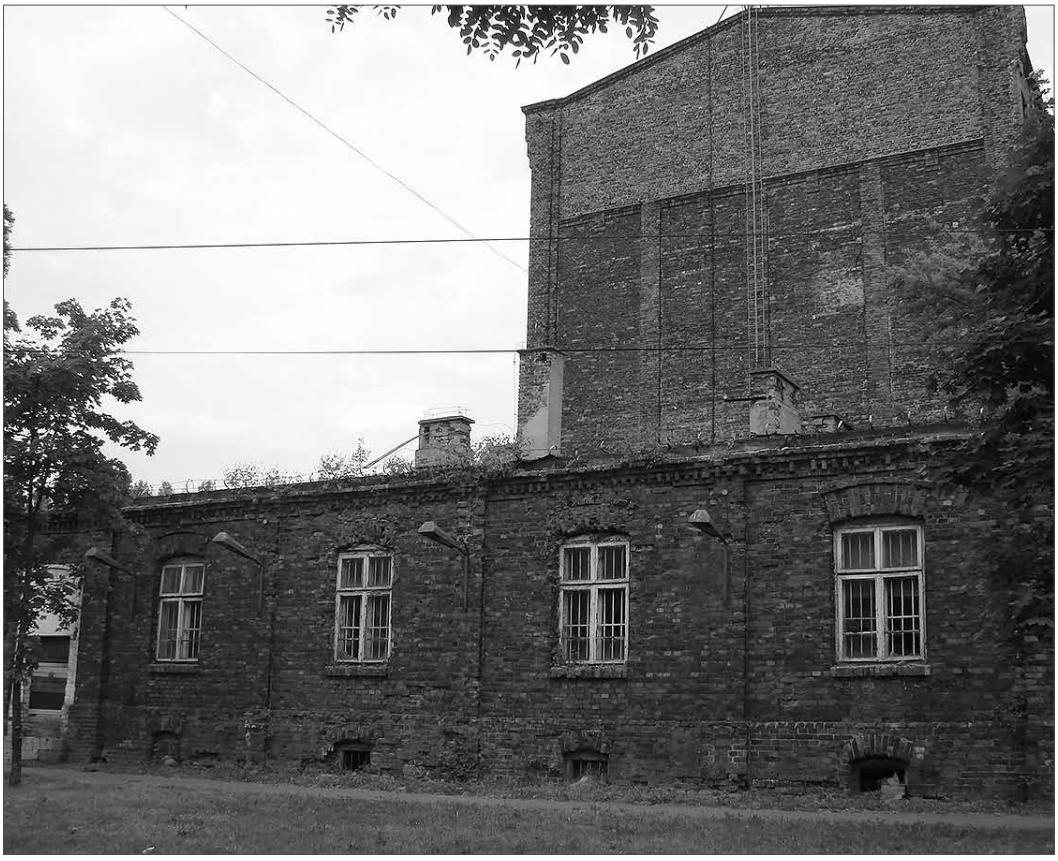

Spichlerz, fot. 2009

lizeny, zwieńczone machikułami nadającymi obiektowi charakter architektury obronnej. Gzyms kordonowy z ukośnie ułożonych cegieł, gzyms koronujący ceglany bez dekoracji. Okna zamknięte łukami odcinkowymi, zaakcentowanymi pasem ceglanego muru; w elewacji wschodniej na ostatniej kondygnacji wysokie blendy, dekorujące ścianę. W elewacji południowej od strony wschodniej dwie skrajne lizeny ujmują ryzalit mieszczący klatkę schodową. Ryzalit zwieńczony machikułami i trójkątnym szczytem zaakcentowanym wydatnym. profilowanym gzymsem. Nad wejściem w elewacji północnej okno zamknięte łukiem pełnym, zaakcentowanym profilowanym gzymsem kordonowym. Do spichlerza od strony wschodniej przylegał pięciokondygnacyjny budynek suszarni (?) – obecnie rozebrany. Ogrodzenie ze słupków i siatki. Słupki zakończone blaszanymi sterczynami w kształcie lilijki.

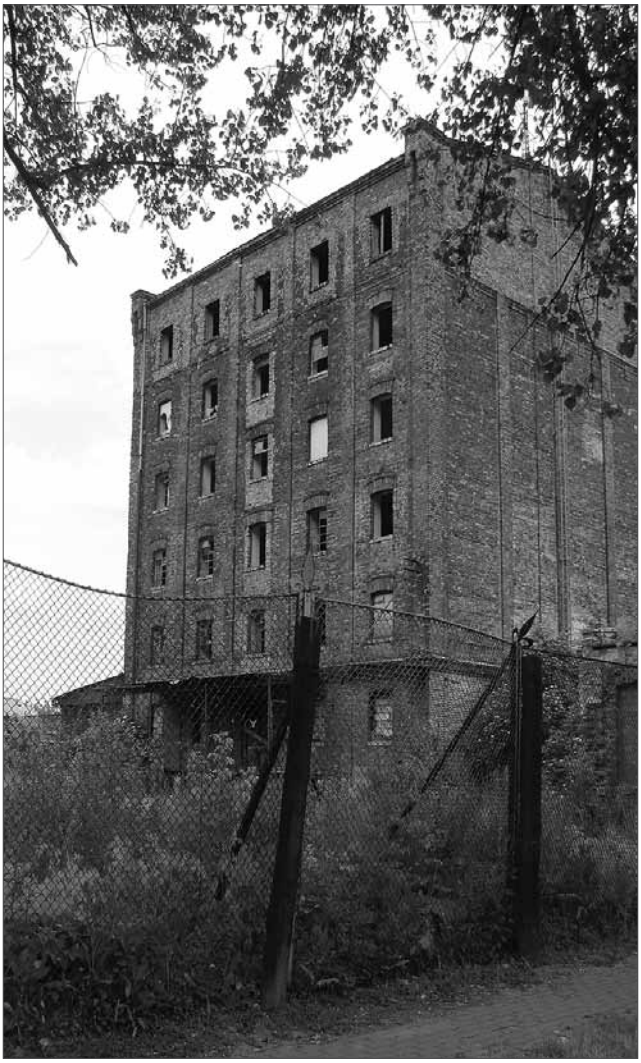

Spichlerz, fot. 2009

Uwagi: Budynki młyna przy ul. Objazdowej składają się na jeden z najciekawszych zespołów zabudowy przemysłowej na Pradze. Szczególnie budynek spichlerza zwraca uwagę ciekawą ceglaną dekoracją architektoniczną. Obiekty są obecnie nieużytkowane, dewastowane, a ich stan ulega stałemu pogorszeniu. Teren jest łatwo dostępny z zewnątrz. W trakcie jest postępowanie o wpis całego kompleksu do rejestru zabytków. Mimo planów ochrony, zagrożony jest sam budynek spichlerza, istnieje prawdopodobieństwo jego zburzenia w trakcie budowy alei Tysiąclecia.

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905
Kasprzycki J., *Korzenie miasta*, t. 3, *Praga*, Warszawa 1998
Pilich M., *Warszawska Praga. Przewodnik*, Warszawa 2005
Pożar we młynie, „Kurier Warszawski" z dn. 11.06.1901
Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983
Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

24. Fabryka Ślusarska Ogórkiewicza i Zagórnego

Adres obiektu: ul. Okrzei 12
Data powstania: 1882/1903
Użytkownik: obiekt nieużytkowany, zrujnowany

Historia obiektu: W 1882 r. Leon Ogórkiewicz i Józef Zagórny, właściciele posesji przy ul. Brukowej (ob. Okrzei) i przy ul. Krowiej, założyli fabrykę ślusarską. Obecne zabudowania powstały w 1903 r. Firma produkowała wszelkie wyroby ślusarskie, a jej specjalnością były okucia do drzwi i okien. W 1910 r. zatrudniano 140 robotników. Zakład dysponował silnikiem gazowym o mocy 12 KM. Po 1912 r. fabryka została przejęta przez inżynierów Skirgajłło i Dobrowolskiego, utrzymujących bliskie kontakty biznesowe z firmą Krzysztofa Bruna. To gwarantowało doskonały, natychmiastowy zbyt na towary. W tym czasie zainwestowano w nowe urządzenia i maszyny, które pozwalały na szybkie wytłaczanie drobnych wyrobów metalowych. Firma w latach 20. przeżywała okres prosperity.

Budynek fabryczny, fot. archiwalne z 1983 r.

W latach 30., po różnorakich perypetiach finansowych, firmę zrestrukturyzowano, przyjmując nazwę: Zakłady Metalurgiczno-Mechaniczne SBS.

Widok z dziedzińca, fot. 2011

Obecnie fabryka jest opuszczona, częściowo zrujnowana.

Opis: W skład wytworni wchodzą: budynek biurowo-administracyjny, hala produkcyjna oraz mur dookoła posesji. Obiekty murowane z cegły ceramicznej, licowane cegłą. Budynek biurowy na planie wydłużonej litery L. Dwupiętrowy, podpiwniczony, z wysokim poddaszem (obecnie spalonym). Elewacja frontowa dziewięcioosiowa, z dwoma ryzalitami bocznymi i jednym środkowym. W ryzalitach lizeny i łuki arkadowe. Podziały wyznaczone przez gzymsy: kordonowy i koronujący, ułożone dekoracyjnie z cegieł. Okna zamknięte łukami odcinkowym, ujęte w profilowane obramienia ceglane. Pod oknami prostokątne płyciny. Elewacja tylna analogiczna. Budynek produkcyjny usytuowany jest prostopadle do głównego budynku biurowego. Pozbawiony jest bogatszego wystroju architektoniczne. W stanie ruiny.

Widok ogólny, fot. 2009

Widok ogólny, fot. 2009

Uwagi: Zespół cenny ze względu na ciekawą architekturę budynku biurowego. Niestety, z roku na rok znajduje się w coraz gorszym stanie – wskutek podpaleń i dewastacji popada w ruinę. Oficyna fabryki znajduje się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Bibliografia:

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983
Kasprzycki J., *Metalowo na Krowiej*, „Życie Warszawy", 1980, nr 99
Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905
Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912
Pilich M., *Warszawska Praga. Przewodnik*, Warszawa 2005
Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

25. Młyn parowy „Praga"

Adres obiektu: ul. Kłopotowskiego 22 / Okrzei 23
Data powstania: ok. 1909, pocz. XX w.
Użytkownik: restauracja Porto Praga

Historia obiektu: Nie jest znana dokładna data powstania obiektu, jednak forma architektoniczna sugeruje koniec XIX w. W 1909 r. posesja miedzy ulicami Szeroką (dziś Kłopotowskiego) i Brukową (dziś Okrzei) należała do spółki Hipolita Wawelberga. W 16 lat później pod tym adresem figurował już młyn parowy, należący do Mieczysława Rubinsteina. W 1930 r. zespół przejęła Przetwórcza Spółdzielnia Pracy „Warmłyn". W 1944 r. zabudowania zostały w znacznej mierze zniszczone (w tym młyn i budynek biurowy), zachowana w dość dobrym stanie pozostała tylko wschodnia część obiektu – magazyn. Inwestor, który w 1999 r. przystąpił do budowy kompleksu apartamentowo-usługowego „Symfonia", postanowił pozostawić fragmenty ceglanej elewacji od strony ul. Okrzei. W tej części mieści się dziś restauracja Porto Praga.

Opis: Zespół składał się z trzech budynków: młyna (w głębi posesji), magazynu (od ul. Okrzei / d. Brukowej) i budynku biurowego (od ul. Kłopotowskiego / d. Szeroka). Po zniszczeniach wojennych i rozbiórce młyna (w 1982 r.) do dziś zachował się tylko fragment ceglanej elewacji magazynu. Zabytkowa elewacja jest parterowa, z suterenią, murowana z cegły ceramicznej, nieotynkowana. Artykulacja oparta na podziałach okiennych i gzymsie. Detal architektoniczny: ceglane nadproża okienne w formie łuku odcinkowego, ceglane parapety okienne, dekoracyjny gzyms z ukośnie układanej cegły, cztery lizeny dzielą elewację na trzy pola. Nowa ślusarka okienna nawiązuje podziałami do oryginalnej.

Uwagi: Mimo że zachowane fragmenty młyna nie figurowały ani w rejestrze, ani w ewidencji zabytków, inwestor zdecydował się na wkomponowanie reliktów w nowy kompleks. Wnętrza restauracji uzyskały wystrój nawiązujący do secesji. Jest to jeden z bardziej udanych przykładów adaptacji zabytkowych reliktów na terenie Warszawy. W trakcie prac przemurowaniu (z cegły rozbiórkowej) uległy znaczne fragmenty ściany, mimo to zachowały swój historyczny wygląd i charakter materiału.

Młyn w latach 80., fot. archiwalne

Mury d. młyna wkomponowane w nowy budynek, fot. 2009

Bibliografia:

Pilich M., *Warszawska Praga. Przewodnik*, Warszawa 2005

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Urzykowski T., Majewski J. S., *Okrzei i Jagiellońska*, [w:] *Gazeta Stołeczna – Spacerownik nr 2*, Warszawa 2007

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002

26. Fabryka Polskiego Przemysłu Gumowego „PePeGe"

Adres obiektu: ul. Otwocka 14
Data powstania: 1916
Użytkownik: Centrum Artystyczne Fabryka Trzciny

Historia obiektu: Jeszcze kilkadziesiąt lat temu ulica Otwocka bardziej kojarzyła się z wyrobami mięsnymi niż ze światem kultury, a nikomu przez myśl nie przeszło, że w jednym ze starych zakładów przemysłowych w przyszłości ulokuje się prężnie działające centrum kulturalne. Od momentu powstania fabryki (w 1916 r.) kilkakrotnie zmieniał się profil produkcji. Najpierw w 1916 r. działała tu fabrykę marmolady, później – przetwórnia konserw nr 1 Zakładów Mięsnych w Warszawie. Ostatecznie zakład zasłynął z produkcji lekkiego materiałowego obuwia na gumowych podeszwach. To właśnie w działającej tu Fabryce Polskiego Przemysłu Gumowego „PePeGe" wytwarzano bardzo popularne tenisówki, które od nazwy przedsiębiorstwa powszechnie nazywano pepegami. W latach 90. opuszczone i zaniedbane budynki popadały powoli w ruinę i nic nie wskazywało na to, by ich los miał się odmienić. Fabrykę przy ul. Otwockiej odkrył na nowo Wojciech Trzciński, kompozytor, a także producent muzyczny i filmowy. W ciągu dwóch lat stare, zapomniane hale stały się tętniącym życiem współczesnym domem kultury na miarę XXI w. We wrześniu 2003 r. dokonano

Widok hali od strony dziedzińca, fot. 2008

oficjalnego otwarcia Centrum Artystycznego Fabryka Trzciny. Autorami przebudowy obiektu byli Bogdan Kulczyński, Joanna Kulczyńska i Agnieszka Chmielewska.

Opis: Dawna fabryka znajduje się na dużej posesji narożnej przy ul. Otwockiej. W skład historycznego zespołu wchodzą: narożny, piętrowy budynek produkcyjny, dwupiętrowy budynek biurowy, piętrowa hala produkcyjna, piętrowe oficyny oraz budynek portierni. Budynki są murowane z cegły, otynkowane (poza portiernią), pozbawione detalu architektonicznego. Wśród nich wyróżnia się hala produkcyjna – założona na planie prostokąta, nakryta dachem odcinkowym. W elewacji frontowej jako świadki zachowane zostały fragmenty ceglanych obramień okiennych. Po rewitalizacji Fabryka Trzciny mieści w sobie restaurację, salę wystawową, klubową, konferencyjną i teatr. Wnętrza zostały zaprojektowane w duchu miejsca – pozytywnie zaskakują brutalizmem betonowych ścian czy popękanych posadzek, plątaniną kabli etc.

Portiernia i brama wjazdowa, fot. 2009

Widok od strony ul. Otwockiej, fot. 2008

Uwagi: Fabryka Trzciny zapoczątkowała w Warszawie swoistą modę na adaptację zabytkowych fabryk. Miejsce zyskało sobie grono zagorzałych zwolenników – zarówno wśród artystów, amatorów sztuki, jak też bywających tu celebrytów – i zapisało się trwale na mapie kulturalnej stolicy.

Bibliografia:

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pilich M., *Warszawska Praga. Przewodnik*, Warszawa 2005

www.fabrykatrzciny.pl

27. Instytut Radiotechniczny

Adres obiektu: ul. Ratuszowa 11
Data powstania: 1929/1934
Użytkownik: Instytut Tele- i Radiotechniczny

Historia obiektu: W 1929 r. powołany został państwowy Instytut Radiotechniczny. Jego zadaniem było prowadzenie badań i prac w zakresie rozwijającej się coraz szybciej radioelektroniki w ramach działów lamp elektronowych, kontroli nadawania, materiałów piezoelektrycznych i magnetycznych, działu probierczego. W 1934 r., po włączeniu instytutu do Państwowego Instytutu Telekomunikacyjnego, wprowadzono go do obecnej siedziby przy ul. Ratuszowej (budynki zwolnione przez Państwową Wytwórnię Łączności). Dyrektorem nowego instytutu został prof. Janusz Groszkowski, którego popiersie – ustawione w 1988 r. – do dziś stoi przed wejściem głównym do budynku. W instytucie prowadzono badania m.in. w zakresie radioelektroniki, a w 1935 r. uruchomiono dział telewizji. Owocem prac instytutu było zamontowanie (w 1937 r. na gmachu Prudentialu przy pl. Napoleona, ob. pl. Powstańców Warszawy) pierwszej anteny telewizyjnej. W czasie okupacji na terenie instytutu funkcjonował niemiecki zakład Werkstatt für Fernmeldetechnik. Tuż po wojnie, w 1945 r., instytut wznowił swoją działalność – pod tym samym co przed wojną kierownictwem. Mimo wielu reorganizacji, podziałów i zmian, funkcjonuje on do dziś, nadal przy ul. Ratuszowej.

Opis: W obecnym zespole instytutu znajduje się kilka historycznych budynków. Ceglane budynki w głębi posesji, przy ul. Borowskiego i na tyłach gmachu głównego są pozostałością po carskich koszarach, które funkcjonowały przy ul. Ratuszowej

Budynki d. stajni carskich, fot. 2011

do I wojny światowej. Parterowe, ceglane hale, nakryte dachem dwuspadowym, z prostym detalem ceglanym (i zamkniętymi odcinkowo oknami) mieściły dawnej stajnie koszarowe. Główny gmach powstał w końcu lat 20. XX w. dla Państwowej Wytwórni Łączności. Gmach, założony początkowo na planie prostokąta, z dwoma krótkimi skrzydłami bocznymi, z ryzalitem środkowym, trójkondygnacyjny, o 23-osiowej elewacji, został rozbudowany w latach powojennych. Rozbudowa polegała na powtórzeniu rozwiązań elewacyjnych na nowych skrzydłach. W starej części znajduje się część ryzalitowa, która została wtórnie nadbudowana o dodatkową kondygnację. Elewacje o bardzo prostym, modernistycznym detalu, w części ryzalitowej z kanelowanymi lizenami, dzielącymi tę część na cztery pola. W dolnej kondygnacji pierwotnie dekoracyjny tynk kamieniarski. Po wojnie budynek wtórnie otynkowano, co zatarło pierwotną dekoracyjną fakturę ścian.

Uwagi: Budynek administracyjny i dawne stajnie znajdują się w Gminnej ewidencji zabytków m.st Warszawy.

Ryzalit w korpusie głównym, fot. 2011

Szlachetny tynk kamieniarski widoczny spod warstwy współczesnego tynku, fot. 2011

Popiersie prof. Janusza Groszkowskiego przed budynkiem, fot. 2011

Widok ogólny od ul. Ratuszowej, fot. 2011

Bibliografia:

www.itr.org.pl

28. Wytwórnia Maszyn Precyzyjnych AVIA

Adres obiektu: ul. Siedlecka 47
Data powstania: 1902
Użytkownik: Fabryka Obrabiarek Precyzyjnych AVIA S.A.

Historia obiektu: Początki fabryki związane są z warsztatami mechanicznymi, założonymi przy ul. Siedleckiej przez Lucjana Nowińskiego. W warsztacie produkowano maszyny do wyrobu gilz papierosowych, bardzo pożądanego towaru na początku XX w. (papierosy bez filtrów), wykorzystując pracę ok. 22 robotników i silnik elektryczny o mocy 3 KM. W 1905 r. kapitał zakładowy wynosił 6 000 rubli, a roczny obrót sięgnął 25 000 rubli. Nie była to zatem fabryka duża, a rozmiary jej produkcji zaspokajały wyłącznie lokalne potrzeby. Rozwój zakładu rozpoczął się po I wojnie, kiedy otrzymano duże zamówienie na dostawę gilz papierosowych dla Państwowego Monopolu Tytoniowego. W 1924 r. do przedsiębiorstwa dołączyli: Mieczysław Kośmiński, Włodzimierz Szomański i Bronisław Szybowski. Zmianie uległa nie tylko nazwa, ale przede wszystkim branża firmy. Nowa spółka, pod nazwą Wytwórnia Maszyn Precyzyjnych AVIA, produkowała początkowo maszyny dla przemysłu zbrojeniowego. Pierwszym zamówieniem było duże zlecenie na wyrób maszyn

Hala Wytwórni Maszyn Precyzyjnych, fot. archiwalne przed 1939 r.

Zachowany najstarszy budynek biurowy, fot. 2008

Powojenny budynek biurowy, fot. 2008

do wytwarzania łusek i pocisków karabinowych. Aby podołać temu zamówieniu, firma przeniosła się do większych zabudowań – po fabryce Leona Golflama przy ul. Siedleckiej. Firma rozwinęła się znacznie, zatrudniała 700 pracowników i miała na stanie 192 obrabiarki. Prowadziła też własne biuro konstrukcyjne. AVIA zasłynęła z produkcji części do silników lotniczych. W listopadzie 1927 r. wyprodukowano prototyp silnika Avia WZ-7, a w następnych latach skonstruowano kolejne dwa silniki. Niezmiennie działała produkcja uzbrojenia dla wojska: maszyny amunicyjne, miotacze, miny przeciwpiechotne. Nie zaprzestano także produkcji gilz i maszyn dla przemysłu tytoniowego. Pożar większości budynków w 1928 r. wyhamował na krótko rozwój zakładu, jednak już w 1936 r. nastąpiła rozbudowa produkcji. W tym czasie wytwarzano nawet 25 silników miesięcznie. W 1939 r. fabryka zatrudniała 1000 osób. Prowadziła własne laboratorium i biuro konstrukcyjne. Przy zakładzie istniała niewielka szkoła rzemieślnicza, przysposabiająca do zawodu. We wrześniu 1939 r. zakłady zostały zniszczone tylko w znikomym stopniu i Niemcy dość szybko uruchomili w nich własną produkcję. W 1944 r. budynki wysadzono, a maszyny wywieziono do Rzeszy. Odgruzowywanie strategicznych zakładów rozpoczęto już we wrześniu 1944 r., po wkroczeniu Armii Czerwonej i Wojska Polskiego na Pragę. Produkcja ruszyła dość szybko. W 1948 r. AVIA produkowała maszyny tytoniowe. Wtedy zbudowano większość istniejących zabudowań. Od 1952 r. zakład znowu zmienił profil

Znaczek pocztowy upamiętniający pierwszy lot pocztowy, 1925 r.

Widok ogólny z nasypu kolejowego, fot. 2010

Hala narzędziowni, fot. 2009

i rozpoczął wytwarzanie uchwytów tokarskich, poziomic, wierteł, itd. Od 1960 r. funkcjonowała tu fabryka obrabiarek.

Opis: W 1944 r. dotychczasowa zabudowa została zniszczona w 90%. Większość istniejących dziś budynków fabrycznych powstała po wojnie. Najstarszym obiektem jest pochodzący z 1889 r. ceglany budynek przy wjeździe na teren fabryki. Piętrowy, z elewacją dekorowaną lizenami, prostym gzymsem i nadprożami okiennymi w kształcie łuków odcinkowych, pierwotnie licowany był cegłą. Niestety, dekoracyjna elewacja została otynkowana. Jednym z najciekawszych obiektów jest wybudowany w 1924 r. budynek narzędziowni. Czterokondygnacyjny, przykryty stropodachem, z elewacją podzieloną płaskimi lizenami. Delikatny, klasycyzujący podział podkreśla żelbetową konstrukcję. Do budynku przylegają powojenne, bezstylowe hale. Na terenie kompleksu znajduje się też kilka obiektów wybudowanych w latach 50. Są rzadkimi w obiektach przemysłowych przykładami architektury socrealistycznej. Szczególnie ciekawy jest budynek na wprost bramy: piętnastoosiowy, dwukondygnacyjny z ryzalitami w skrajnych osiach. Elewacja dekorowana jest lizenami międzyokiennymi, wydatnym gzymsem, attyką z tralkową balustradą i boniowaniem w ryzalitach.

Uwagi: Jednolite otynkowanie kilku budynków od frontu zmieniło czytelność zabudowy, która teraz wydaje się bardziej jednorodna, niż jest w istocie. Część starszych budynków widoczna jest od strony nasypu kolejowego.

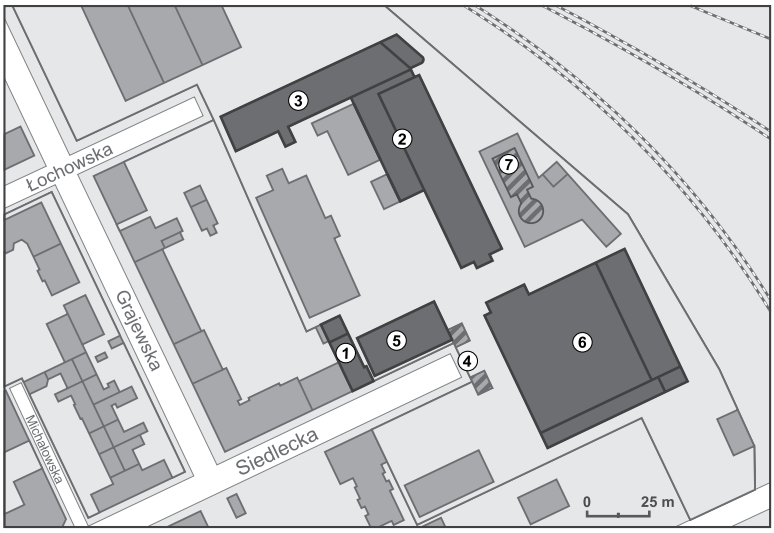

1 – Budynek po dawnej fabryce Golflama

2 – Budynek produkcyjny (powojenny)

3 – Zachowana hala narzędziowni

4 – Brama wjazdowa

5 – Budynek administracyjny

6 – Budynek biurowo-produkcyjny (powojenny)

7 – Hala produkcyjna

Wybrane obiekty przemysłowe istniejące

Wybrane obiekty przemysłowe nieistniejące

Obiekty pozostałe

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

„Roczniki polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1934, 1936

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

29. Fabryka mydeł, perfum i kosmetyków „Florange"

Adres obiektu: ul. Stalowa 34
Data powstania: 1890 / od 1918
Użytkownik: Dzielnica Praga Północ

Historia obiektu: Zespół, składający się z kamienicy frontowej i trzech oficyn, powstawał od 1890 do 1920 r. Podwórko-studnia zostało zamknięte oficyną poprzeczną, w której w latach 20. XX w. mieściła się fabryka mydła. Uruchomiono ją po I wojnie światowej. Produkcja obejmowała mydła kosmetyczne i do prania, kosmetyki, proszki do prania, środki czystości. Od 1932 r. kamienica i oficyny były dzierżawione przez magistrat, który uruchomił tam koedukacyjną szkołę powszechną nr 44. Po 1945 r. pomieszczenia szkolne ponownie adaptowano na mieszkania. Lokatorzy komunalni mieszkają w kamienicy frontowej do dziś, natomiast oficyna fabryczna na przestrzeni ostatnich dwudziestu lat stała opuszczona.

Kamienica frontowa przy ul. Stalowej, fot. 2011

Opis: Na kompleks budynków składają się: kamienica frontowa, dwie oficyny boczne i oficyna poprzeczna, mieszcząca dawniej fabrykę „Florange". Kamienica czterokondygnacyjna, z dolną kondygnacją o charakterze cokołu, z dziewięcioosiową elewacją, na której zachowany fragmentarycznie dawny wystrój neorenesansowy z pozostałościami detalu: pasowym boniowaniem na parterze, opaskami okiennymi i przyczółkami nadokiennymi, kostkowym gzymsem koronującym. Zachowane dekoracyjne, żeliwne balustrady balkonów. We wnętrzu znajduje się klatka schodowa z dekoracyjną, żeliwną balustradą, a także częściowo oryginalna stolarka okienna i drzwiowa. Oficyna poprzeczna, mieszczącą dawną fabrykę, została wymurowana z cegły ceramicznej. Zastosowano w niej nowoczesne, żelbetowe stropy. O trzech kondygnacjach mieszkalnych, z wysoką suterenią, uzyskała elewację sześcioosiową, podzieloną lizenami na trzy pionowe segmenty.

Elewacja południowa, fot. 2011

Uwagi: W 2009 r., po niedoszłej do skutku próbie rozbiórki obiektów, fabryka została wpisana do rejestru zabytków (dokładnie: zespół składający się z kamienicy frontowej i trzech oficyn).

Widok od dziedzińca, fot. 2011

Bibliografia:

www.mwkz.pl

30. Warszawska Piekarnia Mechaniczna

Adres obiektu: ul. Stolarska 2/4
Data powstania: 1902
Użytkownik: prywatny

Historia obiektu: Po założeniu w 1861 r. przez Ksawerego Konopackiego osady Nowa Praga, zaczęły w tym rejonie powstawać liczne niewielkie zakłady produkcyjno-przemysłowe. Piekarnia przy ul. Stolarskiej jest jednym z ostatnich zachowanych reliktów tej zabudowy. W 1936 r. jej właścicielami byli Stefan Wiechowicz i Stanisław Murawski. Obiekt był na bieżąco użytkowany i konserwowany, dzięki czemu w dobrym stanie funkcjonował do 2010 r. W chwili obecnej zamknięty, został przeznaczony na funkcje kulturalne.

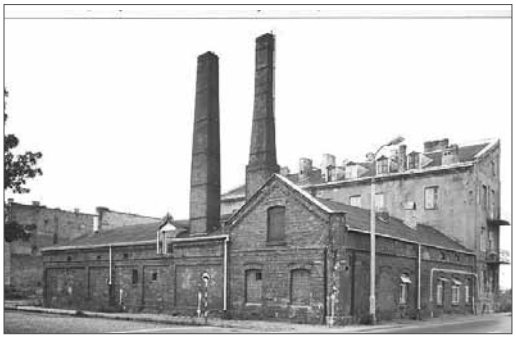

Widok ogólny, fot. archiwalna 1983

Opis: Budynek jednokondygnacyjny, z attykowym cokołem, z dachem dwuspadowym krytym papą. Na planie zbliżonym do litery U – z niewielkim dziedzińcem. Nad dachem piekarni dominują dwa kominy – na planie kwadratu, zwężające się ku górze, ceglane, spięte metalowymi obręczami.

Elewacja od ul. Letniej, fot. 2009

Budynek jest wymurowany z cegły ceramicznej, nieotynkowany. Elewacje uzyskały typową dla XIX-wiecznej architektury przemysłowej dekorację w cegle. Bardzo skromny detal ogranicza się do lizen, ozdobnych gzymsów układanych z wozówek i główek cegieł, a także łuków nadokiennych z kluczem pośrodku. W prawie niezmienionym kształcie zachowały się wnętrza piekarni – żeliwna kolumienka podpierająca stropy odcinkowe, a także część wyposażenia (m.in. piec do wypieku chleba). Ulice sąsiadujące: Letnia i Stolarska wyłożone są nawierzchnią z otoczaków/kocich łbów.

Uwagi: Piekarnia przy ul. Stolarskiej jest drugim obok piekarni Rajcherta przy ul. Grochowskiej tego typu zakładem na Pradze. W 2009 r. rozważano ulokowanie tutaj muzeum piekarnictwa. W chwili obecnej w budynku powstaje klub kulturalny.

Widok ogólny, fot. 2009

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Pilich M., *Ulice Nowej Pragi*, Warszawa 2003

Pilich M., *Warszawska Praga. Przewodnik*, Warszawa 2005

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

31. Zakład Wyrobów Mechanicznych Gustawa Pulsta / Fabryka Kas Pancernych Stalobetonowych „Stanisław Zwierzchowski i Synowie"

Adres obiektu: ul. Strzelecka 30/32
Data powstania: ok. 1910
Użytkownik: obiekt nieużytkowany

Historia obiektu: W momencie powstania zakładu ul. Strzelecka była zabudowana w większości drewnianymi i murowanymi domami mieszkalnymi, jedynie w pobliżu ul. Szwedzkiej powstawały pierwsze zakłady przemysłowe. Zakład Pulsta powstał najprawdopodobniej w 1887 r. i początkowo działał w innym miejscu. Dopiero ok. 1912 r. Gustaw Pulst nabył posesję przy Strzeleckiej 30 (od kilku lat był już właścicielem sąsiedniej posesji pod nr 28) i zbudował tam niewielki budynek fabryczny, istniejący do dziś. Produkcja obejmowała maszyny dla przemysłu tytoniowego i tabacznego, drzewnego, papierniczego, a także spożywczego. Produkowano również wyposażenie (piece) dla piekarń. Po I wojnie światowej zakład przejął Stanisław Zwierzchowski. Fabryka wytwarzała kasy i szkatuły pancerne, sejfy i urządzenia do skarbców, a prosperowała na tyle dobrze, że z dochodów rodzina wybudowała modernistyczną kamienicę przy ul. Stalowej 47, sąsiadującą z podwórzem zakładowym. W 1947 r. Alfred Zwierzchowski przyłączył się do spółdzielni pracy „Skarbiec", która od tej pory aż do 2010 r. była użytkownikiem obiektu. Obecnie obiekt jest nieużytkowany i zamknięty.

Widok ogólny, fot. archiwalne, 1983 r.

Elewacja frontowa, fot. 2008

Opis: Teren posesji zajmują budynki hali głównej, magazynów i portierni. Obiekty okalają niewielki wybetonowany dziedziniec, na który prowadzi wjazd przez dwuskrzydłową bramę od strony ulicy. Hala założona jest na planie prostokąta, dwukondygnacyjna, niepodpiwniczona. W dolnej kondygnacji wprowadzono układ trójnawowy, w drugiej istnieje wtórny podział na dwa trakty. Ściany hali są murowane z cegły ceramicznej, nieotynkowane; stropy drewniane, belkowe, wsparte na drewnianych, wzmocnionych stalowymi profilami słupach. Więźba drewniana, dach dwuspadowy (częściowo pogrążony), kryty papą. Posadzka betonowa na parterze, na piętrze z desek. Elewacja frontowa z dwiema ścianami szczytowymi (dach pogrążony): trójosiowa, gdzie szczyty nad skrajnymi polami, a nad osią środkową trójkątny szczyt. W osi środkowej po bokach lizeny zwieńczone ceglanymi sterczynami. Przez kondygnacje

przebiegają gzymsy międzykondygnacyjne z ukośnie układanych cegieł. Gzyms koronujący z ukośnie układanej cegły, wieńczący szczyty. W osiach bocznych na obu kondygnacjach okna zamknięte odcinkowym łukiem, zaakcentowanym ceglanymi klińcami, w osi środkowej na dole szerokie drzwi dwuskrzydłowe, w górnej kondygnacji podwójne okno z prostym stalowym nadprożem. W trójkątnym szczycie znajduje się okulus. We wnętrzach zachowały się jeszcze fragmenty dawnego wyposażenia, m.in. stalowa klatka schodowa z balustradą z kutych prętów. Stolarka okienna oryginalna, stalowa, wielopodzialowa, ze szprosami. Magazyny na planie prostokąta, parterowe, niepodpiwniczone, o jednotraktowym układzie wnętrz i ścianach murowanych z pustaków; dach jednospadowy na więźbie z kratownicy; obiekt bez cech stylowych. Portiernia na planie prostokąta, parterowa, niepodpiwniczona, o jednotraktowym układzie wnętrz i ścianach murowanych z pustaków; dach jednospadowy na więźbie z kratownicy; obiekt bez cech stylowych.

Elewacja tylna, fot. 2009

Uwagi: Wytwórnia przy Strzeleckiej była jednym z ostatnich tego typu, niewielkich zakładów na terenie osiedla Nowa Praga. Detale architektoniczne obiektu nawiązują do pobliskiej fabryki lamp Braci Brunner i domów mieszkalnych przy ul. Szwedzkiej (lizeny zwieńczone ceglanymi sterczynami). Zespół znajduje się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy. Prowadzone jest postępowanie o wpis do rejestru zabytków.

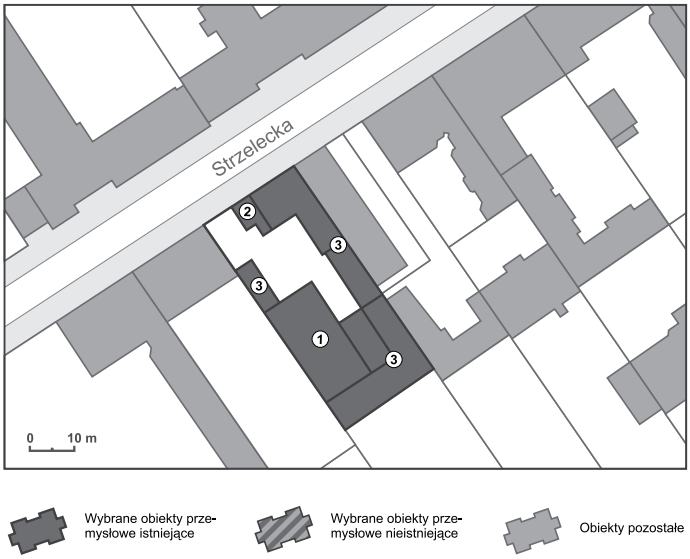

1 – Główna hala
2 – Portiernia
3 – Warsztaty

Bibliografia:

Pilich M., *Ulice Nowej Pragi*, Warszawa 2003

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

32. Stalownia Warszawska (Praska)

Adres obiektu: ul. Szwedzka 2
Data powstania: od 1880, rozbudowa 1921-29
Użytkownik: WKU, firmy prywatne, magazyny, warsztaty samochodowe

Historia obiektu: Początki Stalowni związane są z warszawską firmą Lilpop, Rau i Loewenstein, która w 1878 r. otrzymała zgodę na budowę nowej huty. Miała ona dostarczać niezbędnego surowca do wzrastającej produkcji firmy. W tym celu zakupiono spory teren (o powierzchni 6,5 ha) na Nowej Pradze, pomiędzy ulica Szwedzką, torami Kolei Petersburskiej, torami linii obwodowej i ulicą Nowopraską (później Stalową). Stalownia została uruchomiona już w 1879 r. i produkowała głównie szyny kolejowe, elementy do podwozi wagonów kolejowych oraz kół. Był to wówczas największy zakład na terenie Królestwa Polskiego, pokrywający blisko 80% państwowego zapotrzebowania na szyny kolejowe. Powstanie stalowni stało się impulsem do jeszcze szybszego rozwoju dzielnicy. Zakład przy Szwedzkiej istniał do 1888 r., kiedy produkcję przeniesiono nad Don, a w zabudowaniach na Pradze umieszczono rosyjskie warsztaty artyleryjskie (teren został zakupiony przez Zarząd Okręgowy Artylerii Okręgu Wojennego). Po 1918 r. carskie warsztaty zostały przejęte przez Wojsko Polskie. W obiekcie umieszczono wtedy laboratorium prototypów karabinów (tu powstała m.in. baza dla polskiego karabinu przeciwpancernego P2 IB). W czasie wojny zbrojownia została przejęta przez Wehrmacht. Przed wkroczeniem wojsk radzieckich w 1944 r. część z budynków została wysadzona. Po wojnie, do 2000 r., obiekt był w użytkowaniu Wojska Polskiego.

Jeden z najstarszych zachowanych budynków, fot. 2009

Budynki d. stalowni, fot. 2009

Budynki d. stalowni, fot. 2009

Opis: W skład zespołu wchodzą: budynek produkcyjny stalowni, budynek magazynowy, fragment (szczyt) hali produkcyjnej, budynek administracyjny, chodniki podziemne, mur. Hala produkcyjna zachowana jedynie w części szczytowej; po dawnej hali, będącej największym obiektem stalowni, nie ma już śladu. Murowana z cegły, otynkowana, ze stropami i podciągami betonowymi. Powstała najprawdopodobniej po 1918 r. Elewacja trójkondygnacyjna, w dwóch dolnych kondygnacjach jedenastoosiowa. Trzecia elewacja w formie szczytu, w którym cztery osie z otworami okiennymi. Pola na elewacji wydzielone są przez lizeny i płyciny. Budynek mieszkalny na planie prostokąta, piętrowy, murowany z cegły, otynkowany.

Siedmioosiowa elewacja frontowa została podzielona lizenami, nad elewacją umieszczono attykę. Budynek magazynowy to jeden z najstarszych obiektów. Początkowo był składnicą materiałów, karabinów, potem przekształcony na warsztaty naprawcze. Murowany z cegły, na planie wydłużonego prostokąta. Elewacja otynkowana; jedynym elementem dekoracyjnym są nieotynkowane nadproża w formie łuków odcinkowych i gzyms kostkowy. Budynek produkcyjny stalowni, od strony ulicy Radzymińskiej, powstał w pierwszym okresie budowy zakładu. Na planie prostokąta, parterowy, murowany z cegły, otynkowana. O wartości obiektu świadczą ceglane dekoracje na elewacjach – nadproża w formie archiwolt nadokiennych, gzymsy układane dekoracyjnie z cegły, lizeny.

Hala produkcyjna wojskowa, fot. 2009

Uwagi: Zespół jest wystawiony na sprzedaż. Budynki d. stalowni od 2000 r. znajdują się w rejestrze zabytków.

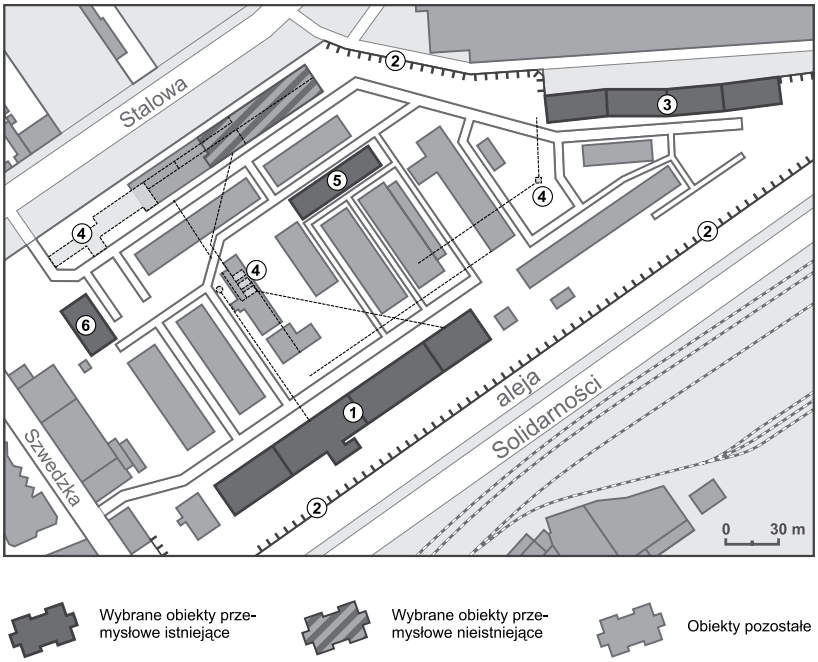

1, 3 – Budynki dawnej stalowni

2 – Mur

4 – Chodniki podziemne

5, 6 – Budynki wojskowe

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Łukaszewicz J., Pustuła Z., *Warszawskie zakłady hutnicze w latach 1867-1889*, [w:] „Rocznik Warszawski", 1962, nr 3

Misztal S, *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pilich M., *Ulice Nowej Pragi*, Warszawa 2003

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

33. Bracia Brunner, Hugo Schneider i R. Dietmar Akcyjne Towarzystwo Fabryki Lamp

Adres obiektu: ul. Szwedzka 20
Data powstania: 1899-1905
Użytkownik: Uroda S.A., PZ Cussons Polska S.A. / obiekt w oczekiwaniu na rewitalizację

Historia obiektu: Zabudowa fabryczna, wraz z budynkami mieszkalnymi, wzniesione zostały na przełomie XIX i XX w. Wcześniej w tym miejscu znajdowały się zabudowania fabryki wosku Kowalewskiego. Spółka produkowała lampy naftowe, gazowe i elektryczne, kuchenki gazowe i naftowe, palniki, wyroby aluminiowe. W 1910 r. fabryka zatrudniała 600 pracowników. Działał silnik parowy o mocy 180 KM, a roczny obrót osiągnął poziom 1 200 000 rubli. Przy fabryce, od strony ul. Strzeleckiej, firma wystawiła domy mieszkalne dla swoich pracowników. Fabryka funkcjonowała do 1928 r., kiedy to wszystkie zabudowania zostały zakupione przez sąsiednią fabrykę chemiczną PRAGA – później Schicht-Lever. Od tej pory w budynkach fabrycznych produkowano kosmetyki, mydło, perfumy itd.

Opis: Budynek narożny fabryczny oraz dom mieszkalny tworzą wyjątkowy, unikalny na skalę Warszawy zespół pofabryczny. Zachowane są w bardzo dobrym stanie. Budynek produkcyjny na planie litery L, z dostawionymi oficynami, czterokondygnacyjny, w części północno-zachodniej trójkondygnacyjny. Murowany z cegły, licowany cegłą. Nakryty dachem dwuspadowym o niewielkim pochyleniu. Elewacje powtarzają podziałami układ wnętrz – czytelna jest prosta, szkieletowa

Budynek mieszkalny przy ul. Strzeleckiej, fot. 2009

konstrukcja budynku. Ściany artykułowane lizenami i szerokimi otworami okiennymi. W części narożnikowej, na rogu ul. Szwedzkiej i Strzeleckiej, niewielki czteroosiowy (z każdej strony) pseudoryzalit. W dolnej kondygnacji szerokie okna zamknięte prostymi nadprożami. Okna drugiej i trzeciej kondygnacji, rozdzielone lizenami, ustawione w pasach pionowych – dolne zamknięte prostym nadprożem, górne nadprożem w formie łuku odcinkowego. W narożnikach pseudoryzalitu okna zdwojone – w drugiej kondygnacji para prostych okien, w trzeciej biforium. Czwarta kondygnacja niższa, w formie mezzanina, z pasem zamkniętych łukiem odcinkowym mniejszych okien. Nad częścią ryzalitową elewacji dekoracyjne szczyty: na osiach skrajnych murek attykowy z dekoracja ceglaną i blendami, nad osiami środkowymi trójkątne szczyty z okulusami pośrodku. Gzyms z dekoracyjnie układanej cegły. Elewacje wewnętrzne powtarzają układ elewacji frontowych. Elewacja skrzydła północno-wschodniego tynkowana, z prostokątnymi oknami. Wewnątrz zachowane fragmenty wyposażenia: profilowane stopnie klatki schodowej, balustrada z prętów z profilowanym pochwytem, winda towarowa. Zachowana oryginalna stolarka okienna. Analogiczny budynek fabryki lamp powstał w tym samym czasie w Berlinie. Dom mieszkalny narożny, na planie litery L, z pseudoryzalitami na krańcach obu elewacji, z masywnym pseudoryzalitem w narożniku. Czterokondygnacyjny, elewacja od strony ul. Szwedzkiej ośmioosiowa, od ul. Strzeleckiej trzynastoosiowa. Murowany z cegły, nieotynkowany, z ceglanym detalem. Zróżnicowane otwory okienne: okna dolnej kondygnacji zamknięte prosto, drugiej i trzeciej półkoliście, czwartej łukiem odcinkowym. Między pierwszą i drugą, a także między drugą i trzecią kondygnacją dekoracyjne, ceglane gzymsy kordonowe. Wydatny, dekoracyjny gzyms koronujący. Inna dekoracja ryzalitów: okna ułożone w pionowe pasy

Narożna hala fabryczna, fot. 2009

w ostrołukowo zakończonych płycinach. Ryzalit środkowy zwieńczony trzema trójkątnymi szczytami, ryzality boczne zamknięte – jeden trójkątnym, a drugi trapezowym szczytem.

Uwagi: Ciekawy przykład powiązania architektury fabrycznej z mieszkalną (dla pracowników fabryki). Zespół wpisany do rejestru zabytków. Kilka lat temu Grupa 5 wykonała projekt koncepcyjny rewitalizacji i zmiany funkcji obiektu na usługowo-mieszkalne, jednak od tego czasu na terenie posesji nie prowadzone są żadne prace budowlane.

Dekoracyjny szczyt hali, fot. 2009

Elewacja od ul. Szwedzkiej, fot. 2009

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pilich M., *Ulice Nowej Pragi*, Warszawa 2003

Pilich M., *Warszawska Praga. Przewodnik*, Warszawa 2005

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Warszawska Fabryka Mydła i Kosmetyków Pollena-Uroda. Dzieje, rozwój, osiągnięcia 1944-1964, Warszawa 1964

34. PRAGA Towarzystwo Akcyjne Produktów Chemicznych / Przemysł Tłuszczowy Schicht-Lever S.A. / Pollena-Uroda

Adres obiektu: ul. Szwedzka 20
Data powstania: 1899
Użytkownik: Uroda S.A., PZ Cussons Polska S.A. / obiekt w oczekiwaniu na rewitalizację

Historia obiektu: Fabryka została założona w 1899 r. pod nazwą PRAGA Towarzystwo Akcyjne Fabryki Produktów Chemicznych. W 1910 r. do zarządu firmy wchodzili: Bronisław Goldfeder, Herman Levy, Reinhold Billig. Zatrudniano wówczas 200 robotników, a kapitał zakładowy wynosił 600 000 rubli. Firma produkowała głównie kwas siarczany, wosk dla szewców, wosk pszczeli, do podłóg, wazelinę, pasty do obuwia (pasta Stella). Zakłady przetrwały wojnę i w 1919 r. przeszły w dużej części na własność S. A. Wotitza,

Widok ogólny, fot. 2009

Widok ogólny od ul. Szwedzkiej, fot. 2009

Glicerynownia, fot. 2009

Warzelnia, fot. 2009

a w zarządzie zasiadali m.in. przedstawiciele koncernu Schicht. Po modernizacji i dostosowaniu linii technologicznej, zmienił się znacząco profil produkcji: wytwarzano mydła do prania i toaletowe, proszki do prania, lakiery, terpentynę. W 1925 r. zakład został sprzedany w całości koncernowi Schicht, który stał się w ten sposób największym przedsiębiorstwem w branży przetwarzania tłuszczu – produkował prawie 100% polskiej gliceryny i zapewniał pokrycie 75% zapotrzebowania na mydło. W 1926 r. firma uruchomiła druga fabrykę – w Trzebini. W 1928 r. koncern Schichta zakupił ulokowaną po sąsiedzku, także przy ul. Szwedzkiej, fabrykę lamp. W nowo zakupionych budynkach uruchomiono produkcję perfumeryjno-kosmetyczną. Wytwarzano proszek do prania (słynny Radion), mydła, glicerynę. Fabryka stale się rozwijała i w 1930 r. sam praski oddział zatrudniał 812 osób. W tym czasie prowadzono dużą rozbudowę zakładu przy Szwedzkiej. Kolejne zmiany własnościowe nastąpiły w 1935 r., kiedy do spółki włączono kapitał angielski. Od tej pory firma funkcjonowała pod nazwą Schicht-Lever, a dzięki tej operacji zapewniono sobie dostęp do taniego surowca – palm kokosowych z brytyjskich plantacji. W czasie okupacji firma została oddana pod zarząd niemiecki i produkowała głównie na potrzeby wojska. Wrzesień 1939 r. oszczędził zakłady, ale już w 1944 r. doszło do dużych zniszczeń. Powojenną odbudowę ukończono w 1950 r., po czym ponownie uruchomiono produkcję środków czystości i kosmetyków. Firma, funkcjonująca pod nazwą Uroda, weszła w 1970 r. do zjednoczenia Pollena.

Opis: Po dawnych zabudowaniach pierwszej fabryki PRAGA pozostało kilka budynków zlokalizowanych w północno-zachodniej części posesji: glicerynownia, kotłownia, warzelnia i wydział tub. Na terenie znajduje się także historyczny komin. Pierwotnie w tej części kompleksu mieściła się brama wjazdowa od ul. Szwedzkiej, później przeniesiona i zlokalizowana od strony ul. Strzeleckiej. Glicerynownia: budynek na planie prostokąta, nakryty dachem dwuspadowym, z szybem wentylacyjnym pośrodku. Dwukondygnacyjny, z niską dolną kondygnacją (przyziemie), murowany z cegły, nieotynkowany. Elewacja dziewięcioosiowa rozczłonkowana półkoliście zamkniętymi blendami, w których umieszczone okna: dolne zamknięte prosto, górne – wyższe, zamknięte półkoliście. Warzelnia: budynek z 1899 r., przekształcony w latach 20., na planie nieforemnego czworoboku (zwężającego się w stronę północno-zachodnią), dwukondygnacyjny, z rodzajem wystawki na szczycie w części zachodniej. Murowany z cegły, nieotynkowany. osiemnastoosiowa elewacja od strony ulicy z prostymi podziałami lizenami, które nadają jej klasycyzującego charakteru. Okna zamknięte prostymi nadprożami. Wyposażenie techniczne niezachowane. Kotłownia, zbudowana w 1925 r. w ramach rozbudowy przez koncern Schichta, dostarczała parę i ciepło do wszystkich obiektów fabrycznych,

w tym budynków mieszkalnych. Budynek na planie wydłużonego prostokąta, połączony z budynkiem warzelni, jednokondygnacyjny, nakryty dwuspadowym dachem. Murowany z cegły, nieotynkowany, z ceglanym detalem. Najciekawsza jest elewacja południowo-wschodnia, trójosiowa: podzielona lizenami, ze środkowym pseudoryzalitem zwieńczonym trójkątnym szczytem i bocznymi murkami attykowymi. W szczycie duże, półkoliste okno, obramione wydatną, dekoracyjną, ceglaną archiwoltą. Pod szczytem trzy blendy zamknięte łukiem odcinkowym. W kotłowni zachowały się dwa zabytkowe kotły (z 1918 i 1935 r.).

Widok zespołu od strony wschodniej, fot. 2009

Uwagi: Zespół w 2005 r. został wpisany do rejestru zabytków. W pracowni architektonicznej Grupa 5 kilka lat temu wykonano koncepcyjny projekt rewitalizacji i zmiany funkcji obiektu na usługowo-mieszkalne.

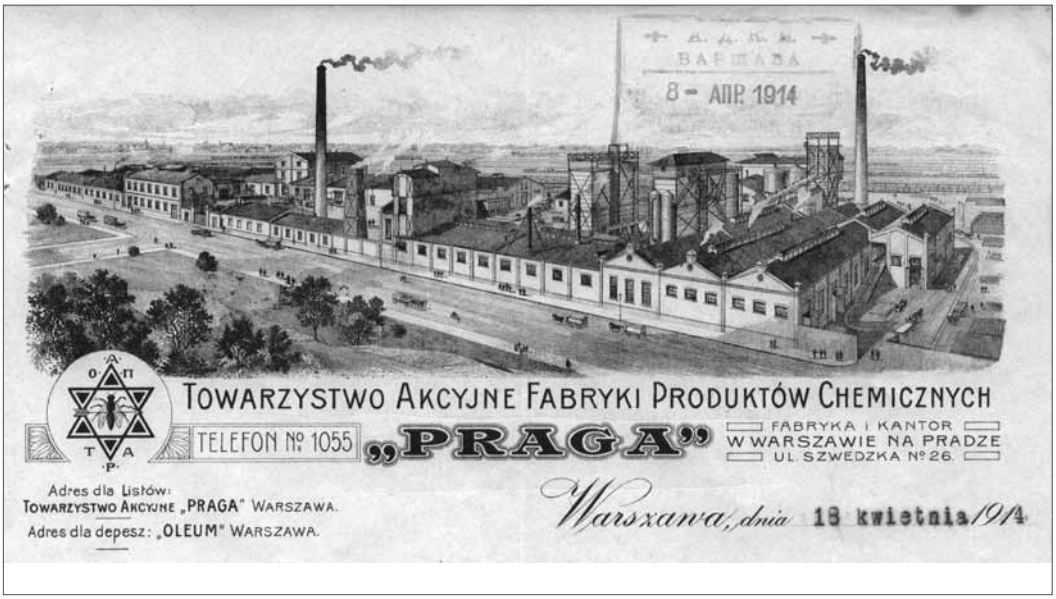

Ulotka reklamowa z 1914

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1908-12

Warszawska Fabryka Mydła i Kosmetyków Pollena-Uroda. Dzieje, rozwój, osiągnięcia 1944-1964, Warszawa 1964

35. Fabryka Cukrów i Czekolady FRANBOLI

Adres obiektu: ul. Śnieżna 3/4
Data powstania: 1922
Użytkownik: obiekt po przeprowadzonym remoncie, nieużytkowany, własność prywatna

Historia obiektu: Fabryka została uruchomiona w 1922 r. przez braci Franciszka, Bolesława i Ignacego Kiełbasińskich. Dzisiejsza nazwa pochodzi od pierwszych liter ich imion. Założycielem firmy był Bolesław Kiełbasiński, cukiernik warszawski, który w 1918 r. prowadził cukiernię-sklep przy ul. Marszałkowskiej. W 1922 r. założył własną wytwórnię słodyczy – przy ul. Śnieżnej na Pradze. Fabryka zaczęła się szybko rozrastać i w 1936 r. zatrudniała już 140 robotników; uruchomiono także silnik elektryczny o mocy 40 KM. Wytwórnia braci Kiełbasińskich znalazła się wkrótce w czołówce warszawskich firm cukierniczych, stawiono ją w jednym szeregu z Fruzińskim, Domańskim z ul. Cichej czy braćmi Iłowieckimi z ul. Lipowej, a nawet z Wedlem. W czasie wojny, już po zdobyciu Pragi przez wojska Armii Czerwonej i Wojsko Polskie, fabryczka została przyłączona do zakładów Wedla. W 1945 r., w pierwszych dniach instalowania ludowego rządu na Pradze, w budynku biurowym przy ul. Śnieżnej mieszkał Bolesław Bierut.

Opis: Zabudowania usytuowane są po obu stronach krótkiej ul. Śnieżnej. Od strony ul. Grodzieńskiej, po stronie południowo-zachodniej ul. Śnieżnej, znajdują się zabudowania samej fabryki słodyczy, zaś naprzeciwko – dawny budynek biurowo-mieszkalny. Zabudowania fabryczne: parterowy budynek produkcyjny, stojący w linii ul. Grodzieńskiej (nakryty dachem kopertowym), w podwórzu od strony ul. Radzymińskiej piętrowy budynek produkcyjny (być może wozownia)

Zespół fabryczny, widok ogólny, fot. 2008

Budynek biurowo-mieszkalny, fot. 2008

z zachowanymi reliktami detalu ceglanego. Pomiędzy nimi trzypiętrowy łącznik (ostatnie piętro dobudowane) – oficyna, urozmaicona kilkoma murowanymi aneksami i kominami, z ceglanymi lizenami jako podziałami architektonicznymi. Budynki produkcyjne bez cech stylowych, otynkowane. Podziały okienne i drzwiowe wielokrotnie przemurowywane. Budynek biurowo-mieszkalny piętrowy, jedenastoosiowy, z dachem dwuspadowym krytym blachodachówką (dawniej dachówką). Wskutek docieplenia zatarty dawny detal architektoniczny, z próbą jego odtworzenia w warstwie ocieplającej. Parter budynku z pasowym boniowaniem. Kondygnacje oddzielone prostym gzymsem kordonowym. W drugiej kondygnacji artykulacja pilastrami wyznaczającymi pola okienne. Na szczycie asymetryczny, niski fronton. Wtórna stolarka okienna i drzwiowa, brak oryginalnego wyposażenia.

Uwagi: Budynek biurowo-mieszkalny prezentuje formy zredukowanego klasycyzmu, które przypominają nieodległą fabrykę Pigment przy ul. Kawęczyńskiej. Wskutek nieodpowiedzialnej modernizacji utracił w ostatnim czasie walor architektoniczny, jakim była nieotynkowana elewacja z historyzującą dekoracją w cegle. Mimo że w warstwie nowego tynku próbowano nawiązać do pierwotnego charakteru, to otynkowanie zmieniło całkowicie percepcję ceglanego muru. Na tympanonie zachowały się inicjały właścicieli.

Bibliografia:

Pilich M., *Warszawska Praga. Przewodnik*, Warszawa 2005

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

36. Piekarnia W. Pyrzakowskiego / J. Roguskiego

Adres obiektu: ul. Środkowa 20
Data powstania: ok. 1865/1930
Użytkownik: prywatny / nieużytkowany

Historia obiektu: Budynek frontowy przy ul. Środkowej został wzniesiony już przed 1865 r. i był jednym z pierwszych murowanych obiektów na terenie Nowej Pragi. Prawdopodobnie należał do Marii Galeotti, która była właścicielką sąsiedniej kamienicy narożnej. Nie wiemy dokładnie, kiedy na tyłach kamieniczki powstała piekarnia, najprawdopodobniej takie właśnie przeznaczenie obiektu było określone już w momencie budowy, ok. 1865 r. Na początku XX w. mieściła się tu piekarnia „Corso", należąca do Władysława Pyrzakowskiego. W 1930 r. pod tym adresem ponownie wymienia się piekarnię – „Współczesną", J. Roguskiego. Po 1945 r. w obiekcie nadal mieściła się piekarnia, a potem również sklep z pieczątkami.

Widok od dziedzińca, fot. archiwalna, 1983

Opis: Kamieniczka frontowa założona na planie prostokąta, jednokondygnacyjna, sześcioosiowa. W skrajnych osiach otwory drzwiowe. Elewacja otynkowana, jej dekoracja ogranicza się jedynie do skromnego, profilowanego gzymsu. Oficyna, pełniąca mieszkalno-produkcyjne, zajmuje

Widok od tyłu, fot. 2009

Elewacja frontowa od ul. Środkowej, fot. 2010

południową stronę posesji. We wschodnim narożniku oficyny funkcjonowała piekarnia. Murowana z cegły, pierwotnie otynkowana, obecnie z resztkami tynku. Dwukondygnacyjna, o prostej elewacji, dekorowanej jedynie profilowanym gzymsem koronującym. Nad piekarnią ceglany komin o profilu okrągłym, z dekoracyjnym, kostkowym gzymsem.

Uwagi: Zespół znajduje się Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy. Jako jeden z najstarszych budynków Nowej Pragi powinien został objęty ochroną prawną, tym bardziej, że są plany jego wyburzenia i zabudowania posesji nowymi obiektami mieszkalnymi. Lata zaniedbań, akty wandalizmu i brak użytkownika powodują postępującą coraz szybciej degradację.

Komin, fot. 2011

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905
Pilich M., *Ulice Nowej Pragi*, Warszawa 2003
Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1910

37. Rzeźnia Centralna

Adres obiektu: ul. Wrzesińska / Sierakowskiego
Data powstania: 1950-1951
Użytkownik: brak

Historia obiektu: Początki rzeźni na Pradze sięgają końca XIX stulecia. W 1899 r. magistrat zorganizował targ na bydło oraz jatki na dużej posesji między zabudowaniami fabryki Wulkan a ulicą Kościelną (ob. Wrzesińską). Przy ul. Brukowej stał szlachtuz. Większość drewnianych jatek spłonęła podczas pożaru w 1924 r. i w 1925 r. magistrat przystąpił do budowy rzeźni z prawdziwego zdarzenia. Wykorzystano w tym celu sporą działkę zakupioną od fabryki Wulkan (wraz z częścią zabudowań). Do wybudowanych hal poprowadzono bocznicę kolejową. Na terenie zakładu wykopano studnię artezyjską (na powojennej Pradze było to istotne źródło zaopatrzenia w wodę). Śladem po przedwojennej zabudowie są ceglane mury budynków przy ul. Wrzesińskiej. Po wojnie przystąpiono do modernizacji zniszczonej rzeźni. W czerwcu 1950 r. rozpoczęto budowę nowych obór i chlewni, chłodni oraz hali przepędowej. Ogólna kubatura budynków wyniosła prawie 15 tys. m^3.

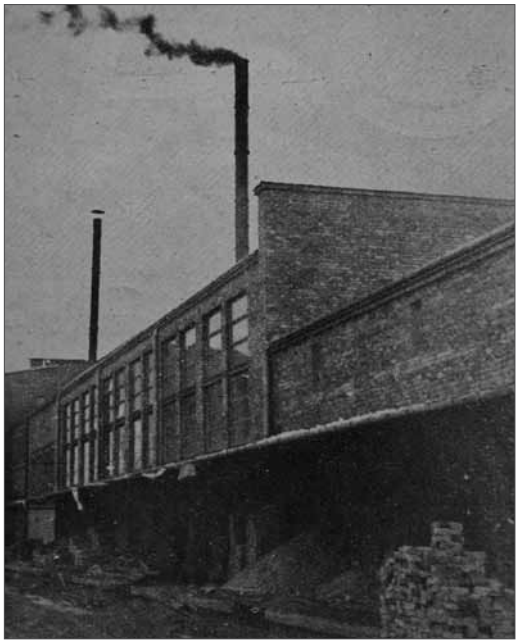

Chłodnia w budynku rzeźni, fot. „Stolica"

Opis: W skład zespołu – oprócz obór i chlewni – wchodziła nieistniejąca dziś chłodnia i hala przepędowni bydła. Parterowy budynek chłodni, stojący przy ul. Sierakowskiego, składał się z dużej hali targowej (o powierzchni 335 m^2), chłodni właściwej, peklowni, maszynowni i wytwórni lodu. Znacznie ciekawsza była, zachowana do dziś w stanie ruiny, hala przepędowa bydła. Był to długi na ponad 100 m budynek, usytuowany w części wschodniej posesji. Zbudowano go całkowicie z prefabrykowanych elementów żelbetowych, tworzących rodzaj arkad. Nad swoistym żelbetowym korytarzem umieszczono na całej długości świetlik. Architektura hali przepędowej, o wyjątkowo

Budowa rzeźni, fot. „Stolica"

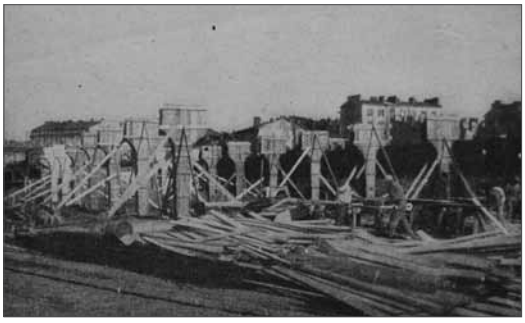

Budowa rzeźni, fot. „Stolica"

Hala przepędowa, fot. 2010

lekkiej konstrukcji, jest jednym z najciekawszych przykładów zastosowania żelbetu w powojennym budownictwie przemysłowym Warszawy.

Uwagi: Z dawnego zespołu rzeźni zachowała się w stanie ruiny tylko hala przepędowa oraz pozostałości parterowych budynków od strony ul. Wrzesińskiej. Niektóre źródła niesłusznie określają czas budowy hali przepędowej na lata 20. XX w. W tym czasie faktycznie powstały w tym miejscu budynki-hale, które swoją formą nieco przypominają dzisiejsze relikty, były to jednak całkiem inne obiekty.

Hala przepędowa, fot. 2010

Bibliografia:

Kasprzycki J., *Warszawa sprzed lat*, Warszawa 1989
„Stolica", 1950, nr 19

38. Zespół d. Warszawskiej Wytwórni Wódek „Koneser" – Warszawskie Towarzystwo Oczyszczania i Sprzedaży Spirytusu

Adres obiektu: ul. Ząbkowska 27-33
Data powstania: 1895-1897
Użytkownik: Juvenes, BBI Development, prywatne galerie

Historia obiektu: W końcu XIX w. tereny przy ul. Ząbkowskiej, należące wcześniej do Emila Brühla, zostały zakupione przez dwa przedsiębiorstwa zajmujące się rektyfikacją spirytusu i produkcją wódek – Towarzystwo Oczyszczania i Sprzedaży Spirytusu oraz tzw. Monopol, czyli należący do państwa skład skarbowy. Jednym z założycieli Towarzystwa Oczyszczania i Sprzedaży Spirytusu był znany warszawski przedsiębiorca, bankier, Leopold Kronenberg. Na zakupionych terenach rozpoczęto budowę całego zespołu rektyfikacyjnego

Elewacja frontowa hali rektyfikacji, fot. archiwalna z 1897

Portiernia wraz z budynkiem biurowym, fot. 2009

Wjazd od ul. Białostockiej – ob. nieistniejący, fot. 2009

i składów. W kilka lat po rozpoczęciu inwestycji, w 1897 r., większość obiektów była już gotowa. Jak opisywała ówczesna prasa, kompleks należał do największych na terenie Cesarstwa. Autorem projektów części budynków i większości rozwiązań był technolog inż. L. Iwanowski. W skład zespołu wchodziły – oprócz budynków fabrycznych – także składy, magazyny, warsztaty, budynki mieszkalne, a nawet szkoła. Zabudowania przy ul. Ząbkowskiej tworzyły swoiste miasto w mieście. Inwestycja budziła podziw nie tylko swoim rozmiarem, ale także zastosowaną nowoczesną technologią. Po raz pierwszy w Warszawie na terenie zakładu przemysłowego wywiercono studnię artezyjską, która dostarczała niezbędnej w procesie technologicznym wody. Studnia miała głębokość 700 stóp. Jak czytamy w artykule zamieszczonym w zbiorze Przyborowskiego (t. XXVIII, s. 165-167): *Korpus główny mieści w sobie salę do mycia butelek na specjalnych maszynach, zbiorniki do mieszania i rozcieńczania spirytusu, kilka baterii filtracyjnych, przyrządy do automatycznego mieszania i rozlewania w butelki wódki i cały szereg urządzeń pomocniczych, jak kotły*

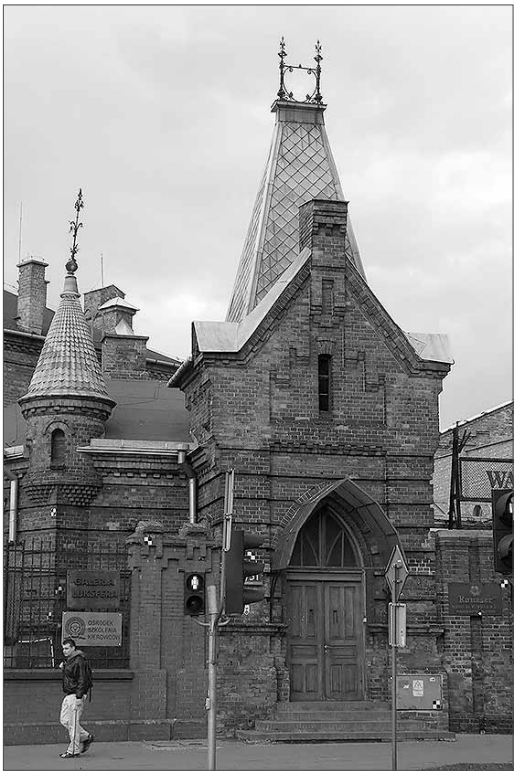

Portiernia, fot. 2009

i maszyny parowe, pompy do wody i spirytusu, stacja elektryczna itp. (…) Oprócz schodów żelaznych posiada on windy hydrauliczne i ręczne do podnoszenia i opuszczania skrzynek z butelkami rozwożonymi po piętrach za pośrednictwem kolejek żelaznych. Warto nadmienić, że były to jedne z pierwszych wind w Warszawie. Na tej linii technologicznej możliwe było dostarczenie 250 000 butelek wódki na dobę. Mimo takich możliwości, produkcja nie osiągnęła adekwatnie dużej skali. W 1919 r. wszystkie wytwórnie spirytusu zostały zjednoczone w Państwowym Monopolu Spirytusowym. Odbudowane po zniszczeniach I wojny światowej zakłady przy Ząbkowskiej, doskonale funkcjonowały do 1939 r. Produkowano spirytus, wódki czyste i gatunkowe oraz denaturat. Wytwórnia doznała poważnego uszczerbku w 1939, a następnie w 1944 r. Pod powojennej odbudowie, od 1947 r., produkcja była kontynuowana przez Warszawskie Zakłady Przemysłu Spirytusowego „Polmos". Od kilku lat w „Koneserze" nie ma już produkcji. W części zabudowań ulokowały się organizacje pozarządowe, galerie sztuki, a nazwa „Koneser" kojarzy się już bardziej ze stołeczną kulturą niż produkcją alkoholi. W chwili obecnej trwają prace rewitalizacyjne, zmierzające do zmiany funkcji obiektu – wg projektu biura architektonicznego Bulanda i Mucha. W 2011 r. wyremontowano budynek bramny i częściowo administracyjny.

Wieżyczka na portierni, fot. 2009

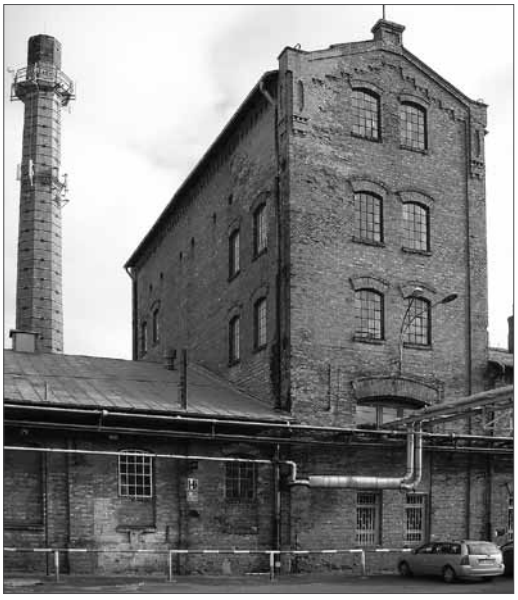

Hala rektyfikacji, fot. 2009

Opis: Zabytkowy zespół zamyka się kwartale między ulicami Ząbkowską, Nieporęcką, Białostocką i Markowską. W jego skład wchodzą zarówno zabudowania dawnego składu skarbowego (wybudowane w pierwszym etapie w latach 1895-96), jak też Towarzystwa Oczyszczania Spirytusu. Na teren kompleksu prowadziły pierwotnie trzy bramy – od ulicy Ząbkowskiej, Markowskiej i Białostockiej (z doprowadzoną bocznicą kolejową). Obecnie na wzmiankowanym terenie znajduje się szereg obiektów, z których tylko 11 pochodzi z czasu budowy zespołu: portiernia z bramą, budynek biurowo-mieszkalny, budynek mieszkalny (dziś przedszkole), warsztaty mechaniczne, magazyn

spirytusu, główny budynek produkcyjny, leżakownia wódek, rozlewnia denaturatu, druga portiernia, budynek filtracji i rozlewnia, magazyn wyrobów gotowych, niewielki budynek biurowy. W większości prezentują typ architektury ceglanej, z bogatym detalem, charakterystycznym dla budynków przemysłowych końca XIX w. Najciekawiej prezentują się budynki od ul. Ząbkowskiej i Markowskiej (brama, portiernia, szkoła, budynek administracyjny i mieszkalny), być może zaprojektowane przez arch. Kazimierza Loewe (autor tzw. Drucianki przy ul. Objazdowej). Portiernia to przykryty czterospadowym dachem, poprzedzony smukłą wieżyczką z czterospadowym hełmem (pokrytym blachą cynkową układaną w romby) budynek, wymurowany z cegły, licowany cegłą licową, z elementami nawiązującymi do architektury gotyckiej i romańskiej (krenelaż, wieżyczka, strzelnice). Elewacje uzyskały dekorację pasowym boniowaniem. Budynek biurowy (od strony ul. Markowskiej) założony na planie prostokąta, piętrowy, wieloosiowy, murowany z cegły, licowany cegłą, uzyskał bogaty detal architektoniczny, nawiązujący do architektury obronnej z elementami form gotyckich i romańskich. Elewacje dekorowane są pasowym boniowaniem. Budynek mieszkalny obecnie funkcjonuje w części jako przedszkole. Na planie prostokąta, trójkondygnacyjny, wieloosiowy, nakryty dachem czterospadowym. Murowany z cegły, nieotynkowany, z bogato dekorowanymi elewacjami: kostkowy gzyms ze wspornikami, gzymsy kordonowe, profilowane dekoracyjne nadproża okienne w formie łuku odcinkowego, lizeny dzielące elewacje. Dekoracyjnie potraktowane narożne szczyty, które otrzymały formę trójkątnych naczółków. Obiekty produkcyjne powstały w latach 1897-1970. Część z nich, zniszczona w czasie wojny, została tylko prowizorycznie odbudowana, z pominięciem odtwarzania detalu. Główny budynek produkcyjny został wzniesiony w 1897 r. i składa się z trzech części: hali rektyfikacji po stronie wschodniej, korpusu głównego oraz parterowej hali od zachodu. Najciekawsza jest elewacja frontowa, na której zachował się napis: *Rektyfikacja Spirytusu 1897-1940*. Elewacja

Widok od ul. Ząbkowskiej, fot. 2009

Magazyn spirytusu, fot. 2011

z dekoracyjnie potraktowaną częścią środkową, w której umieszczone zostało wysokie, półkoliście zamknięte okno, flankowane lizenami. Gzyms oparty został na ukośnie układanych cegieł, wsparty dodatkowo dekoracyjnymi krokształtnami. Korpus główny (pięciokondygnacyjny) otrzymał dekorację w postaci gzymsu, wysokich krokształtn na narożach oraz profilowanych nadproży okiennych w formie łuku odcinkowego. Budynek został w znacznej mierze odbudowany po wojnie, w latach 80. przechodził remont. Pozostałe zabudowania (magazyn spirytusu i leżakownia wódek, rozlewnia denaturatu) to ceglane hale, założone na planie prostokąta, z elewacjami dekorowanymi cegłą: ceglanymi profilowanymi gzymsami koronującymi i kordonowymi, nadprożami okiennymi w formie łuków

odcinkowych, okulusami w obramieniu oraz ceglanymi lizenami. Na terenie zespołu zachował się ceglany komin (na planie ośmioboku). Na środku placu znajdują się późniejsze magazyny, wymurowane z cegły silikatowej, o konstrukcji żelbetowej, planowane do rozbiórki w trakcie prowadzonych prac rewitalizacji całego kompleksu.

Uwagi: Wytwórnia przy Ząbkowskiej jest jednym z najbardziej rozpoznawalnych zespołów poprzemysłowych w Warszawie. Stan zachowania większości obiektów jest dostateczny, ale wymaga przeprowadzenia konserwacji. Planowana przez firmę Juvenes i BBI Development rewitalizacja ma być sztandarową realizacją najbliższych lat i przykładem właściwej adaptacji obiektów poprzemysłowych na nowe cele. W starych i nowo wybudowanych obiektach będą się mieścić galerie sztuki, teatry, lofty. Zespół jest wpisany do rejestru zabytków. W 2010 r. przeprowadzono częściowy remont niektórych budynków (m.in. administracyjny), rozebrano także cześć obiektów od strony ulicy Białostockiej.

Hala rektyfikacji, fot. 2011

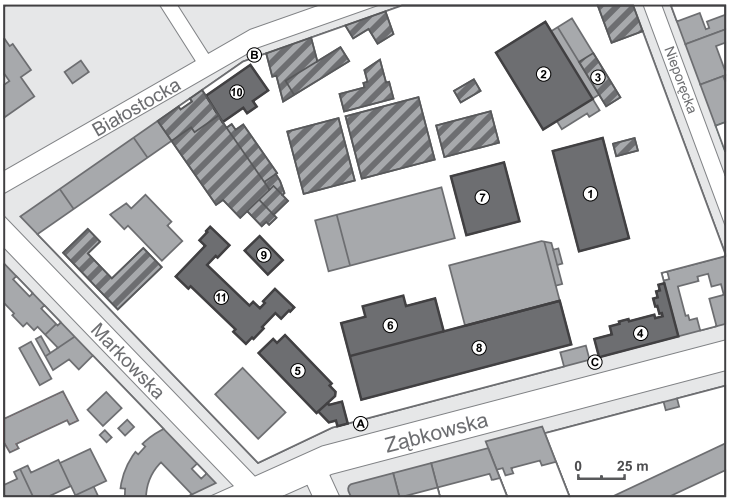

1 – Budynek rektyfikacji
2, 7 – Magazyn spirytusu
4 – Budynek mieszkalny
5 – Budynek portierni i administracyjny
6 – Magazyn wyrobów gotowych
8 – Budynek rozlewni i filtracji
9 – Budynek administracyjny
10 – Portiernia
11 – Budynek mieszkalny i szkoły

Wybrane obiekty przemysłowe istniejące
Wybrane obiekty przemysłowe nieistniejące
Obiekty pozostałe

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Kasprzycki J., *Warszawskie pożegnania*, Warszawa 1982

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pilich M., *Warszawska Praga. Przewodnik*, Warszawa 2005

Pruss W., *Rozwój warszawskiego przemysłu w latach 1864-1914*, Warszawa 1977

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

ŚRÓDMIEŚCIE

1. Fabryka Wyrobów Srebrnych i Platerowanych J. Fraget

Adres obiektu: ul. Elektoralna 14/16
Data powstania: od 1824
Użytkownik: dom mieszkalny

Historia obiektu: Urodzony we Francji w La Ferté-sous-Jouarre Józef (Joseph) Fraget przybył do Polski wraz z bratem w 1824 r. Wtedy też założył niewielki warsztat brązowniczy w oficynie pałacu Łubieńskich przy ul. Królewskiej. Produkcja wyrobów brązowych platerowanych rozwijała się znakomicie i już w 1830 r. zatrudniano 50 pracowników, a dziesięć lat później – 200. W 1844 r. Józef Fraget nabył dużą posesję przy ul. Elektoralnej, gdzie wzniósł nowe zabudowania fabryczne. Fabryka była stale unowocześniania, usprawniano m.in. technologię platerowania. W 1867 r. (rok śmierci Józefa Frageta) pracowało w niej już 250 robotników. Wytwórnia stała się prawdziwym potentatem na rynku Królestwa Polskiego i mogła spokojnie mierzyć się z największym konkurentem – Wytwórnią Norblina. Firma Frageta dysponowała szerokimi kontaktami w całym Cesarstwie

Zabudowania fabryczne od strony dziedzińca, fot. archiwalne

Kamienica frontowa, fot. 2011

i tam większość swoich wyrobów eksportowała. Prowadziła swoje przedstawicielstwa w Moskwie, Petersburgu, Charkowie, Kijowie, Odessie, Rydze, Tyflisie. Wytwarzano głównie sztućce, zastawę na środek stołu: misy, patery, kabarety, a także argenteria (np. lichtarze). Firma, obok platerów, wypuszczała też krótkie serie sreber. Posiadała własny zespół projektantów, dzięki którym wyroby Frageta zawsze podążały za najnowszą modą. Wyroby były sygnowane puncą *Fraget* w owalu. Na początku XX w. w fabryce zainstalowano nowoczesne maszyny, w tym silnik o mocy 120 KM. Po śmierci ostatniego z Fragetów, Juliana Mikołaja, nowym zarządcą firmy został zięć Frageta – Czesław ks. Światopełk Mirski. Po nim prowadziła firmę jego żona, Maria Antonina z Fragetów ks. Światopełk-Mirska. Po kryzysie spowodowanym wojną światową fabryka zaczęła znowu podnosić zatrudnienie i produkcję – w 1926 r. pracowało w niej 450 robotników. Sklepy Frageta działały w Warszawie, Poznaniu i Łodzi. We wrześniu 1939 r. zakład został częściowo zniszczony, a produkcję znacznie ograniczono. Po wojnie fabryka Frageta została połączona z wytwórnią braci Henneberg, przedwojennych konkurentów, i od 1951 r. funkcjonuje ona do dziś pod nazwą HEFRA. Wiele z obecnych wzorów sięga jeszcze projektów XIX-wiecznych.

Sztućce Frageta, fot. 2011

Opis: Z dawnej zabudowy zachował się tylko przekształcony budynek frontowy przy ul. Elektoralnej. Zabudowania fabryczne od strony podwórza zostały zlikwidowane, stwarzając plac pod budowę nowych bloków mieszkalnych.

Punca warsztatowa firmy Fraget wraz z oznaczeniem wyrobu platerowego

Uwagi: Na cmentarzu powązkowskim w Warszawie Fragetowie wystawili reprezentacyjny nagrobek. Brązowe plakiety umieszczone na czarnym granicie świadczą o przemysłowej, platerniczo-brązowniczej historii rodziny. Bez wątpienia był to jeden z najbardziej znanych i zamożnych rodów Warszawy. Kamienica frontowa przy ul. Elektoralnej 14/16 znajduje się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Lileyko H., *Srebra Warszawskie*, Warszawa 1979

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1908-1912

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996

www.hefra.pl

2. Elektrociepłownia Powiśle

Adres obiektu: ul. Elektryczna 2a
Data powstania: 1903-05/ 1922-23/ 1936-38
Użytkownik: Menolly Poland

Historia obiektu: Budowa elektrociepłowni na Powiślu wyznacza początek ery elektryczności w Warszawie. W 1900 r. magistrat miasta ogłosił przetarg na budowę elektrowni. Na lokalizację wybrano Powiśle – luźno zabudowane tereny. Przetarg wygrało Rosyjskie Towarzystwo Elektryczne Schuckert i Spółka. Zabudowie miała podlegać działka o powierzchni 2130 m^2 między ulicami Tamka, Elektryczna, Leszczyńska i Wybrzeże Kościuszkowskie. W celu uruchomienia odpowiedniego kapitału na budowę Rosyjskie Towarzystwo założyło w 1903 r. spółkę akcyjną pod nazwą Compagnie d'Électricité de Varsovie Société Anonyme, z siedzibą w Paryżu. Spółka zarządzała elektrownią do 1936 r. (z krótką przerwą). Do 1905 r. wzniesiono główny budynek maszynowni, dom mieszkalny dla pracowników od ul. Elektrycznej, budynek kesonu, a także 40-metrowy komin przy kotłowni. W sześć lat później zbudowano kolejny komin, 50-metrowy. Elektrociepłownia przetrwała bez większych zniszczeń czasy I wojny światowej. W 1923 r. poprowadzono do niej bocznicę kolejową, co znacząco przyspieszyło dostawy węgla. W latach 20. nastąpił kolejny etap rozbudowy zakładu: uruchomiono rozdzielnię prądu (5 i 15 kV), powiększono maszynownię. Po 1924 r. rozpoczęto budowę drugiej kotłowni. W 1936 r. zarząd nad elektrociepłownią przejęło Miasto (po burzliwym procesie sądowym, spółce bowiem udowodniono malwersacje finansowe). W ciągu dwóch następnych lat zbudowano nową rozdzielnię (35 kV), rozpoczęto budowę trzeciej kotłowni. W 1938 r. wybudowano też bardzo nowoczesny budynek na rogu Tamki i Wybrzeża Kościuszkowskiego, dokąd przeniesiono z ul. Foksal biura zarządu. W podziemiach nowej siedziby umieszczono schrony przeciwlotnicze. Intensywna rozbudowa elektrociepłowni postępowałaby nadal, gdyby nie wybuch kolejnej wojny światowej. Szczególnie dotkliwy dla zabudowań był dzień 23 września, kiedy podczas silnego bombardowania duża część obiektów została silnie uszkodzona (m.in. budynki mieszkalne, warsztaty mechaniczne). Wkrótce po kapitulacji wznowiono produkcję prądu. Na terenie zespołu Niemcy zbudowali sześć bunkrów, które strzegły kluczowych punktów komunikacyjnych (m.in. przy wjazdach). Strategiczny charakter elektrowni został wykorzystany przez powstańców, którzy tu właśnie urządzili powstańczą redutę. W ostatnich dniach powstania budynki zostały mocno zniszczone – podczas silnego bombardowania. Po upadku powstania Niemcy wywieźli pozostałe w obiekcie maszyny. Po wojnie produkcję prądu wznowiono już 25 kwietnia 1945 r., choć odbudowa powojenna trwała jeszcze do 1947 r. W 1955 r., specjalnie dla obsługi budowanego Pałacu Kultury, uruchomiono duży człon ciepłowniczy. W 1974 r., podczas budowy Wisłostrady, zlikwidowano bocznicę kolejową, a w 1999 r. – przy okazji budowy Mostu Świętokrzyskiego – zburzono część obiektów. Produkcja prądu ostatecznie zakończyła się tu w 2001 r. Obecnie teren elektrociepłowni przeznaczony jest pod nowe funkcje mieszkalno-usługowe. Na północnej części dużego kwartału powstało w 2010 r. osiedle mieszkaniowe projektu Stefana Kuryłowicza. Z kolei w części południowej ma powstać centrum kulturalne, które będzie powiązane z Centrum Kopernika i bulwarami nadwiślańskimi. Projekt wykonuje pracownia APA Wojciechowski.

Opis: Z dawnej zabudowy zachowało się 18 budynków, z czego 6 przedstawia istotne wartości architektoniczne: dom mieszkalny, rozdzielnia 1, rozdzielnia 2, keson, hala maszyn i kotłownia nr 2. Dom mieszkalny powstał w pierwszej fazie budowy elektrowni, w 1905 r. Zachowany bez większych zmian, obecnie nieużytkowany, poza terenem zamkniętym zakładu. Budynek jednopiętrowy,

na planie prostokąta, kryty czterospadowym dachem. Murowany z cegły, otynkowany. W elewacjach ceglany detal, wyróżniający się na tle tynku: gzyms kordonowy, gzyms koronujący. Otwory okienne zamknięte ceglanymi nadprożami w formie łuku odcinkowego, w ceglanym obramieniu z uszakami. Hala maszyn to najbardziej reprezentacyjny obiekt w zespole, ukończony w 1907 r., później rozbudowywany (ok. 1922 r. oraz 1936-38 r.). Spalony w trakcie powstania warszawskiego, po wojnie wnętrza, stropy i dach odbudowane. Zachowane elewacje. Budynek na planie prostokąta, pierwotnie dziewiętnastoprzęsłowy (obecnie 31 przęseł). Jednokondygnacyjny, kryty dachem dwuspadowym. Murowany z cegły, nieotynkowany. W elewacjach dekoracja ceglana nawiązująca do stylu arkadowego (Rundbogenstil), utrzymana w tradycji neoromańskiego historyzmu. W dwukondygnacyjnej elewacji wschodniej rozczłonkowanie ścian lizenami, w dolnej kondygnacji zamknięte półkoliście okna z kluczem z piaskowca. Nad gzymsem kordonowym, w drugiej kondygnacji, okna biforialne. Elewacja zachodnia niewidoczna, z dostawionymi później kotłowniami. Elewacja południowa szczytowa, bez podziałów, z dwoma półkoliście zamkniętymi oknami i oknami biforialnymi w szczycie. Elewacja północna odbudowa po wojnie, bez historycznego detalu. Zachowana w dużej mierze oryginalna ślusarka okienna i drzwiowa. Keson to budynek z lat 1912-13. Pełnił rolę zbiornika/

Widok hali kotłów, fot. 2009

Alejka między bud. biurowym a budynkiem stacji trasformatorowej, fot. 2008

Widok ogólny od strony Wisły, fot. 2008

rezerwuaru wody służącej jako chłodziwo do urządzeń elektrowni. Zniszczony w czasie wojny, odbudowany z zachowaniem pierwotnych elewacji. Na planie wydłużonego prostokąta. Niski, jednokondygnacyjny, jednoprzestrzenny z wieżą od północy. Murowany z cegły, licowany cegłą klinkierową, wtórnie otynkowany. Elewacje rozczłonkowane otworami okiennymi z nadprożami w formie łuku odcinkowego, z szerokim gzymsem. Korpus główny i wieża z attyką. Kotłownia nr 2 największy budynek w zespole, zbudowany w latach 1924-26 w miejscu zburzonej wcześniejszej kotłowni. Na planie prostokąta, o układzie bazylikowym, wewnątrz trójdzielna, jednoprzestrzenna hala. Kotłownia o nitowanej konstrukcji szkieletowej, stalowej, wypełnionej cegłą ceramiczną. Ściany z kratownic stalowych, wypełnianych cegłą. Elewacje nietynkowane, bez dekoracji. Nad środkiem hali szyb podajnika na węgiel. W elewacji zachodniej winda podajnika. Rozdzielnia z 1936 r., wg proj. T. Łapińskiego, na planie prostokąta, z pomieszczeniami na pięć transformatorów. Z ryzalitem w elewacji południowej. Elewacje tynkowane, w tym na elewacji wschodniej tynk uformowany w „żebra". Przykład ekspresjonistycznej, nowoczesnej architektury końca lat 30.

Uwagi: Na terenie elektrowni powstaje centrum rozrywkowo-mieszkalne. Do tej pory wybudowano na pustej działce duże osiedle mieszkaniowe. Inwestor zamierza zachować pozostałe zabytkowe obiekty i wykorzystać je do nowych funkcji. Zespół w 2005 r. został wpisany do rejestru zabytków.

1 – Budynek biurowy
2 – Rozdzielnia
3 – Rozdzielnia
4 – Keson
5 – Hala maszyn
6 – Kotłownia

Wybrane obiekty przemysłowe istniejące

Wybrane obiekty przemysłowe nieistniejące

Obiekty pozostałe

Bibliografia:

Grzeszczuk B., Majewski J., Stępień A., *Elektrownia Warszawska*, Warszawa 1991

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996

3. Zakład Aparatów Miedzianych i Odlewnia Adolf Witt i syn

Adres obiektu: ul. Emilii Plater 9/11 (d. Leopoldyny)
Data powstania: ok. 1893-1900
Użytkownik: restauracja i klub „Mandala", studio fryzjerskie „Galeria Fryzur", pracownie architektoniczne i in.

Historia obiektu: Dwie działki przy ul. Leopoldyny nabył w latach 1887-1893 Adolf Witt, przemysłowiec, od wielu pokoleń związany z odlewnictwem i złotnictwem. Ojciec Adolfa Witta założył jedną z pierwszych w Królestwie Polskim fabryk metalowych, dziadek zaś był złotnikiem samego Napoleona. Adolf Witt założył swój pierwszy zakład przy ul. Elektoralnej w 1820 r. Po kilkudziesięciu latach fabryka wymagała rozbudowy – do tego celu przeznaczono działkę przy nowo wytyczonej ulicy Leopoldyny, a stare zabudowania przeznaczono na magazyn. Budowa nowego zakładu rozpoczęła się na początku lat 90. i w 1893 r. produkcję można już było przenieść do gotowego budynku. Przedsiębiorstwo produkowało armaturę łazienkową, kotły parowe, wanny, piece kąpielowe miedziane (do podgrzewania wody) oraz naczynia kuchenne. Wyrabiano również aparaty do destylacji, sterylizacji i kuchnie parowe. W 1914 r. zakład zatrudniał ok. 100 robotników i korzystał z jednego silnika elektrycznego. Zabudowę wytwórni tworzyło kilkanaście budynków – zarówno murowanych, jak i drewnianych. Na tyłach zakładu utworzono ogrody. W 1904 r. wystawiono od ulicy okazałą czynszową kamienicę z mieszkaniem właściciela (być może projektu A. Woyde). Z czasem większość zabudowań drewnianych przebudowano na murowane. Największa rozbudowa dotyczyła budynku głównego, którego zachodnie skrzydło przedłużono i dostawiono od frontu przybudówkę. Fabryka bez przerw działała do 1939 r. W czasie wojny zakład uległ częściowemu zniszczeniu (budynki na tyłach posesji). W 1945 r. przedsiębiorstwo upaństwowiono i przeznaczono pod rozmaite usługi. W chwili obecnej jest to jedno z ciekawszych miejsc w Śródmieściu – zaadaptowane na cele kulturalne, pracownie artystyczne i orientalną restaurację, stało się często odwiedzanym, modnym punktem na mapie kulturalnej stolicy.

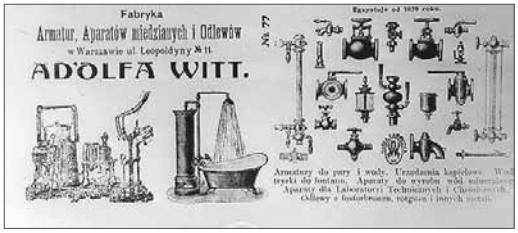

Reklama firmy z 1908

Widok od dziedzińca, fot. 2008

Opis: Główny budynek jest piętrowy, podpiwniczony, na planie wydłużonego prostokąta, nakryty dachem dwuspadowym, murowany z cegły ceramicznej, nieotynkowany, ze stropami typu Kleina. W szczycie od strony południowej usytuowano wysoki komin z dekoracyjnym kostkowym gzymsem i architektonicznym zwieńczeniem w postaci arkadowych niszy. Elewacja wschodnia ośmioosiowa, z przejazdem bramnym w szóstej osi; elewacja zachodnia dziewięcioosiowa. Detal architektoniczny charakterystyczny dla architektury przemysłowej

końca XIX w.: cokół, kordonowy gzyms z ukośnie układanych cegieł, dekoracyjny gzyms koronujący z fryzem arkadkowym. Okna czterodzielne, ze ślemieniem, zamknięte łukiem odcinkowym. Nadproża zaakcentowane pasami muru. W dawnej fabryce zachowały się drewniane okna z okuciami, drzwi płycinowe oraz metalowe, ogniotrwałe schody z drewnianą tralkową balustradą, ażurowe żeliwne schody do piwnic. Na kominie metalowe litery – inicjały A.W. Od wschodu i zachodu do budynku głównego przylegają przybudówki. Od północnego wschodu piętrowe skrzydło.

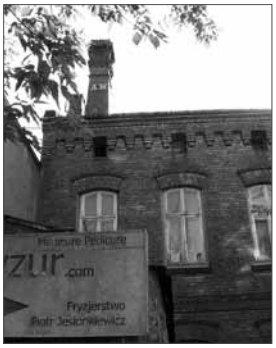

Budynek fabryczny z kominem, na którym inicjały właściciela *A.W.*, fot. 2008

Kamienica Wittów z reklamą naścienną, fot. 2008

Uwagi: Obiekt (poza kamienicą) nie był remontowany od dziesięcioleci. Gdyby nie funkcjonujące w tym miejscu zakłady usługowe (m.in. Spółdzielnia „Skala", usługi poligraficzne, fryzjer) popadłby w ruinę. Jest jednym z najciekawszych niewielkich XIX-wiecznych zakładów fabrycznych w Śródmieściu i powinien zostać ujęty w rejestrze zabytków. Zarówno fabryka, jak i kamienica znajdują się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

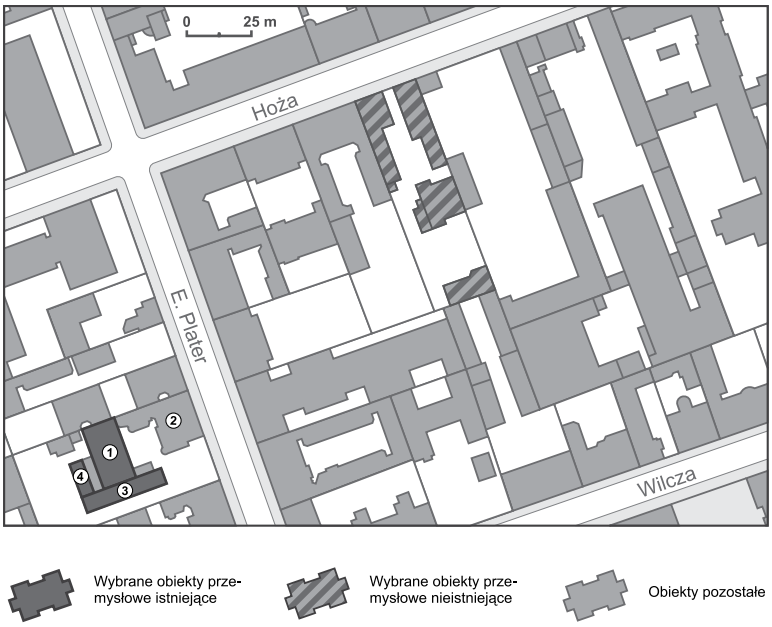

1 – Budynek odlewni
2 – Kamienica frontowa
3, 4 – Warsztaty

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905
Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej 1918-1939*, t. 2, Warszawa 1970
Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983
Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

4. Instytut Techniki Budowlanej

Adres obiektu: ul. Filtrowa 1
Data powstania: 1949/1953
Użytkownik: Instytut Techniki Budowlanej

Historia obiektu: Placówka została powołana ustawą 24 maja 1945 r. pod nazwą Instytutu Badawczego Budownictwa. Początkowo działał pod patronatem trzech ministerstw: Odbudowy, Przemysłu i Komunikacji. W 1948 r. rozpoczęto przygotowania do budowy nowego obiektu przy ul. Filtrowej. Za projekt hali laboratorium i badań odpowiedzialny był arch. Bolesław Schmidt (1908-1995). W 1949 r. placówka została przemianowana na Instytut Techniki Budowlanej. W dwa lata później podporządkowano go Ministerstwu Budownictwa Przemysłowego.

Detal elewacjji, fot. 2010

Opis: Budynek, założony na planie prostokąta, jest jednym z ciekawszych powojennych modernistycznych pawilonów, jakie powstały w stolicy. Wykonany całkowicie w konstrukcji żelbetowej, z sekwencją łukowych dachów łupinowych. Pola okienne, wydzielone prze żelbetową ramę słupów, wypełnione są szkłem i betonowymi żaluzjami. W budynku, wewnątrz jednoprzestrzennej jednokondygnacyjnej hali, prowadzone są zajęcia laboratoryjne i doświadczenia pomiarowe na maszynach. Budynek jest od północy połączony łącznikiem z dużym gmachem administracyjno-biurowym.

Uwagi: Autor projektu, Bolesław Szmidt, jest autorem publikacji *Ład przestrzeni*, wydanej w Warszawie w 1981 r.

Widok ogólny, fot. 2010

Bibliografia:

Leśniakowska M., *Architektura w Warszawie 1945-1965*, Warszawa 2003
www.itb.pl

5. Warszawskie Towarzystwo Lotnicze Awiata

Adres obiektu: ul. Filtrowa 2
Data powstania: 1910-1911
Użytkownik: Wojsko Polskie

Historia obiektu: W czerwcu 1910 r. Stanisław i Konstanty Lubormirscy oraz Piotr Strzeszewski utworzyli polską organizację lotniczą Awiata, z siedzibą na Polu Mokotowskim. Jesienią tego samego roku na tyłach bieżni Towarzystwa Wyścigów Konnych rozpoczęto wznoszenie hangarów, hali fabrycznej, domu mieszkalnego dla pracowników oraz budynków gospodarczych. Fabryka zatrudniła 50 robotników i od razu przystąpiła do produkcji samolotów. Już w kwietniu 1911 r. z hangaru wyjechały pierwsze egzemplarze produkowanego na licencji samolotu Farman, w którym Michał Król wprowadził drobne modyfikacje. Z czasem uruchomiono także produkcję samolotów Bleriot IX oraz Etrich Rumpler Taube. Część z samolotów trafiała na potrzeby carskiej armii. Oprócz produkcji, w Awiacie zorganizowano także trwający osiem tygodni kurs pilotażu, który prowadził Michał Scipio del Campo. W ciągu dwóch lat kosztujący 450 rubli kurs ukończyło dziesięciu pilotów, w większości carskich oficerów. W kursie uczestniczyły także kobiety. Dużym echem w Warszawie odbył się pokaz przelotu nad miastem, który szkoła zorganizowała 13 sierpnia 1911 r. W marcu 1912 r. Towarzystwo zostało rozwiązane przez władze carskie, a cały majątek przejęła armia carska. W 1915 r. Niemcy uruchomili w budynkach Towarzystwa filię własnej wytwórni R. M. ALBATROS. Po odzyskaniu niepodległości wszystkie budynki przejęło Wojsko Polskie, które jest ich właścicielem do dziś.

Opis: Z dawnego zespołu Awiaty zachowały się trzy obiekty, w tym jeden objęty ochroną konserwatorską. Budynki są murowane z cegły ceramicznej, nieotynkowane, z uproszczonym detalem w postaci gzymsu koronującego i nadproży okiennych w formie łuku odcinkowego. Najciekawszy jest budynek piętrowy, o bogatszym detalu. Na elewacji zachowała się litera stalowa *A* – symbol firmy. Pozostałe dwa budynki są parterowe.

Uwagi: Zachowane budynki przedstawiają głównie wartość historyczną – jako świadectwo początków rozwoju polskiej myśli technicznej w lotnictwie.

Widok ogólny, fot. 2010

Bibliografia:
Januszewski S., *Rodowód polskich skrzydeł*, Warszawa 1981
Konieczny J. R., *Kronika lotnictwa polskiego 1241-1945*, Warszawa 1984
Królikiewicz T., *Polski samolot i barwa*, Warszawa 1990
Pierwsze skrzydła, red. E. Banaszczyk, Warszawa 1972

6. Tow. Akc. Odlewni Czcionek Samuela Orgelbranda i Synów

Adres obiektu: ul. Hoża 51
Data powstania: ok. 1900
Użytkownik: Wytwórnia Serów Topionych Serwar Sp. z o.o.

Historia obiektu: Firma Samuela Orgelbranda początkowo mieściła się przy ul. Bednarskiej. Oprócz księgarni, funkcjonowała tam także mała drukarnia. Pierwszy zakład w 1872 r. przejęli po ojcu synowie Mieczysław i Hipolit, którzy w 1890 r. z małej firmy rodzinnej utworzyli dużą spółkę akcyjną. Na cele produkcyjne przeznaczyli działkę przy ul. Hożej 41 (ob. 51), zakupioną w 1900 r. od braci Karszo-Siedlewskich, na której ci ostatni prowadzili destylarnię wódek. W kilka lat później powstała większość budynków produkcyjnych, częściowo

Budynek biurowy, fot. 2008

Widok dziedzińca, fot. 2008

wykorzystujących wcześniejszą zabudowę działki. O skali produkcji może świadczyć fakt, że w 1905 r. firma zatrudniała 700 pracowników. Ponadto posiadała lokomobilę parową o mocy 100 KM. Firma działała do 1918 r. Później fabryka trafiła w ręce Związku Spółdzielni Mleczarskich i Jajczarskich. Obecnie zakład należy do firmy Serwar, która produkuje tutaj sery topione. W magazynach znajdują się także powierzchnie na wynajem.

Widok od ul. Hożej, fot. 2008

Budynek biurowy i portiernia, ob. sklep, fot. 2008

Opis: Zespół składa się z budynku administracyjnego, oficyny, warsztatu, garażu i głównego budynku produkcyjnego. Budynek administracyjny-portiernia jest wymurowany z cegły, piętrowy z parterowymi dobudówkami: z prawej strony ze sklepem, z lewej – z portiernią. Elewacja od ul. Hożej czteroosiowa, licowana cegłą, z wyodrębnionym cokołem. Otwory okienne zamknięte łukami odcinkowymi. Nadproża z zaakcentowanym klińcami gzymsem. Gzyms koronujący z układanej dekoracyjnie cegły. Okna skrzynkowe, drewniane, wielopodziałowe. Elewacja od dziedzińca analogiczna, z dodatkowym piętrem, gdzie dwa proste okna. Zachowane niektóre elementy dawnej stolarki. Budynek administracyjny-oficyna: usytuowany wzdłuż wschodniej granicy posesji. Piętrowy, murowany z cegły ceramicznej, nieotynkowany, licowany cegłą. Elewacja od strony ulicy dwuosiowa, od strony dziedzińca osiemnastoosiowa, z nieznacznym ryzalitem wejściowym pośrodku. Obie elewacje z wyodrębnionym cokołem, gzymsem podokiennym w pierwszej kondygnacji, gzymsem kordonowym z układanej dekoracyjnie cegły. Gzyms koronujący prosty. W dolnej kondygnacji okna zamknięte łukami odcinkowymi, nadproża okienne z klińców, z dekoracyjnym gzymsem, w górnej – zapewne późniejszej – okna zamknięte łukami prostymi, nadproża bez dekoracji. Budynek produkcyjny dwupiętrowy, murowany z cegły, nieotynkowany,

na rzucie wydłużonego prostokąta. Stropy staloceramiczne, o wypełnieniu ceglanym, w przyziemiu i na pierwszym piętrze wsparte filarami i żeliwnymi kolumienkami. Na ostatniej kondygnacji hala wsparta drewnianymi stolcami. Elewacje zachodnia i wschodnia opracowane podobnie: proste, z ceglaną dekoracją jedynie na nadprożach okiennych, z zaznaczonym cokołem, z prostymi gzymsami kordonowym i koronującym. Okna zamknięte łukami odcinkowymi. Zachowana żelazna klatka schodowa.

Uwagi: Zespół fabryczny jest cały czas użytkowany w celach przemysłowych, co gwarantuje mu zachowanie dużej części substancji zabytkowej. Aktualnym użytkownikiem jest Wytwórnia Serów Topionych Serwar. Ze względu na dobry stan zachowania budynków (w tym część elementów wyposażenia w budynku produkcyjnym) zespół został objęty Gminną ewidencją zabytków m.st. Warszawy.

1 – Budynek administracyjny

2 – Warsztaty

3 – Główna hala

4 – Portiernia, budynek administracyjny

Wybrane obiekty przemysłowe istniejące

Wybrane obiekty przemysłowe nieistniejące

Obiekty pozostałe

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Księga przemysłu polskiego, Warszawa 1959

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1998

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002

7. Fabryka Wyrobów z Brązu i Srebra Bracia Łopieńscy

Adres obiektu: ul. Hoża 55
Data powstania: 1891-97/1901
Użytkownik: obiekt rozebrany 2010-2011

Historia obiektu: Jan Łopieński, rzeźbiarz, brązownik, cyzeler i odlewnik, otworzył firmę w 1862 r. Początkowo mieściła się przy ul. Ordynackiej 3. W 1901 r. firma przeniosła się na ul. Hożą. Zakupiona posesja użytkowana była wcześniej przez wytwórnię broni palnej Roberta Zieglera i znajdowały się na niej wtedy zabudowania warsztatów oraz budynku mieszkalnego. Z czasem Łopieńscy dobudowali dużą odlewnię w głębi posesji. Firma szybko stała się jedną z wiodących na rynku warszawskim, a nawet na obszarze całego zaboru rosyjskiego. Wykonywano odlewy pomnikowe z brązu, armaturę do oświetlenia ulic, okucia budowlane, sprzęty kościelne, wszelkie brązy będące wyposażeniem salonów, a także wyroby ze srebra. Łopieńscy sprzedawali swoje towary do Rosji, Niemiec, USA, Kanady, Republiki Południowej Afryki, Wielkiej Brytanii. Wyroby firmy zdobywały nagrody na wystawach międzynarodowych, m.in. Grand Prix na wystawie w Paryżu w 1925 r. W 1910 r. firma zatrudniała 60 pracowników. W czasie wojny w zakładzie Łopieńskich produkowano m.in. granaty ręczne, służące potem powstańcom. Po wojnie firma zaangażowała się w odbudowę warszawskich zabytków. Wykonała m.in. odlewy figur pomnikowych Zygmunta III Wazy, Mikołaja Kopernika oraz Mickiewicza. Niestety, zasługi rodziny nie zostały

Oficyna mieszkalna w głębi dziedzińca, fot. 2009

Budynek odlewni, fot. 2009

Widok od ul. Hożej, fot. 2011

Dziedziniec z rozebraną oficyną i warsztatami, fot. 2011

wzięte pod uwagę, kiedy w 1950 r. firmę nacjonalizowano. W 1956 r. Tadeusz Łopieński uzyskał zgodę na otworzenie małego zakładu, działającego do dziś przy ul. Poznańskiej. Teren po dawnej fabryce jest obecnie nieużytkowany i ma być przeznaczony pod zabudowę wielorodzinną (w miejscu domu Łopieńskich). Jako relikty mają być zachowane budynki oficyn od strony ul. Hożej.

Opis: Pierwotna zabudowa składała się z dwóch podłużnych oficyn (ustawionych krótszymi bokami do ulicy), budynku mieszkalnego oraz reliktów dawnej odlewni. Oficyny były parterowe, jednotraktowe. Murowane z cegły ceramicznej, licowane cegłą. Od ulicy trzyosiowe, artykułowane lizenami. Kondygnacja z widocznym cokołem, zwieńczona ścianką attykową, w której okulusy i ceglany profilowany gzyms z machikułami. Gzyms kordonowy z ukośnie układanej cegły. Otwory okienne z prostymi nadprożami, zaakcentowanymi klińcami z cegieł. W podwórzu na jednej z oficyn zachowany był żeliwny zdrój podwórkowy. Budynek mieszkalno-biurowy trzypiętrowy, nakryty był dachem czterospadowym (obecnie bez przykrycia), czteroosiowy. Murowany z cegły, otynkowany. Na czwartej osi ryzalit mieszczący klatkę schodową. Bez detalu architektonicznego i stolarki okiennej. Budynki zostały całkowicie rozebrane. Zachowano jedynie elewację hal od strony ulicy Hożej.

Uwagi: Elewacje hal znajdują się rejestrze zabytków. Pozostałe obiekty, wobec braku ochrony konserwatorskiej, zostały rozebrane. W 2011 r. na ich miejscu rozpoczęto budowę dwóch apartamentowców.

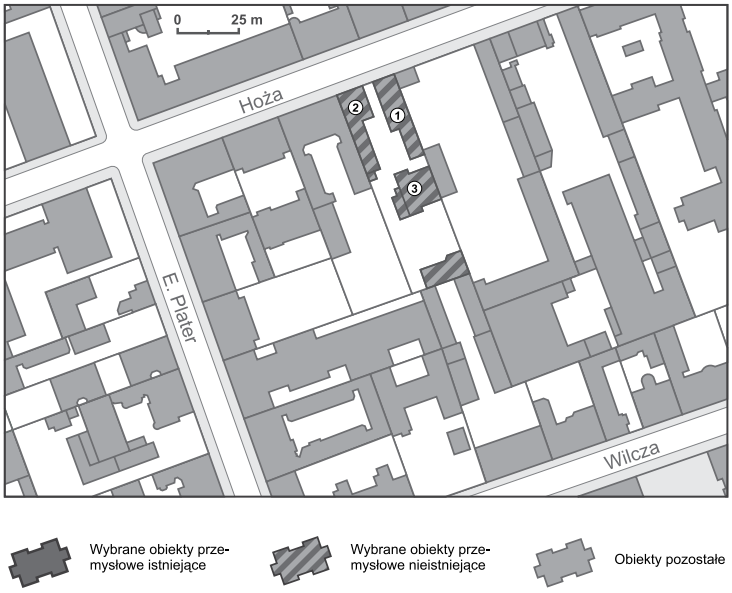

1 – Budynek odlewni
2 – Warsztaty
3 – Oficyna mieszkalna

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Księga przemysłu polskiego, Warszawa 1959

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1998

www.b.lopienscy.webpark.pl

8. Farbiarnia / Zakład „Praca Kobiet"

Adres obiektu: ul. Hoża 70
Data powstania: ok. 1910
Użytkownik: Spółdzielnia Pracy Usług Pralniczych i Porządkowych „Praca Kobiet"

Historia obiektu: Warszawskie podwórka kryją wiele ciekawostek i tajemnic. Jedną z nich jest tzw. Dom dla Lalek – maleńki budyneczek schowany na podwórku kamienicy przy ul. Hożej 70. Duża kamienica frontowa powstała dla Abrama Szajnberga przed 1896 r. Prawdopodobnie później wybudowano niewielką oficynę w podwórzu – budynek ten nie został zaznaczony na mapach Lindleya z 1910 r. W obiekcie w latach 20./30. XX w. mieściła się niewielka fabryka, należąca do Hipolita Majewskiego. Funkcjonowały tu dekatyzownia i farbiarnia. Do tego samego właściciela należało Warszawskie Laboratorium Chemiczne na rogu ul. Złotej i dzisiejszej al. Jana Pawła II. W laboratoryjnej fabryce produkowano kosmetyki i mydło. Od 1948 r. w wyremontowanej oficynie mieści się spółdzielnia pracy i usług „Praca Kobiet". W ramach działalności wykonywane są usługi w zakresie prania, czyszczenia, sprzątania itd.

Widok ogólny, fot. 2011

Oficyna fabryczna, fot. 2011

Opis: Niewielki budynek znajduje się na końcu posesji. Przylega tylną ścianą do oficyn na sąsiedniej posesji. Murowany z cegły, nieotynkowany, na planie prostokąta, jednokondygnacyjny, z użytkowym poddaszem i dachem jednospadowym krytym papą. Elewacja trójosiowa, z mansardami nad każdą z osi. W dolnej kondygnacji okna i drzwi zamknięte łukami odcinkowymi, w górnej – w mansardach – okna, nad którymi daszki z drewnianym detalem. Między kondygnacjami umieszczono gzyms kostkowy.

Uwagi: Budynek zasługuje na prawną ochronę konserwatorską.

Bibliografia:
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997
www.pracakobiet.pl

9. Gazownia na Powiślu

Adres obiektu: ul. Ludna
Data powstania: od 1856
Użytkownik: brak / teren zielony

Historia obiektu: W 1856 r. niemieckie Towarzystwo Kontynentalne z Dessau podpisało z Magistratem Warszawy umowę na dostawę gazu i oświetlenie ulic miasta. Przez lata utrzymywało swój monopol, korzystając z luk prawnych, a przede wszystkim nieudolności magistrackich urzędników. Towarzystwo umieściło pierwszy zakład produkcji gazu przy ul. Ludnej. Wykorzystało w tym celu miejsce po dawnej fabryce dywanów Geyzmera i Perksa. Produkowano gaz (powstający przy okazji spalania koksu), gromadzono go w trzech dużych, murowanych zbiornikach, a następnie dystrybuowano do pierwszych użytkowników i do oświetlenia miasta. Na ulicach pojawiły się latarnie gazowe, początkowo jednożarnikowe, dające bardzo słabe światło. Model latarni został opracowany w Niemczech 1847 r. Gazownia do 1888 r. służyła jako główny zakład Towarzystwa. Potem produkcja została przeniesiona na ul. Dworską (ob. Kasprzaka) i zakład przy ul. Ludnej pełnił już tylko funkcje pomocnicze. Zabudowania, częściowo rozebrane jeszcze przed 1939 r., zostały całkowicie zniszczone w czasie wojny. Do 2010 r. przy ul. Kruczkowskiego (sąsiedztwo Ludnej) funkcjonowały biura Gazowni Warszawskiej. W 2011 r.

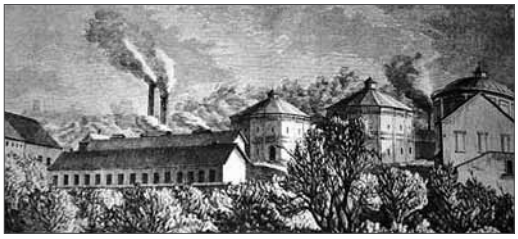

Budynki zbiorników gazu, koniec XIX w., litografia

Pusty plac po rozebranych budynkach przy ul. Kruczkowskiego, fot. 2011

kompleks został zburzony, tworząc przestrzeń pod nową zabudowę mieszkaniową.

Opis: Dominantą dawnej zabudowy gazowni były trzy obudowy zbiorników na gaz. Piętrowe, murowane cylindry stanowiły ochronę dla znajdujących się wewnątrz stalowych zbiorników. Otynkowane, dekorowane lizenami i artykułowane arkadowymi oknami, nawiązywały do architektury romańskiej (Rundbogenstil). Dwa wcześniejsze budynki założone na planie wieloboku, jeden na planie koła. Całkowicie zniszczone w czasie wojny (obiekty znamy jedynie z fotografii). W parku przy ul. Ludnej zachowały się fundamenty jednego z budynów-zbiorników; na planie koła, z elementami zbrojenia i wsporników pod konstrukcję zbiornika.

Uwagi: Zachowane relikty mają znaczenie historyczne – dokumentują początki warszawskiego gazownictwa.

Pozostałości fundamentów budynku zbiornika, stan z 2009

Miejsce, w którym wznosił się jeden ze zbiorników, stan z 2009

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Pruss W., *Rozwój warszawskiego przemysłu w latach 1864-1914*, Warszawa 1977

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 8, Warszawa 2002

10. Fabryka Towarzystwa Wyrobów Tabacznych UNION

Adres obiektu: ul. Ludna 4
Data powstania: ok. 1900
Użytkownik: prywatny, biura i magazyny, drukarnia

Historia obiektu: Fabryka Towarzystwa Wyrobów Tabacznych UNION zyskała sobie na krótki czas miano prawdziwego potentata Królestwa Polskiego w produkcji tabaki, cygar i papierosów. Towarzystwo ukonstytuowało się w 1872 r., kiedy odkupiło od Leopolda Kronenberga jego warszawską fabrykę tytoniu. Początkowo zakłady mieściły się w neorenesansowych gmachach na rogu ul. Marszałkowskiej i ul. Hożej. W 1872 r. wyprodukowano ponad 5 000 000 sztuk cygar i ponad 59 000 000 sztuk papierosów! Fabryka, chcąc skutecznie konkurować na rynku Cesarstwa, otworzyła swoje składy i przedstawicielstwa w Petersburgu, Moskwie, Odessie i Kijowie. Zatrudnienie zwiększono z 450 do 850 osób. Był to początek i zarazem koniec wielkiego imperium tytoniowego. Na coraz poważniejsze trudności finansowe spółki złożyła się coraz większa konkurencja (cło na wyroby tabaczne w Cesarstwie Rosyjskim zostało zniesione w 1860 r.), przerost zatrudnienia, a przede wszystkim kłopoty w zaopatrzeniu w dobry tytoń. W 1898 r. firma przestała istnieć. Jej kontynuatorem miała być założona w 1901 r. nowa fabryka tabaczna UNION. Przedsiębiorstwo wykorzystało nowoczesne obiekty przy ul. Ludnej (wybudowane ok. 1900 r.). Firma specjalizowała się głównie w zwijaniu i paczkowaniu papierosów. Interes tytoniowy nie rozwijał się jednak pomyślnie i w 1909 r. fabryka została przejęta przez drukarnię Zonera (główny zakład mieścił się przy pl. Wareckim). UNION przeniesiono na ul. Pawią (siedziba biura i sklepu przy ul. Nowy Świat 31). W 1930 r. zachodnia część gmachu przy ul. Ludnej została przebudowana przez Ministerstwo Poczty i Telegrafów na mieszkania dla pracowników – Dom Mieszkalny Pracowników Ministerstwa Poczty i Telegrafów.

Widok ogólny fabryki, stan z 2009

Opis: Budynek przy ul. Ludnej składa się z dwóch segmentów, z których zachodni został gruntownie przekształcony w 1930 r. Obie części są otynkowane. Starsza ma charakterystyczny dla architektury przemysłowej układ otworów okiennych i detal architektoniczny w postaci nadproży okiennych w formie łuku odcinkowego. Zmodernizowane skrzydło uzyskało modernistyczną fasadę o pasowo ułożonych oknach. We wnętrzu zachowały się fragmenty przedwojennego detalu i wyposażenia: posadzki, stolarka, balustrady i stopnie schodów.

Uwagi: Budynek przy ul. Ludnej 4 został objęty Gminną ewidencją zabytków m.st. Warszawy.

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905
Happen J., *Fabryka Towarzystwa Wyrobów Tabacznych „Union" w Warszawie*, „Tygodnik ilustrowany", 1874 , nr 314
Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 9, Warszawa 2003

11. Drukarnia Dom Prasy Polskiej

Adres obiektu: ul. Marszałkowska 3/5
Data powstania: 1922
Użytkownik: Muzeum Drukarstwa, firmy prywatne, restauracje

Historia obiektu: W końcu XIX w. na posesji przy ul. Marszałkowskiej działała Warszawska Fabryka Dywanów Towarzystwo Akcyjne. Mieściła się w obszernym gmachu, zaprojektowanym przez arch. Karola Kozłowskiego. Wytwarzano tu zarówno dywany najwyższej klasy, tkane ręcznie, jak też pośledniejszego sortu – wyrabiane maszynowo. Fabryka została założona w 1885 r. przez Maksymiliana Baendera, od 1892 r. już jako spółka akcyjna mieściła się na Marszałkowskiej. W 1910 r. zatrudniano 300 pracowników. W zakładzie pracował wówczas silnik o mocy 150 KM. Z czasem postępująca mechanizacja produkcji wymusiła redukcję zatrudnienia do 160 robotników. Firma podupadła mocno po 1915 r., kiedy doszło do całkowitego załamania rynku rosyjskiego. Produkcja dywanów funkcjonowała jeszcze przez jakiś czas po I wojnie – do 1926 r. – po czym zabudowania zakupiła spółka Prasa Polska, koncern wydawniczy, dysponujący kapitałem w wysokości 2 250 000 zł. Wydawnictwo, obok publikacji książkowych, rozpowszechniało też prasę codzienną: „Kurier Informacyjny i Telegraficzny", „Ekspress Poranny", „Dobry wieczór – Kurier Czerwony", a także „Przegląd Sportowy". Wydawnictwo Dom Prasy znane było ze swoich sanacyjnych sympatii. Jego gazety, z racji czerwonych winiet, powszechnie nazywano „czerwonakami". Przedsiębiorstwo od razu po zakupie posesji przystąpiło do budowy nowych obiektów. Rozpisany został konkurs architektoniczny, w którym wygrał projekt spółki architektów Maksymiliana Goldberga i Hipolita Rutkowskiego. Gmach ukończony według ich projektu w 1934 r. pomieścił drukarnię, laboratorium fotochemiczne, introligatornię. W 1938 r. firma zatrudniała 223 pracowników. Po wojnie budynki i maszyny przejęła redakcja „Życia Warszawy". Obecnie obiekt stoi pusty, ale już wkrótce ma stać się siedzibą Muzeum Drukarstwa (które wyprowadziło się z dotychczasowej siedziby w d. fabryce Norblina). Muzeum jeszcze przed rozpoczęciem prac budowlanych inicjuje w dawnej drukarni imprezy kulturalne, związane z dziedzictwem Warszawy,

Widok pawilonu od ul. Marszałkowskiej, fot. archiwalna 1983

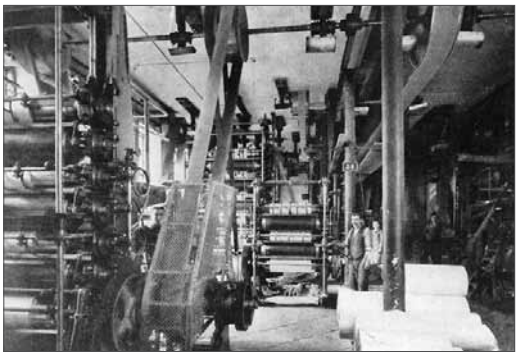

Sala maszyn rotacyjnych, fot. archiwalna 1931

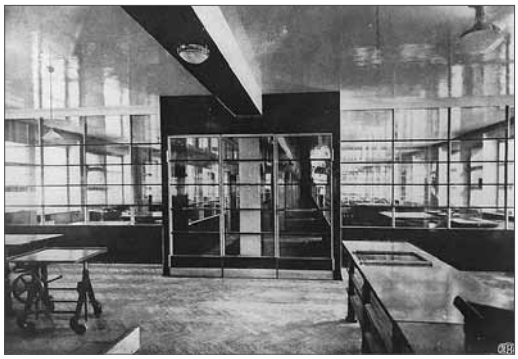

Hol i drukarnia, fot. archiwalna 1931

m.in. imprezę varsavianistyczną *Okno na Warszawę* czy warsztaty fotograficzne Fundacji Hereditas *Architektura postindustrialna w obiektywie*.

Opis: Przy budowie nowego gmachu redakcji i drukarni wykorzystano mury dawnej fabryki dywanów. Był to jeden z warunków realizacji, jakie zastrzegł inwestor spółki Prasa Polska. Adaptacja części starej zabudowy wpłynęła na usytuowanie nowo wybudowanych obiektów, które stanęły pod kątem do ul. Marszałkowskiej. Duży gmach zajmuje wąską posesję w kształcie klina między ulicami Polną i Marszałkowską. Podzielony został na trzy odrębne części: biurowo-redakcyjną, mieszkalną i produkcyjną. Każda z pięciu kondygnacji uzyskała formę 60-metrowej hali. Wnętrza zostały rozwiązane funkcjonalnie – parter zajmowały: hol, szatnie, maszyny drukarskie i stereotypia, na piętrze znajdowały się biura redakcyjne dzienników oraz zecernia, piętra drugie i trzecie zajmowała redakcja czasopism, książek oraz mieszkania pracownicze, a ostatnie (czwarte) piętro – kliszarnia. W przyziemiu mieściły się: magazyny papieru, kotłownia, elektrownia, skład opału, a także – co było nowością – łazienki dla pracowników. Odpowiednią komunikację zapewniały klatki schodowe z windami, zlokalizowane po obu stronach budynku. Po wojnie, po przejęciu posesji przez „Życie Warszawy", dobudowany został charakterystyczny parterowy budynek biurowy od strony ul. Marszałkowskiej. Elewacje części powstałej w 1934 r. zostały potraktowane bardzo surowo, bez jakichkolwiek dekoracji. Jedynym podziałem architektonicznym są pasy otworów okiennych. W ten sposób podkreślono funkcjonalny charakter wnętrza, a także żelbetową konstrukcję szkieletu. Wnętrza wykończono nowoczesnymi materiałami, szkłem.

Widok od strony dziedzińca, stan z 2009

Kotłownia, stan z 2009

Budynek Domu Prasy jest jednym z najlepszych przykładów funkcjonalizmu w architekturze przemysłowej dwudziestolecia międzywojennego, zrealizowanym przez awangardowych architektów młodego pokolenia. Uznanie zdobył już w momencie projektowania.

Uwagi: Budynek ze względu na swą wartość architektoniczną znalazł się w ewidencji zabytków.

Elewacja od ul. Polnej, stan z 2009

Widok wnętrza drukarnia, ob. Muzeum Drukarstwa, fot. 2011

Bibliografia:

„Architektura i Budownictwo", 1928, s. 223-224; 1930, s. 445-453

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

„Rocznik informacyjny o spółkach akcyjnych w Polsce", Warszawa 1935

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-12

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 10, Warszawa 2004

12. Fabryka Wódek Schneidera / Karszo-Siedlewskich

Adres obiektu: ul. Mokotowska / plac Trzech Krzyży
Data powstania: 1924
Użytkownik: biura i sklepy prywatne

Historia obiektu: Początki destylarni wódek Karola Schneidera sięgają 1840 r. Początkowo mieściła się ona w zabudowaniach na warszawskiej Woli, przy ul. Wroniej. Po śmierci Schneidera zakład przeszedł na własność jego siostrzeńca – Władysława Karszo-Siedlewskiego. Nowy właściciel odbył wcześniej praktykę w renomowanej warszawskiej rektyfikacji wódek S. Genellego (przy ul. Grzybowskiej 30), a w jakiś czas potem wykupił fabrykę (przeniesioną na ul. Mokotowską 62, do oficyny na tyłach kamienicy przy pl. Trzech Krzyży). Po przejęciu destylarni Schneidera, Karszo-Siedlewski stał się jednym z największych producentów wódki w Warszawie. Zakład przy Mokotowskiej zatrudniał 28 robotników, posiadał silnik parowy o mocy 5 KM. Kapitał zakładowy wynosił 100 000 rubli, zaś obroty roczne sięgały 200 000 rubli. Produkowano wódki słodkie i mocne, araki, koniaki, likiery oraz spirytus do celów medycznych. Sieć sprzedaży obejmowała większość sklepów kolonialnych w stolicy, a największy znajdował się w składzie win i towarów kolonialnych Zygmunta Transzo, w kamienicy przy ul. Mokotowskiej. Funkcjonował do 1944 r.

Opis: Kamienica frontowa Karszo-Siedlewskich przy pl. Trzech Krzyży to obszerny narożny budynek między ul. Mokotowską i Al. Ujazdowskimi. Trzykondygnacyjny budynek, o siedmioosiowej elewacji frontowej, został utrzymany w duchu neorenesansu. Dwie dolne kondygnacje otrzymały boniowanie w tynku, górna, potraktowana jako bardziej reprezentacyjna, dekorowana jest bogatszym detalem: kostkowym gzymsem koronującym, obramieniami okiennymi z przyczółkami i fartuchami podokiennymi.

Uwagi: Budynki kilka lat temu zostały zaadaptowane do nowych funkcji, stając się przykładem niewłaściwej rewitalizacji obiektów zabytkowych, która drastycznie narusza historyczną bryłę i gabaryty. Dziedziniec na tyłach kamienicy frontowej i oficyna od ul. Mokotowskiej zostały całkowicie przebudowane. Mimo to, w podwórzu zachowały się jeszcze relikty dawnego zakładu.

Kamienica frontowa przy placu. Trzech Krzyży, fot. 2010

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1910

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawa*, t. 1, Warszawa 1996

13. Pałacyk Cukrowników

Adres obiektu: ul. Mokotowska 25
Data powstania: 1877-1907
Użytkownik: Instytut Adama Mickiewicza

Historia obiektu: Pałac powstał w 1877 r. dla Kazimiery z Kaczyńskich Ćwierciakiewiczowej. Od 1907 r. mieściła się w nim drukarnia i zakład litograficzny, a następnie wytwórnia toreb skórzanych Mieczysława Kaczyńskiego i Wacława Cywińskiego. W latach 20. pałacyk wraz z oficynami stanowił siedzibę spółek lubelskich cukrowni. W 1926 r. Tadeusz Zieliński przebudował go na neorokokowy. W 1935 r. obiekt został wykupiony przez dyrektora Banku Cukrownictwa, Mariana Broniewskiego, i przebudowany na domową rezydencję (projektantem był Antoni Jawornicki). W trakcie okupacji w budynkach mieściły się biura Gestapo.

Widok od ul. Mokotowskiej, fot. 2010

Elewacja frontowa, fot. 2010

Opis: Budynki w niczym nie przypominają typowej zabudowy przemysłowej – raczej kameralną miejską rezydencję. Zespół składa się z trzykondygnacyjnego pałacyku i dwóch dwukondygnacyjnych oficyn. Wszystkie budynki podczas ostatniej przebudowy otrzymały wystrój rokokowy, z rzeźbami na oficynach bocznych. Pałac jest trzykondygnacyjny, ośmioosiowy, z dwuspadowym dachem. Na dwóch centralnych osiach pierwszego i drugiego piętra umieszczono pseudoryzalit z trzema pilastrami jońskimi. Dolna kondygnacja z pasowym boniowaniem pełni funkcję optycznego cokołu. Elewacja ozdobiona została bogatym, neorokokowym detalem. Dwie oficyny boczne to niewielkie, dwukondygnacyjne, trzyosiowe budynki o neorokokowym wystroju elewacji. Zwracają uwagę rzeźby amorów, umieszczone na gzymsach koronujących.

Para puttów na oficynie, fot. 2010

Bibliografia:

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1910
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 13, Warszawa 2005

14. Stara kotłownia

Adres obiektu: ul. Nowowiejska 20
Data powstania: 1896
Użytkownik: Politechnika Warszawska – Zakładu Konstrukcji Urządzeń Elektrycznych

Historia obiektu: Pierwsze starania zmierzające do powołania wyższej uczelni technicznej podjęto już w latach 20. XIX w. Zaczątkiem przyszłej uczelni była działająca w latach 1826-1831 Szkoła Przygotowawcza. Od 1898 r. funkcjonował Instytut Politechniczny im. Cara Mikołaja II, który w 1915 r. został przekształcony w Politechnikę Warszawską. Początkowo Instytut Politechniczny mieścił się w budynkach dawnej fabryki tytoniowej „Union", na rogu ulic Marszałkowskiej i Hożej. W tym samym czasie magistrat przeznaczył pod budowę nowych gmachów politechnicznych duży zieleniec u zbiegu ulic Nowowiejskiej i Polnej. W 1896 r. miała tam miejsce Wystawia Higieniczna. Do projektu zaproszono dwóch architektów: Stefana Szyllera i Bronisława Rogóyskiego. Młodzi architekci, którzy nie dysponowali jeszcze doświadczeniem w projektowaniu budynków akademickich, wybrali się podróż po Europie – celem poszukiwania inspiracji i gotowych wzorców. Gotowy projekt powstał w następstwie bardzo szybko. W pierwszym okresie zaprojektowano i wybudowano sześć budynków: Gmach Główny, Gmach Chemii, Gmach Mechaniki, Gmach Fizyki oraz dwa budynki mieszkalne dla administracji i profesorów. W tym czasie, najprawdopodobniej wg projektu Rogóyskiego, zbudowano także budynek kotłowni. W chwili obecnej budynek jest wykorzystywany jako sale wykładowe i biura instytutowe.

Widok ogólny, fot. 2011

Elewacja frontowa, fot. 2011

Opis: Duży budynek murowany z cegły ceramicznej założony został na planie prostokąta i nakryty dachem dwuspadowym z szybem wentylacyjno-doświetlającym pośrodku. Jest ustawiony prostopadle do ulicy Nowowiejskiej. Przy obiekcie znajduje się murowany z cegły, wolno stojący komin, który obsługiwał dawną kotłownię. Elewacje zostały potraktowane bardzo dekoracyjnie. Zaprojektowane zapewne przez Rogóyskiego, wykazują duże podobieństwo formalne w stosunku do wcześniejszych realizacji

tego architekta (np. Towarzystwo Wioślarskie przy ul. Foksal). Ściany szczytowe przypominają swoim układem hale targowe projektowane przez Stefana Szyllera. Elewacja południowa i północna mają wydzielony optyczny cokół, dekorowany bogato pseudorystyką i wydatnymi gzymsami kordonowym (nadcokołowym) i koronującym. W zamkniętej odcinkowo płycinie, podzielonej szerokimi pasami muru na trzy pola, ujęte są: wejście do budynku (w dekoracyjnym portalu), półkoliście zamknięte okna oraz – w polu środkowym – wysokie okno termalne. Elewacje boczne wydzielone są pasami lizen na pionowe pola, w których umieszczono dzielone na trzy, półkoliście zamknięte otwory okienne. Elewacje boczne zwieńczone gzymsem kostkowym.

Uwagi: Budynek kotłowni należy do mniej znanych z całego kompleksu zabytkowych budynków Politechniki. Znajduje się w rejestrze zabytków.

Fragment elewacji bocznej, fot. 2011

Widok ogólny

Bibliografia:

Wagner A., *Architektura Politechniki Warszawskiej*, Warszawa 2001

www.muzeumpw.com.pl

www.pw.edu.pl

15. Fabryka Siatek St. Ledóchowskiego

Adres obiektu: ul. Przemysłowa 32
Data powstania: pocz. XX w.
Użytkownik: AIG S.A. Towarzystwo Funduszy Inwestycyjnych

Historia obiektu: W końcu XIX w. ulica Przemysłowa, mimo swojej nazwy, miała jeszcze mało industrialny charakter. W 1882 r. stało przy niej 9 domów murowanych, 37 budynków drewnianych i dwie niewielkie fabryki. Najważniejszy z zakładów należał do Rosyjsko-Belgijskiego Towarzystwa Wyrobów Metalowych Russobelge. W fabryce produkowano różne wyroby metalowe: balustrady do schodów, klamki, okucia okienne, żelazka, a nawet kuchenki typu „koza". Mimo tak bogatego asortymentu (a może właśnie z tego powodu), wytwórnia przeżywała kłopoty finansowego; podupadający zakład wykupił w początku XX w. hrabia Stanisław Ledóchowski. Skupił się na produkcji siatki metalowej ogrodzeniowej i w 1921 r. fabryka przyjęła nazwę Polska Fabryka Siatki Jednolitej Hrabiego Stanisława Ledóchowskiego S.A. Firma opracowała własną technologię siatki, która nawet od nazwiska właściciela i wynalazcy do dziś nazywana jest siatką Leduchowskiego (pisownia oryginalna). Monopolowi wytwórni nie przeszkodziło nawet pojawienie się na rynku konkurencyjnej

Tablica pamiątkowa

Widok ogólny, fot. 2011

siatki drucianej. W sąsiednim budynku, pod nr 32, gdzie także prowadzona była produkcja, hrabia zdecydował się ulokować hotel. Powstały w końcu XIX w. dla towarzystwa Russobelge budynek adaptował do funkcji zajazdu dla przybywających do Warszawy ziemian. Znalazły się w nim 62 pokoje, w których zamontowano centralne ogrzewanie. W latach 90. XX w. zdewastowany budynek kupiło Towarzystwo Ubezpieczeniowe Amplico Life i w latach 1997-98 wyremontowało obiekt – z przeznaczeniem na swoją siedzibę.

Ryzalit w elewacji frontowej, fot. 2011

Opis: Budynek dawnego hotelu jest jedyną pozostałością po fabryce siatki. Duży, klasycyzujący gmach został kilka lat temu nadbudowany o dodatkowe dwie kondygnacje, z których dolna jest murowana, a górna otrzymała lżejszą, stalowoszklaną konstrukcję. Elewacja frontowa jest piętnastoosiowa, z dwoma jednoosiowymi ryzalitami na skrajnych osiach. Kondygnacja w części parteru otrzymała pasowe boniowanie w tynku i została zwieńczona gzymsem kordonowym. Pozostałe dwie oryginalne kondygnacje uzyskały historyczny wystrój – druga w postaci dekoracyjnych obramień okiennych, a górna zwieńczona jest koronującym gzymsem kostkowym. Boczne ryzality są flankowane pilastrami jońskimi, zwieńczone dekoracyjnymi murkami attykowymi. W budynku zwraca uwagę bardzo dekoracyjny ażurowy daszek nad wejściem, ze wspornikami stanowiącymi połączenie wici akantu i głów smoków.

Dekoracyjne wsporniki przy wejściu, fot. 2011

Uwagi: Opatentowany w fabryce wyrób to metalowa siatka, powstała z arkusza blachy, w którym wykonywano równoległe nacięcia, odpowiednio przesunięte między sobą. Siatka była (i jest nadal) powszechnie stosowana w budownictwie jako materiał podkładowy do tynków i elementów stropowych.

16. Państwowa Wytwórnia Papierów Wartościowych

Adres obiektu: ul. Sanguszki 1
Data powstania: ok. 1919/1926-29
Użytkownik: Skarb Państwa – PWPW

Historia obiektu: 25 stycznia 1919 r., na posiedzeniu Rady Ministrów pod przewodnictwem Prezydenta Ministrów (premiera) Ignacego Jana Paderewskiego, powołano do życia Państwowe Zakłady Graficzne (PZG). Już w miesiąc później fabryka wydrukowała pierwszy banknot, zaprojektowany przez Adama Jerzego Półtawskiego – 100 marek polskich. Początkowo wytwórnia mieściła w gmachu Banku Polskiego przy ul. Bielańskiej. W 1925 r. w miejsce Państwowych Zakładów Graficznych powołano Spółkę Akcyjną Polska Wytwórnia Papierów Wartościowych (PWPW). Od razu przystąpiono do projektowania nowej siedziby; projekt zlecono arch. Antoniemu Dygatowi. Gmach przy ul. Sanguszki 1 oddano do użytku w 1929 r. W nowym budynku funkcjonowała drukarnia, pracownia litografii, pracownia fotochemigrafii, introligatornia, sortownia papierów i druków, a także magazyn. W 1930 r. spółka zatrudniała 372 osoby i dysponowała łącznym kapitałem na sumę 10 mln złotych. Wszystkie akcje należały do Banku Polskiego. Na Sanguszki drukowano banknoty, obligacje skarbowe, znaczki, asygnaty. Lata 30. to okres świetności zakładu, który utrzymywał wysoki poziom techniczny i artystyczny wszystkich druków,

Widok ogólny, fot. archiwalna, 1931

Widok ogólny, stan z 2009

Pierwszy banknot 100 marek polskich, projektu Andrzeja Półtawskiego

często projektowanych przez znanych artystów: Adama Jerzego Półtawskiego, Zofię Stryjeńską, Józefa Mehoffera, Wacława Borowskiego, Zygmunta Kamińskiego, Ryszarda Kleczewskiego, Mariana Romualda Polaka. Pod okupacją niemiecką w zajętej przez hitlerowców drukarni produkowano m.in. kenkarty i karty żywnościowe. Firma funkcjonowała też w ramach ruchu oporu i produkowała dokumenty oraz papiery wartościowe na potrzeby państwa podziemnego. W czasie powstania warszawskiego zakłady przy Sanguszki stały się redutą powstańczą – od 2 do 28 sierpnia obiekt stanowił ważny punkt oporu w rejonie Nowego Miasta. Obronę prowadziła grupa AK Podziemnej Wytwórni Banknotów. W wyniku walk budynki zostały bardzo poważnie uszkodzone, jednak żelbetowy szkielet korpusu głównego nie zawalił się. Do dziś w metalowym ogrodzeniu od strony ulicy widoczne są ślady po kulach niemieckich. Gmach odbudowano w latach powojennych i już w 1950 r. wznowiono produkcję banknotów, która trwa do dziś.

Opis: Budynek przy ul. Sanguszki jest jednym z najciekawszych przykładów nowego monumentalizmu w architekturze warszawskiej. Żelbetowy szkielet, widoczny na zewnątrz elewacji, sprawia wrażenie monumentalnego klasycystycznego portyku. Antoni Dygat, wykształcony na paryskiej École Spéciale d'Architecture, był zwolennikiem pełnych rozmachu, symetrycznych rozwiązań, często łączącym zagadnienia urbanistyczne i architekturę. Budynek składa się z dwóch skrzydeł i środkowego korpusu. W częściach bocznych jest trójkondygnacyjny z wysoką suterenią, w części środkowej – czterokondygnacyjny. Rozległa, wieloosiowa fasada została podzielona rytmem żelbetowych słupów. Przestrzeń między nimi wypełniają duże okna, osadzone w stalowych ramach. Ściany pierwotnie były wykończone tynkiem terrazytowym. Dbałość o materiały i detal nie ominęła wnętrz, które zostały urządzone z przepychem właściwym realizacjom rządowym – na podłogach znalazła się trwała dębowa klepka i marmury. Prace przy budowie prowadzone były przez najlepsze firmy w branży: budowę prowadziła firma budowlana Bracia Horn i Rupiewicz, instalacje wodno-kanalizacyjne i grzewcze montowała firma Drzewiecki i Jeziorański, instalacje elektryczne i telefoniczne wykonał Siemens, a ogrodzenie wokół budynku – firma H. Zielezińskiego.

Uwagi: Budynki należy objąć prawną ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków.

Bibliografia:

Kulesza J., *PWPW w Powstaniu Warszawskim,* „Kronika Warszawy", 1981, nr 3

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej,* [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

www.pwpw.pl

17. Dom Handlowo-Przemysłowy Franciszek Fuchs i synowie / Fabryka Czekolady

Adres obiektu: ul. Topiel 12
Data powstania: 1829/lata 20. XX w.
Użytkownik: obiekt rozebrany w 2008

Historia obiektu: Firma Franciszka Fuchsa powstała w 1829 r. Początkowo był to jedynie sklep-cukiernia przy ul. Miodowej 18. Z czasem rozszerzono działalność i rozpoczęto import kawy oraz herbaty. Od tej pory przy ul. Miodowej mieściły się: pakownia herbaty, palarnia kawy, a w dwudziestoleciu międzywojennym także rozlewnia oliwy. W 1919 r. firma została przekształcona w spółkę akcyjną z kapitałem o wysokości 3 600 000 zł. Zarząd spółki postanowił zainwestować w produkcję słodyczy, w tym cukierków i czekolady. W latach 20. zbudowano fabrykę na Powiślu, pomiędzy ul. Drewnianą, Topiel i Zajęczą. W latach 30. prowadzono już jej rozbudowę. W zakładzie produkowano czekolady deserowe ciemne, mleczne i wielosmakowe, a także figurki czekoladowe, czekoladę w proszku, batony, cukierki, pralinki, draże, herbatniki i pierniki. Asortyment był tak duży, a jakość wyrobów tak wysoka, że z fabryka zaczęła zagrażać nawet potentatowi branży – firmie Emila Wedla. Prowadzono cztery sklepy w trzech miastach – Warszawie, Łodzi i w Zakopanem. Podczas wojny zniszczenia dotknęły ponad 80% zabudowań fabryki, w związku z czym upaństwowioną po wojnie firmę trzeba było budować w zasadzie od podstaw. W czasie odbudowy zmieniono elewację głównego budynku, rezygnując z pasowych podziałów na rzecz gładkiej, jednolicie tynkowanej elewacji.

Nieistniejący budynek narożny, fot. archiwalna 1983

Mur pozostały po dawnej zabudowie, fot. 2008

Mur pozostały po dawnej zabudowie, fot. 2008

Nowa narożna kamienica, nawiązująca do starej zabudowy, fot. 2011

W 1960 r. działający zakład przyłączono do Wedla (podówczas: Zakłady im. 22 Lipca).

Opis: Fabryka powstawała w kilku etapach. W latach 20. zbudowano czteropiętrowy budynek od strony ul. Topiel. Duży, dziesięcioosiowy obiekt ozdobiony był pasami okien i tynku, co nadawało mu nowoczesny, modernistyczny wyraz, choć z kolei podziały wąskimi oknami przydawały mu cech tradycyjnej, dziewiętnastowiecznej kamienicy. W trakcie rozbudowy, w latach 30., dostawiono skrzydło od ul. Drewnianej. Dekoracja pasowa, monumentalna, została przeciągnięta także na tę elewację. Całości dopełniał ścięty jednoosiowy narożnik, co nadawało obiektowi bardziej reprezentacyjny charakter. W 1929 r. rozbudowano fabrykę o budynki produkcyjne, umieszczone w głębi działki.

Uwagi: Obiekt został rozebrany w 2008 r.; przez jakiś czas w charakterze muru-ogrodzenia funkcjonowały jedynie ściany parteru. W 2011 r. ukończono w tym miejscu budowę nowego kompleksu biurowo-konferencyjnego „Hortus".

Bibliografia:

Baczyński J., *Zakłady przemysłowe Warszawy*, Warszawa 1982

Księga przemysłu polskiego, Warszawa 1959

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

18. Fabryka sztukaterii

Adres obiektu: ul. Wilcza 58a
Data powstania: ok. 1880
Użytkownik: Nobo Bar, Restauracja Tinto

Historia obiektu: Mała oficyna i fabryczka przy ul. Wilczej 58A kryje w swoich murach historię jednego z zasłużonych warszawskich rodów. W 1898 r. w budynkach przy ul. Wilczej rzeźbiarz i sztukator Franciszek Roth założył zakład sztukatorski. Mała wytwórnia produkowała ornamenty gipsowe i cementowe, fragmenty detalu architektonicznego i elementy rzeźbiarskie ze sztucznego kamienia. Większą fabrykę założono przy ul. Chocimskiej. W 1910 r. firma zmieniła profil i zaangażowała się w branżę budowlaną. Sam Franciszek Roth był uczniem Wojciecha Gersona, swoje rzeźby kilkakrotnie prezentował w gmachu Zachęty. Po jego śmierci, w 1935 r., zakład prowadził syn Franciszka, Franciszek Karol, i brat Władysław. Po wojnie w niewielkim budynku pod nr 58A mieściły się m.in. biura NKWD i UB.

Opis: Posesja zabudowana jest niewielką willą i przylegającą do niej oficyną. Na posesji sąsiedniej, pod nr 58, znajduje się modernistyczna kamienica, zbudowana przez Rothów w 1935 r. Willa założona na planie prostokąta, parterowa, z mansardowym dachem, w którym umieszczono lukarny. Trzyosiowa elewacja od strony ulicy dekorowana jest pasowym boniowaniem, wokół okien dekoracyjne opaski i profilowane gzymsy nadokienne. W elewacji od strony dziedzińca znajduje się dekoracyjny portal wejściowy z pilastrami i płaskorzeźbionym wieńcem w trójkątnym polu. Piętrowa oficyna produkcyjna, która stoi w głębi dziedzińca, jest pozbawiona detalu. Przy ścianie granicznej z sąsiednią posesją znajduje się murowany komin.

Widok ogólny, fot. 2010

Uwagi: Firma Rothów wykonywała sztukaterie do wielu obiektów na terenie Warszawy i poza nią (m.in. secesyjne sztukaterie hoteli Bristol i Savoy, dekoracje do Domu Technika przy ul. Czackiego i in.).

Dziedziniec z oficyną zakładową, fot. 2010

Bibliografia:

Jeziorański L., *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1911

Kasprzycki J., *Warszawskie pożegnania*, „Życie Warszawy", 1979, nr 74

Roth F., *Z mojej pracowni. Zbiór szczegółów zdobniczych rzeźbiarskich z robót wykonanych przez Franciszka Rotha*, Warszawa ok. 1910

Sroka A. R., *Księga Adresowa Przemysłu, Handlu i Finansów*, Warszawa 1922-1930

Sroka A. R., *Przemysł i Handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1912-1914

WOLA

4
2
3
27
41
42
40
43
26
25
Okopowa
7
Solidarności
24
39
Górczewska
Leszno
6
5
52
9
22
46
32
31
48
35
51
29
10
36
Wolska
49
23
34
33
37
14
15
Prosta
30
38
18
11
Towarowa
45
Kasprzaka
16
44
50
8
17
13
21
47
19
20
12
1
28

1. Zakłady Lilpop, Rau i Loewenstein

Adres obiektu: ul. Bema 65
Data powstania: 1866/1903
Użytkownik: dyskoteka No Mercy, studio 4 Senses, studio Bema 65, komis motocyklowy, inne

Historia obiektu: Początki fabryki Lilpopa, Raua i Loewensteina należy wiązać z nieistniejącym dziś zakładem braci Evans przy ul. Świętojerskiej. Założony w 1818 r. (początkowo w innym miejscu) jako odlewnia mechaniczna i wytwórnia maszyn rolniczych, przeszedł w 1866 r. na własność Stanisława Lilpopa i Wilhelma Raua. Dwa lata później do spółki dołączył Ludwik Loewenstein. W 1873 r. coraz prężniej działająca firma przekształciła się w spółkę akcyjną. Produkcja nadal koncentrowała się na urządzeniach rolniczych. Dopiero w 1878 r., po nabyciu od byłego Banku Polskiego jego zakładów przy ul. Solec, rozpoczęto montaż, a potem produkcję wagonów kolejowych, wyrabiano też wszelkie inne produkty związane z kolejnictwem. Położenie na Solcu, początkowo dogodne, z czasem zaczęło być dość kłopotliwe, głównie z braku dobrych

Widok ogólny, fot. archiwalna 1938

Budynek biurowy, fot. 2009

rozwiązań transportowych i komunikacyjnych. Rozwijająca się produkcja potrzebowała z jednej strony coraz większych dostaw węgla i surowca, a z drugiej szybkiego zbytu wyrobów. W 1904 r. zakupiono zabudowania fabryczne na Czystem (zbudowane w latach 1899-1903 dla fabryki budowy maszyn Augusta Rephana), w pobliżu ul. Dworskiej (dzisiejsza Kasprzaka), w sąsiedztwie gazowni. Nowa nieruchomość była połączona z linią kolejową własną bocznicą. Drugą fabrykę uruchomiono w 1908 r. – z Powiśla przeniesiono na Wolę głównie produkcję wagonów, która trwała tam do 1939 r. Od 1908 r. zakłady produkowały duże partie maszyn, elementy konstrukcji budowlanych, rury stalowe, maszyny parowe, pociski. Firma – jako dostawca technologii, konstrukcji i urządzeń – brała udział w większości dużych inwestycji na terenie byłego Królestwa Polskiego, a także w Cesarstwie Rosyjskim. Budowano mosty, prowadzono roboty wodociągowe. W ślad za rozwijającą się produkcją wzrastało zatrudnienie – z liczbą 1900 robotników w 1914 r. przedsiębiorstwo należało do jednych z największych w Cesarstwie Rosyjskim. Po wybuchu wojny zakłady częściowo przeniesiono do Rosji – głównie produkcję przemysłową. Warszawskie zakłady, zniszczone w czasie wojny, przeszły szybką modernizację do 1930 r. Pojawiły się nowoczesne metody produkcji, nowy sprzęt (m.in. obrabiarki, piece odlewnicze żeliwa, brązu, mosiądzu, aluminium, elektrostali). Oprócz produkcji wagonów i maszyn, realizowano też zamówienia dla wojska. W 1936 r. uruchomiono produkcję luksusowych samochodów osobowych i ciężarowych General Motors (marki Buick, Chevrolet, Opel). Sieć sprzedaży obejmowała wszystkie większe miasta Rzeczypospolitej. Ogromna fabryka zatrudniała w 1938 r. aż 3500 pracowników.

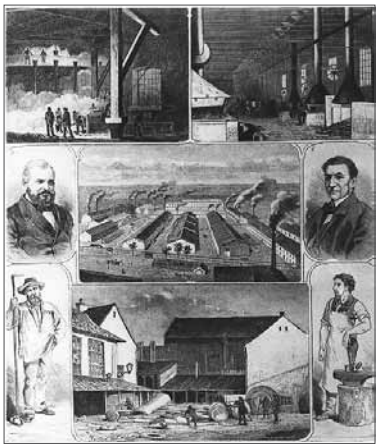

Reklama prasowa z widokiem ogólnym, koniec XIX w.

Opis: W czasie swego największego rozwoju fabryka zajmowała teren ok. 22 ha, z czego większość zajmowały zabudowania fabryczne. Do dziś zachowało się pięć budynków kompleksu, które zostały zbudowane w latach 1899-1903 dla fabryki Augusta Rephana. Wymurowane z cegły ceramicznej, nietynkowane, z bogatym ceglanym detalem – są przykładem typowej architektury przemysłowej końca XIX w., wykorzystującej formy romańskie. Dobrze zachował się ceglany detal architektoniczny: profilowane cokoły, gzymsy koronujące (układane dekoracyjnie z cegły, wsparte na ceglanych machikułach), otwory okienne zamknięte nadprożami w formie łuku odcinkowego. Jest to dziś jeden z największych i zarazem najcenniejszych zachowanych zespołów pofabrycznych. W jego skład wchodzą: hala fabryczna – na planie prostokąta, przylegająca od południa do budynku biurowego, jednokondygnacyjna z niskim półpiętrem; gmach biurowy – na planie prostokąta, trójkondygnacyjny z suterenią, nakryty dachem kopertowym, nad oknami nadproża ceglane w formie odcinków łuku, dekoracyjny gzyms

Budynek mieszkalny, fot. 2009

na wspornikach w kształcie machikuł; zespół bramny – między budynkiem biurowym a mieszkalnym; budynek mieszkalny na planie prostokąta, dwukondygnacyjny. Na uwagę zasługują zachowane w dużym stopniu elementy wystroju i wyposażenia wnętrz: terakota, kute balustrady na klatkach schodowych, wewnętrzna stolarka: drzwi z płycinami, drewniane przepierzenia między korytarzem a kantorami (budynek biurowy).

Uwagi: Zespół w najbliższym czasie ma zostać objęty wpisem do rejestru zabytków. W tej chwili budynki znajdują się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Warsztaty połączone z halą fabryczną, fot. 2009

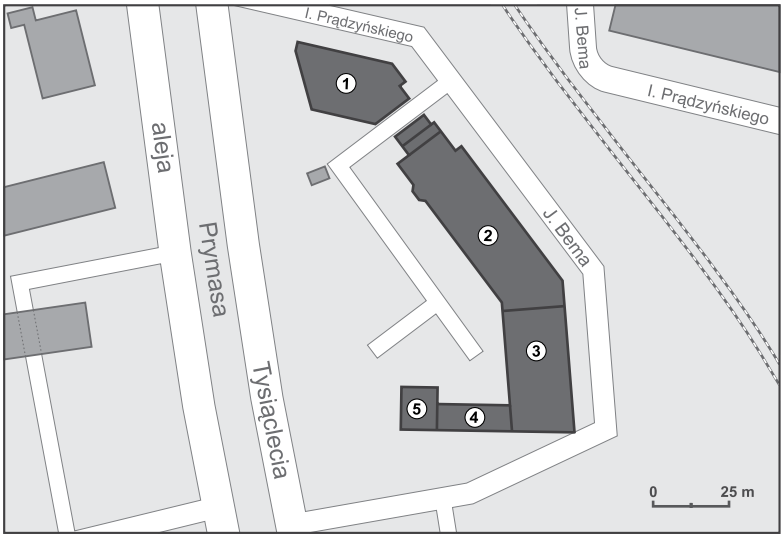

1 – Budynek mieszkalny
2, 3 – Budynek biurowy
4, 5 – Warsztaty

Wybrane obiekty przemysłowe istniejące

Wybrane obiekty przemysłowe nieistniejące

Obiekty pozostałe

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Kazimierski J., *Wielkie zakłady przemysłowe Warszawy*, Warszawa 1978

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Szelichowski S., *Sto lat polskiej motoryzacji*, Kraków 2003

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995

2. Fabryka Izraela Sznelinga

Adres obiektu: ul. Burakowska 25
Data powstania: ok. 1910
Użytkownik: prywatny / skład złomu

Historia obiektu: Obiekt powstał w 1910 r. Po 1945 r. użytkowany przez drobne zakłady, ostatnio m.in. przez odlewnię metali i skład złomu.

Opis: Trzy ciągi zabudowań ujmują prostokątny dziedziniec, odgrodzony od ulicy bramą. Budynki wymurowane z czerwonej cegły, parterowe, nakryte dachami pulpitowymi (spadek w stronę dziedzińca). Pierwotnie nieotynkowane, obecnie pokryte są cienką warstwą złuszczonego i odparzonego tynku cementowo-wapiennego. Elewacje dwóch budynków od strony ulicy symetryczne – obie dwuosiowe, z wejściami w wewnętrznych osiach skrajnych (w budynku po prawej stronie wejście zamurowane). Zachowany uproszczony detal architektoniczny: proste nadproża okienne w formie pasów cegieł, zakończone gzymsem, kostkowy gzyms koronujący. Elewacje od strony dziedzińca artykułowane arkadowymi wnękami, zamkniętymi łukiem odcinkowym. We wnękach okna lub stalowe wrota. Obiekt bardzo zaniedbany.

Dziedziniec z oficynami produkcyjnymi, fot. 2009

Wjazd od ul. Burakowskiej, fot. 2009

Widok z ul. Burakowskiej, fot. 2009

Bibliografia:

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1912

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995

3. Warszawska Fabryka Koronek S. Landau – Sp. Akc.

Adres obiektu: ul. Burakowska 5/7
Data powstania: 1905/1911
Użytkownik: obiekt prywatny, użytkowany m.in. przez Wine Bar, butik Tricot Chic, salon fryzjerski Jaga Hupało, sklep meblowy i inne

Historia obiektu: Założona w 1905 r. firma początkowo mieściła się przy ul. Gęsiej. W latach 1911-12 została przeniesiona na ul. Burakowską. Wtedy też powstały istniejące do dziś budynki. Firmą zarządzała rodzina Landau. Powstał nowoczesny na owe czasy zakład: zatrudniano 70 robotników, a w procesie produkcji wykorzystywano ok. 40 maszyn tkackich. O rozmiarach prac może świadczyć fakt, że przedstawicielstwa fabryki otwarto w miastach wszystkich zaborów: Katowicach, Krakowie, Łodzi, Poznaniu i Wilnie. Zespół pofabryczny od kilku lat znajduje się w rękach prywatnych, powierzchnie podnajmowane są pod ekskluzywne usługi, butiki, sklepy, salony fryzjerskie, pracownie artystyczne itp.

Opis: W skład zespołu wchodzą: budynek główny i oficyna – oba wzniesione w l. 1911-12. Budynek główny założony na planie litery L, dwupiętrowy, kryty dachem dwuspadowym, murowany z cegły ceramicznej, licowany cegłą. Elewacja artykułowana lizenami z ozdobnymi kotwami stropów, zakończona profilowanym ceglanym gzymsem. Otwory okienne zamknięte łukami odcinkowymi, układanymi z ceglanych klińców. Zachowana żelazna stolarka okienna. We wnętrzach stropy typu Klein. W części budynku (m.in. od południa) dobudowane nowe fragmenty – współczesna zabudowa, nawiązująca do historycznej architektury. Przekształcone, adaptowane do nowych funkcji wnętrza. Budynek połączony z oficyną parterowym łącznikiem. Oficyna parterowa, usytuowana od strony wschodniej, murowana z cegły, licowana cegłą. Wprowadzone nowe okna i podziały elewacji.

Uwagi: Obiekt stanowi przykład bardzo udanej rewitalizacji zabytkowej architektury poprzemysłowej. Do pustych budynków wprowadzone zostały nowe funkcje kulturalne, biurowe, restauracyjne. Niecodziennej atmosfery dopełnia staranne wykończenie otoczenia (m.in. bruk na dziedzińcu i obsadzenie bluszczem). Obiekt z powodzeniem może wytyczać kierunki rewitalizacji obiektów poprzemysłowych w sąsiedztwie. Cały zespół znajduje się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Budynek produkcyjny, widok ogólny, fot. 2008

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

4. Fabryka Hersza Lebensolda

Adres obiektu: ul. Burakowska 9
Data powstania: pocz. XX w.
Użytkownik: prywatny

Historia obiektu: Ulica Burakowska na początku XX w. była dość gęsto zabudowana niewielkimi zakładami fabrycznymi i warsztatami. Jednym z nich była powstała w pierwszych latach XX w. fabryka Hersza Lebensolda. Później w tym miejscu funkcjonowało kilka zakładów, o bardzo szerokim asortymencie produkcji, m.in. Fabryka Narzędzi B-cia Jagielscy i W. S. Mossey, Fabryka i Rozlewnia Octu M. Zyskind, Fabryka Past do Obuwia Dolarin, Liwski S. – wyroby białoskórnicze, Zylberman L. – wyroby celuloidowe, Mazgajski E. – Fabryka Taśm. Skromna zabudowa bez szwanku przetrwała wojnę. Po 1945 r. zakład znalazł się ponownie w rękach kilku firm, w tym m.in. Zakładu Mechanicznego Juliusza Zielińskiego.

Hala na dziedzińcu, fot. 2009

Zakład J. Zielińskiego, fot. 2009

Opis: Na posesji znajdują się relikty zabudowy z pocz. XX w. Budynki parterowe i piętrowe, wymurowane z cegły, o bardzo skromnych ceglanych elewacjach. Oficyny znajdują się po bokach długiej działki. Komin ceglany, o przekroju kwadratowym; przechylony na bok, grożący zawaleniem.

Uwagi: Obiekty bardzo zaniedbane, obecnie bez widocznych cech stylowych.

Widok ogólny dziedzińca, fot. 2009

Charakterystyczna niska zabudowa

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, Warszawa 1995

5. Firma brązownicza Schiffersa / Warszawska Fabryka Trykotaży

Adres obiektu: ul. Chłodna 27
Data powstania: 1820-30/1907/1957
Użytkownik: prywatny, obiekt użytkowany / biura

Historia obiektu: Na posesji przy ul. Chłodnej 27 w pierwszym ćwierćwieczu XX w. mieściło się kilka zakładów. Zajmowały one oficyny na tyłach domu mieszkalnego. W 1910 r. działała tu niewielka firma brązownicza Kazimierza Schiffersa. Funkcjonowała też założona w 1907 r. Fabryka Trykotaży, która należała do Maksa Iberklajda (od 1910 r.). Zakład posiadał ok. 50 maszyn dziewiarskich i zatrudniał 32 robotników. Od 1932 r. w budynkach przy Chłodnej mieściła się też Wytwórnia Artykułów Metalowych i Elektrycznych inż. M. Pietraszka. Spółka produkowała różnorakie wyroby metalowe, przede wszystkim części samochodowe, lotnicze, części uzbrojenia. Budynki zostały bardzo zniszczone w czasie ostatniej wojny. W 1957 r. podjęto odbudowę tylko kamienicy frontowej. W latach 2009-2011 przeprowadzono remont przejazdu bramnego, elewacji, dachu.

Kamienica frontowa, fot. 2009

Opis: Kamienica powstała najprawdopodobniej w latach 1820-30. Zniszczona w trakcie wojny, odbudowana w 1957 r. Klasycystyczna, na planie prostokąta, ustawiona dłuższym bokiem do ulicy. Murowana z cegły ceramicznej, otynkowana, nakryta dwuspadowym dachem. Pośrodku elewacji frontowej pięcioosiowy pseudoryzalit. Dolna kondygnacja dekorowana pasowym boniowaniem w tynku. Na osi środkowej umieszczony przejazd bramny, zamknięty łukiem koszowym. Otwory okienne proste, okna wielopodziałowe, drewniane. Kondygnacje oddzielone gzymsem kordonowym i pasem muru, w którym płyciny pod oknami piętra. W drugiej kondygnacji otwory okienne proste, zwieńczone gzymsami nadokiennymi. Trzy okna środkowe zamknięte trójkątnymi przyczółkami. Pomiędzy nimi dwie płaskorzeźby w kształcie medalionów. Okna analogiczne jak na parterze. Ryzalit zwieńczony jest ścianką attykową, w osiach skrajnych z połówkami tralek w płycinach. Nad trzema środkowymi osiami trójkątny naczółek z okulusem w tympanonie.

Uwagi: Obiekt znajduje się w rejestrze zabytków pod nr 55 (data wpisu 1.07.1965). Fasada prezentuje formy architektoniczne charakterystyczne dla warszawskiego klasycyzmu doby Królestwa Kongresowego. W 2011 r. prowadzony był remont elewacji.

Bibliografia:

Chrościcki J., Rottermund A., *Atlas architektury Warszawy*, Warszawa 1977
Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905
Nadolski A., *Pani Chłodna (Opowieść o warszawskiej ulicy)*, Warszawa 2008
Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983
Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 2, Warszawa 1996

6. Fabryka Piór Stalowych Wasilewskiego / Fabryka ślusarsko-mechaniczna Bergandera Feliksa / Fabryka Wyrobów Metalowych „Forma" / Fabryka Kołder, Materaców i Bielizny Michała Kułaka

Adres obiektu: ul. Chłodna 29
Data powstania: 1895/1908
Użytkownik: prywatny / biura

Historia obiektu: Przechodząc dziś ulicą Chłodną, trudno uwierzyć, że w niskich pawilonach usytuowanych wzdłuż ulicy istniało przed wojną prawdziwe zagłębie niewielkiego przemysłu. Tylko na jednej posesji przy ul. Chłodnej 29 na przestrzeni lat egzystowały obok siebie cztery zakłady. Trzy z nich związane były z przemysłem metalowym. Historia posesji wiąże się z wybudowaniem w 1829 r. domu frontowego rodziny Wołowskich (z oficyną piętrową z tyłu działki). W 1877 r. działka została zakupiona przez Jana Trötzera, który umieścił tu produkcję wyrobów żelaznych. Największym zakładem była wytwórnia stalówek i piór Wasilewskiego. Założona w 1895 r. fabryka produkowała stalówki, pióra, pluskiewki, spinacze. Początkowo mieściła się przy ul. Okopowej 21, a od 1910 r. przy Chłodnej. W tym czasie zatrudniano ok. 200-250 robotników. Od 1927 r. część produkcji odbywała się przy ul. Płockiej 29, w większych zabudowaniach. Innym zakładem była niewielka fabryka ślusarsko-mechaniczna Bergandera Feliksa, produkująca śruby, części do maszyn (kute), elementy budowlane. Na posesji funkcjonowała także fabryka Wyrobów Metalowych „Forma". Założona w 1908 r., dwa lata później

Widok ogólny, fot. archiwalna 1983

Oficyna biurowa, fot. 2009

Widok od ul. Chłodnej, fot. 2009

mogła poszczycić się rocznym obrotem w wysokości 100 000 rubli. Zatrudniano 40 robotników. Produkcja obejmowała blachę cynkową i kapsle. Zakładem z innej branży była fabryka Michała Kułaka (założona w 1910 r.). Produkowała kołdry, poszwy, bieliznę, materace, poduszki, wypełnienia tapicerskie. W fabryce pracowało 30 pracowników.

Opis: Budynek frontowy od ulicy to niewielki parterowy pawilon (pierwotnie piętrowy), pozbawiony cech stylowych. Murowany, o przemurowanych otworach okiennych. Ślady pierwotnych podziałów otworowych widoczne są pod skutym tynkiem. Do pawilonu od strony dziedzińca przylegają parterowe oficyny (bezstylowe i zaniedbane). Na tyłach posesji, od strony wschodniej, znajduje się dwupiętrowa oficyna przerobiona na biura. Ośmioosiowa, z ceglaną elewacją i prostym detalem ceglanym: układany dekoracyjnie ceglany gzyms, nadproża nad otworami w formie łuku odcinkowego. Do oficyny przylegał nieistniejący już dziś inny obiekt fabryczny. Na murach oficyny, od ul. Krochmalnej, zachowały się strzępia po tamtym obiekcie. Po stronie zachodniej posesji znajduje się piętrowa oficyna, funkcjonująca jako piekarnia, o późniejszej, otynkowanej elewacji (lata 20. XX w.), artykułowanej lizenami międzyokiennymi i zdobionej schodkowym gzymsem koronującym.

Uwagi: W miejscu pustych zakładów uruchomiono w 1937 r. kino „Czar" – na 300 miejsc siedzących. W latach 1942-44 kino „Czar" przemianowano na „Faun". W 2011 r. prowadzone były prace remontowo-budowlane, zmieniające m.in. elewację obiektów.

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Nadolski A., *Pani Chłodna (Opowieść o warszawskiej ulicy)*, Warszawa 2008

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1910

7. Warszawska Fabryka Mebli Stylowych Z. Szczerbiński / Zakład Stolarski L. Kamlera / Zakłady Mechaniczne „Sigma" / „Zalmed"

Adres obiektu: ul. Dzielna 72
Data powstania: ok. 1910
Użytkownik: obiekt rozebrany

Historia obiektu: W 1901 r. powstała Warszawska Fabryka Mebli Stylowych. Pierwszy zakład mieścił się przy ul. Aleksandria (dzisiejsza ul. Kopernika). W 1905 r. firma, już jako spółka akcyjna, została przeniesiona na posesję przy ul. Dzielnej. W 1914 r. fabryka Szczerbińskiego zatrudniała 400 pracowników. Był to bardzo duży zakład, posiadający własną tkalnię (produkująca tapicerkę do mebli), oddział projektowy (rysowniczy), zatrudniający także rzeźbiarzy, a przede wszystkim posiadający własne składy różnych gatunków drewna (w tym egzotycznych) przy ul. Dzielnej 75-77. Firma produkowała ekskluzywne meble, dostarczane przede wszystkim do hoteli, restauracji etc. Biura sprzedaży znajdowały się w największych miastach Cesarstwa Rosyjskiego: Warszawie, Łodzi, Moskwie i Petersburgu. Mimo wielu sukcesów, m.in. uzyskania medalu na wystawie ogólnokrajowej „Mieszkanie i jego kultura", firma zaczęła podupadać i w 1936 r. ogłosiła swoją likwidację. W pomieszczeniach pofabrycznych nadal prowadzona była produkcja małego zakładu przemysłowo-handlowego Szczerbińskiego, funkcjonował zakład stolarski Leopolda Kamlera i zakłady mechaniczne Szczerbińskiego. W 1943 r. Leopold Kamler zakupił całą posesję. Przy zakładach, od strony ul. Pawiej, usytuowana była także kamienica mieszkalna, dziś nieistniejąca. Zakłady wsławiły się w trakcie powstania warszawskiego. W pierwszym tygodniu sierpnia mieściła się tu kwatera Komendy Głównej AK i Delegata Rządu. Tu także odbyły się pierwsze walki, jeszcze przed wyznaczoną godziną W. Po wojnie zabudowania fabryczne, znajdujące się w dość dobrym stanie (wypalone), zostały na mocy dekretu Bieruta przekazane na Skarb Państwa. Od tamtej pory mieściły się w nich różne zakłady, ostatnio – zakład Aparatury Laboratoryjno-Medycznej „Zalmed", obecnie w likwidacji. W latach 1945-81 dokonano licznych zmian na terenie fabryki, w tym wielu wyburzeń. Przestała istnieć kamienica mieszkalna od ul. Pawiej, rozebrano oficynę w części wschodniej, w głównym budynku zmieniono okna, wzmocniono ankrami konstrukcję, wreszcie w 1985 r. – na miejscu dawnych parterowych budynków przylegających do skrzydła środkowego – wzniesiono metalową halę produkcyjną. W 2010 r. budynek został zburzony przez

Budynek frontowy, fot. 2009

Pozostałości po fabryce, fot. 2011

nowego właściciela pod pretekstem stwarzania zagrożenia budowlanego. Nie pomogła interwencja Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, który w ostatniej chwili wpisał do rejestru zabytków starą elewację fabryki.

Budynek produkcyjny, elewacja tylna, fot. 2009

Opis: W skład zespołu wchodziły: czterokondygnacyjny budynek administracyjno-produkcyjny (w kształcie litery C) od strony ul. Dzielnej, jednokondygnacyjny budynek – zabudowa w podwórzu, jednokondygnacyjna hala od strony ul. Pawiej. Cechy zabytkowe wykazywał tylko główny budynek od strony ul. Dzielnej. Budynek administracyjno-produkcyjny (rozebrany) składał się z dwóch skrzydeł, na planie litery C, o konstrukcji żelbetowo-murowanej (część środkowa) i stalowo-żelbetowej (skrzydło środkowe). Ściany zewnętrzne wymurowano z cegły ceramicznej i otynkowano. Założono stropy żelbetowe, częściowo staloceramiczne. Skrzydła budynku oraz oficyna były czterokondygnacyjne. Budynek przekrywał dach dwuspadowy płaski (skrzydło frontowe) i stromy (skrzydło środkowe) kryty papą oraz stropodach (oficyna). Ciekawa była fasada skrzydła frontowego od strony ulicy Dzielnej – sześcioosiowa, podzielona na całej wysokości lizenami i przepruta dużymi, trójdzielnymi oknami. Pierwotnie okna zamknięto odcinkowymi nadprożami, później przemurowano i zamknięto prosto. Na drugiej i trzeciej lizenie wystawały elementy żelaznych ankrów. Elewacja była w całości tynkowana, bez zachowanej dawnej dekoracji ceglanej. Elewację tylną rozwiązano analogicznie. Elewacja skrzydła środkowego była siedmioosiowa, z dużymi wielopodziałowymi oknami, zamkniętymi prosto. Tynkowana, bez śladów dawnej dekoracji ceglanej.

Uwagi: Zespół posiadał wartość przede wszystkim ze względu na swoją powstańczą historię. Walory architektoniczne były mniej istotne, tym bardziej że obiekty były wielokrotnie przebudowywane. Najciekawsza architektonicznie była modernistyczna elewacja od strony ul. Dzielnej – przykład zabiegów modernizacyjnych starszych obiektów, prowadzonych w latach 30./40. – w której widoczne były jeszcze wcześniejsze podziały i rozwiązania. Budynki zostały zburzone w 2010 r. – wbrew woli konserwatorów zabytków – pod pretekstem zabezpieczenia placu budowy przed katastrofą budowlaną.

Bibliografia:

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 3, Warszawa 1996

8. PZL-Wola / Zakłady Mechaniczne im. Marcelego Nowotki

Adres obiektu: ul. Fort Wola 22
Data powstania: 1951
Użytkownik: Bumar Sp. z o.o.

Historia obiektu: Fabryka powstała w 1951 r. i w okresie PRL była jedną z najważniejszych w kraju. Produkowano tu silniki wysokoprężne (w tym do wozów wojskowych, czołgów, maszyn przemysłowych) i zespoły prądotwórcze. Dostarczano m.in. silników do samochodu ciężarowego Żubr A-80, który był poprzednikiem popularnego Jelcza. Silniki warszawskiej produkcji często ulegały awariom i ostatecznie Jelczańskie Zakłady Samochodowe, producent Żubra, zdecydowały się na zakup licencji na silnik Leylanda. Tajemnicą poliszynela jest fakt, że na terenie zakładów produkowano także części uzbrojenia – m.in. silniki do czołgów. W okresie transformacji ustrojowej zmieniono nazwę zakładu na PZL-Wola oraz usunięto pomnik Marcelego Nowotki, który stał przed zakładem. Teren zakładów został przejęty przez spółkę Bumar, choć sama firma PZL-Wola nadal funkcjonuje. Przedsiebiorstwo ma swoje zakłady produkcyjne w Siedlcach, a w Warszawie – siedzibę zarządu. Produkuje różnego rodzaju silniki, agregaty prądowe lądowe i morskie, agregaty pompowe, zespoły prądotwórcze napędzane silnikami gazowymi i wysokoprężnymi. Firma oferuje też różnego rodzaju usługi przemysłowe i laboratoryjne. Natomiast zakładowi w Warszawie, w którym zaniechano jakiejkolwiek produkcji, grozi likwidacja. Budynki na terenie zespołu są wynajmowane na biura i magazyny, służą także jako tło do popularnych show telewizyjnych.

Opis: Zakłady zajmują duży obszar między ulicami Fort Wola (od południa) i Człuchowska (od północy), torami kolejowymi (od zachodu) i cmentarzem (od wschodu). Bezpośrednio przy ul. Fort Wola znajduje się jedenastokondygnacyjny biurowiec wybudowany w 1974 r. Od strony wschodniej do biurowca przylega budynek dawnej świetlicy/sali zebrań (obecnie zaadaptowany na jedną z największych dyskotek w stolicy). Oba budynki, o modernistycznej bryle i zastosowanych rozwiązaniach przestrzenno-wizualnych (m.in. „wysunięte" bloki klatki schodowej w biurowcu, antresola i betonowa rama dookoła w budynku sąsiadującym), są ciekawym przykładem późnej architektury modernistycznej w budownictwie biurowo-przemysłowym Warszawy.

Hala produkcyjna, fot. 2010

Modernistyczny budynek biurowy i stołówka, fot. 2010

Na terenie zespołu zachowały się hale z początkowego okresu produkcji. Powstały z wykorzystaniem żelbetowych i betonowych prefabrykatów. Część hal zlokalizowanych we wschodniej części posesji otrzymała ciekawą łukową konstrukcję dachu z elementami łupinowymi. Pozostałe, w większości przykryte płaskimi dachami, doświetlone zostały rzędami ostrosłupowych świetlików. W części centralnej zespołu znajduje się murowany z cegły budynek biurowo-administracyjny – trzykondygnacyjny, z prostym detalem w postaci profilowanego gzymsu i cienkich lizen.

Detal elewacji, fot. 2010

Uwagi: Los budynków po dawnych Zakładach Mechanicznych im. M. Nowotki wydaje się być przesądzony. Planuje się tu budowę osiedli mieszkaniowych. Teren był już wystawiany na sprzedaż, ale transakcja z zainteresowanym deweloperem ostatecznie nie doszła do skutku.

Biurowiec, fot. 2010

Bibliografia:

Misztal S., *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, Warszawa 1961

9. Browar Haberbusch i Schiele

Adres obiektu: ul. Grzybowska 58-70
Data powstania: 1846-1890
Użytkownik: GP Polska

Historia obiektu: Historia warszawskiego browaru Haberbuscha i Schiele to dzieje jednej z największych fortun w przemyśle browarniczym na terenie Królestwa Polskiego, a zarazem także historia nowoczesnej myśli technicznej i nowatorskiego podejścia do browarnictwa jako biznesu. Na licytacji, w 1846 r., Konstanty Schiele i Henryk Klave zakupili browar Schäffera i Gampfa, mieszczący się przy ul. Krochmalnej. Do spółki dołączył majster z browaru, Błażej Haberbusch. W 1849 r. dokupiono sąsiednią nieruchomość wraz ze znajdującym się na niej browarem i młynem (poruszanym siłą koni). W 1866 r. spłacono Henryka Klave, który odszedł ze spółki. Od tej pory przedsiębiorstwo działało pod nazwą „Haberbusch i Schiele". Firma uruchomiła wyrób piw bawarskich, pilzneńskich, kulbachskich. Produkowano także piwa butelkowane, pasteryzowane, które przeznaczone były na eksport na Kaukaz i Daleki Wschód. Produkcja stale wzrastała: w 1879 r. wyprodukowano 110 000 wiader piwa, a w 1893 r. – 250 000 wiader. Rozwijająca się firma przeszła w latach 1880-90 bardzo dużą rozbudowę i modernizację, stając się największym producentem piwa w Królestwie Polskim. Uruchomiono wtedy silniki parowe. W końcu XIX w. zakład zatrudniał 60 pracowników. W 1899 r. firma przekształciła się w spółkę akcyjną, w której większość akcji posiadali bracia Karol i Henryk Haberbusch oraz bracia Feliks i Kazimierz Schiele. Zakupiono w tym czasie sąsiedni browar Kijoka przy ul. Żelaznej 44, w którym z czasem uruchomiono produkcję suchego lodu. Tuż przed I wojną światową produkcja wynosiła 1,8 mln wiader piwa, a zatrudnienie wzrosło do 220 osób. Kolejna rozbudowa zakładu miała miejsce w latach 1911-1915. W 1919 r. stale rozrastający się koncern wchłonął browar „Korona", browar E. Reycha, K. Machlejda i browar S. Junga. Podjęto decyzję o zjednoczeniu zakładów w jedno przedsiębiorstwo pod nazwą

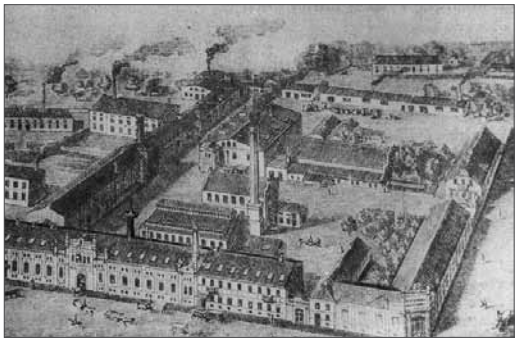

Browar Kijoka od strony ul. Żelaznej 59, 1895

Browar Haberbusch-Schiele przy ul. Krochmalnej, 1905

„Zjednoczone Browary Warszawskie p.f. Haberbusch i Schiele". Właściciele włączonych firm zostali udziałowcami spółki. Główna produkcja miała odbywać się przy ul. Krochmalnej, a pozostałe wytwórnie pozostawały w rezerwie produkcyjnej bądź uległy likwidacji. W latach 20. Zjednoczone Browary zdobyły pozycję absolutnego monopolisty na rynku piwowarskim. Z czasem zaczęły produkować też innego rodzaju trunki: lemoniadę i kwas, wódki i likiery (w zakładzie przy ul. Ceglanej 4), a także kawę i cykorię. Połowa produkcji sprzedawana była na ryku lokalnym, głównie hurtownikom. Część piwa po 1936 r. także eksportowano, m.in. do USA i Wielkiej Brytanii. Zatrudnienie w tym czasie osiągnęło ok. 550-600 pracowników.

Zakład nie został znacznie zniszczony w czasie oblężenia Warszawy we wrześniu 1939 r. Wskutek bombardowań ucierpiała m.in. kotłownia. Przez okres okupacji fabryka cały czas funkcjonowała, choć pod niemieckim zarządem komisarycznym nie było to łatwe. Ciężkie dni dla fabryki nastały wraz z powstaniem warszawskim – to tu w pierwszych dniach walk powstańcy z batalionu „Chrobry" urządzili swoją redutę, a zapasy pozostające w magazynach wydawali mieszkańcom miasta. Po upadku powstania większość zabudowań została zniszczona, a maszyny wywiezione przez okupanta. Udało się uzyskać zgodę na przeniesienie całej Fabryki Wódek i Likierów z ul. Ceglanej do Grodziska. Stamtąd wyposażenie powróciło w 1945 r., stając się podstawą dla odbudowy zakładu. W 1946 r. przedsiębiorstwo znacjonalizowano. Przez lata funkcjonowało pod nazwą „Browary Warszawskie", a produkowane w nich piwo „Królewskie" zdobyło sobie uznanie i bardzo dobrą renomę. W chwili obecnej po produkcji nie ma śladu, a teren i budynki od lat są skutecznie dewastowane.

Warzelnia, fot. 2009

Dom administracyjno-mieszkalny (tzw. willa Haberbuscha), fot. 2009

Opis: Na terenie zajmowanym dzisiaj przez spółkę GP Polska w 2. poł. XIX w. istniało kilka mniejszych browarów. Już w 1. poł. XIX w. w płn.-wsch. części obecnego terenu powstały niewielkie drewniane budynki browaru Ludwika Suchockiego (w 1929 r. zamienione na murowane). Pod nr Krochmalna 61 istniał jeszcze od końca XVIII w. browar Stenclów. Być może w późniejszych zabudowaniach browaru Haberbuscha i Schiele znalazły się fragmenty tamtych, znacznie starszych budowli. W szczytowym okresie browar Haberbuscha zajmował rozległy teren między ulicami Żelazną, Grzybowską, Towarową i Chłodną. Do niedawna na terenie fabryki znajdowało się jeszcze osiem zachowanych budynków. Obecnie, w wyniku prowadzonych w ciągu trzech ostatnich lat wyburzeń z kompleksu pozostały tylko relikty i dwa całe budynki mieszkalne. W miejscu, w którym znajdował się główny budynek produkcyjny, zachowały się ogromne piwnice; podobne były po drugiej stronie ul. Grzybowskiej. Dom mieszkalny dla pracowników firmy i właścicieli, wystawiony

w latach 1889-1891 (wcześniej istniał tu dom drewniany sprzed 1829 r.), zbudowany w typie niewielkiej, symetrycznej kamienicy z ogrodem na tyłach. Po 1891 r. budynek był domem mieszkalnym/willą braci Feliksa i Kazimierza Schielów. Przetrwał wojnę i dopiero w latach 60., podczas prowadzonej odbudowy i modernizacji zakładu, budynek znacznie przekształcono: rozebrano oficynę frontową, usunięto cały detal, elewacje otynkowano. Dom założony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, kryty dachem czterospadowym. W dziewięcioosiowej elewacji frontowej trzy ryzality – dwa skrajne i jeden centralny, mieszczący wejście do budynku. Jedyny detal elewacyjny to prosty gzyms kordonowy i profilowany gzyms koronujący. Budynek administracyjno-mieszkalny zbudowano około 1827 r. Pierwotnie był to parterowy dom biurowo-mieszkalny browaru Ludwika Suchockiego. Podczas rozbudowy w 1884 r. budynek nadbudowano o jedno piętro i zmieniono elewację w duchu kostiumu francuskiego i architektury ceglanej. Obiekt przylegał do słodowni (obecnie relikty w części wschodniej) – najstarszej części dawnych browarów. Budynek dwukondygnacyjny, ośmioosiowy, z ryzalitem wejściowym na trzeciej osi. Elewacja licowana cegłą, z zachowanym detalem: parapetami i nadprożami okiennymi (w formie odcinków łuku), dekoracyjnym, profilowanym gzymsem koronującym, boniowany na narożach. Charakterystyczne wysokie kominy. Do budynku administracyjno-mieszkalnego przylegają pozostałości słodowni, najstarszej części zabudowań browaru Haberbuscha i Schiele. Pozostałe resztki to fragment czterokondygnacyjnego obiektu. Elewacje bez zachowanego detalu, otynkowane. Warzelnia to największy zachowany budynek; prowadzone przy nim prace rozbiórkowe przerwano (rozebrano głównie powojenne hale, ale też starą fermentownię). Główny korpus powstał podczas rozbudowy zakładu w latach 80.

Warzelnia, widok od strony zachodniej, fot. 2009

Dom mieszkalny przy ul. Grzybowskiej, fot. 2009

XIX w. Założony na planie prostokąta, czterokondygnacyjny. Historyczny detal zniszczono podczas powojennej odbudowy i głównie układ okien oraz podział elewacji świadczą o wieku obiektu. Elewacja otynkowana. Z detalu zachowane lizeny, łuki arkadowe w dolnej kondygnacji od strony północnej.

Uwagi: Zniszczenie zabudowań browaru, bez przeprowadzonych dokładnie badań architektonicznych, bez pomysłu na rewitalizację, pozbawiło Warszawę jednego z najciekawszych zespołów architektury przemysłowej. Podczas wyburzeń hal powojennych zniszczono też najcenniejsze obiekty z XIX w. Jedynymi wartościowymi reliktami są trzy zachowane obiekty, które dają niewielkie pojęcie o skali kompleksu. Cały browar znajduje się nadal w ewidencji zabytków, rozważane było także objęcie zespołu ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków. Przykład rozbiórki całego kompleksu fabrycznego browaru Haberbuscha jest symptomatyczny dla warszawskiej Woli, która z dawnej dzielnicy przemysłowej staje się rejonem banków, apartamentowców i hoteli.

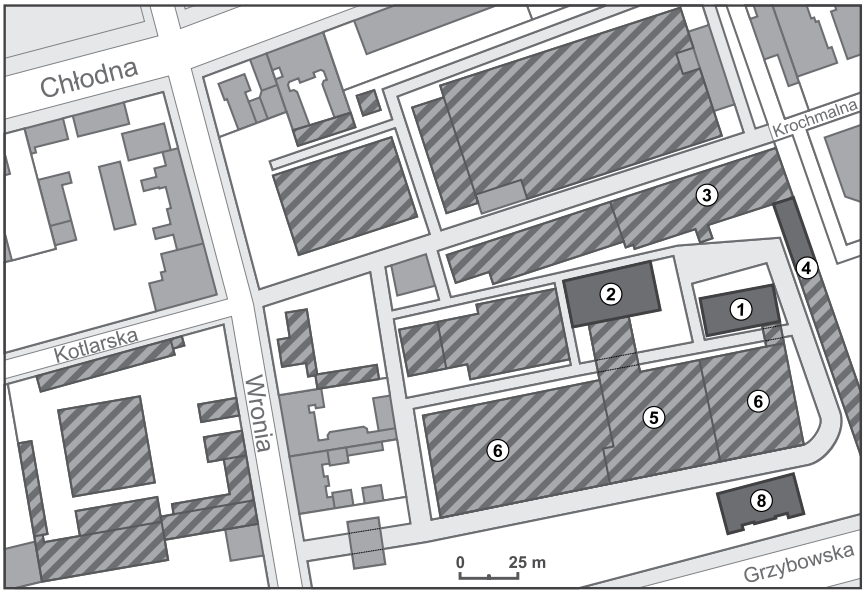

1 – Bud. biurowy

2 – Warzelnia

3 – Słodownia i magazyny słodu

4 – Budynek biurowo-mieszkalny

5, 6 – Główny budynek produkcyjny

8 – Dom Schielów

Wybrane obiekty przemysłowe istniejące

Wybrane obiekty przemysłowe nieistniejące

Obiekty pozostałe

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1936, 1938

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997

10. Dom Prasy Wojskowej

Adres obiektu: ul. Grzybowska 77
Data powstania: 1949-1958
Użytkownik: wydawnictwo Bellona

Historia obiektu: Decyzja o budowie nowej siedziby dla wydawnictw wojskowych zapadła w 1947 r. W tym bowiem roku powstało przedsiębiorstwo Prasa Wojskowa, przekształcone następnie w wydawnictwo MON. Już w rok później przystąpiono do prac projektowych, a w 1958 r. budynek został ukończony. Zaprojektowany został przez Kazimierza Marczewskiego i Stefana Putowskiego, autorów m.in. kina „Moskwa", a współpracował z nimi Zygmunt Skibniewski. Na jego tyłach zlokalizowano drukarnię. Przez lata mieściło się tu wydawnictwo MON, a od 1992 r. wydawnictwo Bellona. W drukarni przy ul. Grzybowskiej wydano m.in. *Małą Encyklopedię Wojskową*, *Encyklopedię Techniki Wojskowej*, monografie armii września 1939 r., serię *Typy broni i uzbrojenia* (liczącą 178 pozycji), pełne (bez cenzury) wydanie *Monte Cassino* Melchiora Wańkowicza. Wydawnictwo specjalizowało się w wielkonakładowych książkach popularnych. Zobligowane było także do drukowania publikacji propagandowych dla wojska, jednak na tym polu przejawiało mniejszą aktywność.

Opis: W skład zespołu budynków pierwotnie wchodziły: biurowiec na rogu ulic Grzybowskiej i Towarowej, drukarnia na zapleczu, dwa budynki

Neon firmowy, fot. 2010

Widok ogólny, fot. 2010

Miejsce pod rozebranej drukarni, fot. 2010

Magazyny od ul. Wroniej, fot. 2010

Budynek biurowy od ul. Wroniej, fot. 2010

biurowo-produkcyjne od ul. Wroniej, budynek magazynowy od ul. Łuckiej. Biurowiec na rogu ulic Grzybowskiej i Towarowej, o nowoczesnej szkieletowej konstrukcji żelbetowej, łączy formy modernizmu z założeniami socrealizmu. Jest sześciokondygnacyjny; dwie dolne tworzą rodzaj optycznego cokołu, a ostatnia ma charakter niższej nadbudowy. Otrzymał ciekawą dekorację w postaci

Wnętrze głównego gmachu, fot. 2010

okładzin kamiennych na pierwszej i drugiej kondygnacji oraz okładzin klinkierowych na górnych kondygnacjach. Między kondygnacjami wprowadzone zostały gzymsy kordonowe, a nad piątą kondygnacją – wydatny gzyms koronujący z pasem fryzu. Część „cokołu" jest artykułowana pionowymi pasami muru między oknami, tworzącymi rodzaj portyku. Zachował się hol z bogatym detalem, m.in. kolumnami z kapitelami w formie liści lotosu i dekoracyjnie układaną posadzką z różnokolorowego kamienia. Budynek drukarni zaprojektowany był w formie kilkunawowej, parterowej hali. Nie istnieje od 2008 r., kiedy został zburzony pod nową, planowaną inwestycję. Pozostałe obiekty zachowały się w niezmienionej formie. Wszystkie budynki otrzymały analogiczne okładziny z cegły klinkierowej.

Uwagi: Obiekt znalazł się na liście obiektów architektury współczesnej z lat 1945-1989, opracowanej przez SARP w 2003 r.

Bibliografia:

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997

11. Wytwórnia Łańcuchów Rolkowych Stanisław Kubiak

Adres obiektu: ul. Hrubieszowska 9
Data powstania: 1923
Użytkownik: własność prywatna / biura Ridian

Historia obiektu: Firma została założona przez Stanisława Kubiaka w 1920 r. Sam budynek przy ul. Hrubieszowskiej został wzniesiony w 1923 r. Była to pierwsza fabryka tej branży w Polsce. Na początku działalności firma zatrudniała ok. 30 pracowników, używała silnika elektrycznego o mocy 28 KM. Wytwórnia została częściowo zniszczona w trakcie powstania warszawskiego – w tym rejonie toczyły się szczególnie ciężkie walki o barykadę powstańczą przy ul. Karolkowej i Dworskiej (ob. ul. Kasprzaka). Po wojnie obiekt był gruntownie remontowany przez Zakłady Metalowe-Spółdzielnię ROLMET. Budynek odczyszczono i wyremontowano, dobudowano portiernię od zachodu. W 1971 r., w związku z poszerzeniem ul. Kasprzaka, część południową fabryki rozebrano. W 1973 r. fabryka przeszła na własność zakładów KOLMET, w 1981 r. – firmy Ridian, produkującej sprzęt medyczny (aparaty słuchowe) i w jej posiadaniu znajduje się do dziś.

Widok ogólny, fot. 2009

Opis: Budynek jednopiętrowy, murowany, na planie prostokąta. Nakryty dachem dwuspadowym, obitym papą. Wszystkie stropy staloceramiczne na łukach odcinkowych. Elewacja od ul. Hrubieszowskiej siedmioosiowa, na osi przejazd bramny zamknięty łukiem odcinkowym. Elewacja nieotynkowana. Kondygnacje wydzielone gzymsem kordonowym, ułożonym ukośnie z cegieł. Fasada zwieńczona zdwojonym ceglanym gzymsem koronującym. W dachu pięć facjatek. Elewacja tylna ukształtowana podobnie jak frontowa. Sześcioosiowa, z zamurowanym przejazdem bramnym. Okna w większości zachowane – oryginalne. Drewniane lub metalowe, wielokwaterowe. Otwory okienne zamknięte nadprożem w formie luku odcinkowego – z klińców ceglanych. Od ulicy w przejeździe bramny oryginalna brama dwuskrzydłowa, metalowa. Na dolnych płycinach skrzydeł bramy monogramy *SK* z lewej strony i *RK* z prawej.

Uwagi: Fabryczka prezentuje ciekawe formy typowe dla architektury przemysłowej przełomu wieków, choć jednocześnie są to formy o blisko dwadzieścia lat zapóźnione w stosunku do daty powstania obiektu. Na uwagę zasługuje ciekawy, zachowany detal ślusarski i stolarka, m.in. bramna i okienna. Budynek ujęty w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Pustoła-Kozłowska E., Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1997

12. Warszawskie Zakłady Maszyn Budowlanych im. Ludwika Waryńskiego

Adres obiektu: ul. Jana Kazimierza 1/29
Data powstania: ok. 1901-1915
Użytkownik: Bumar-Waryński S.A.

Historia obiektu: Początki fabryki sięgają 1833 r., kiedy na warszawskiej Woli swój niewielki warsztat kotlarski uruchomił Sebastian Bańkowski. Zabudowania wraz z posesją przy ul. Kolejowej zostały w 1882 r. zakupione przez spółkę Borman i Szwede, która uruchomiła produkcję maszyn rolniczych, lokomobili i kotłów grzewczych. W 1920 r. przemianowana została na Warszawską Spółkę Budowy Parowozów, a następnie Wytwórnię Parowozów. Do 1944 r. firma produkowała parowozy i sprzęt kolejowy. Hale przy ul. Kolejowej zostały zniszczone w 1944 r. Odbudowano je w 1947 r. na siedzibę państwowego przedsiębiorstwa FABLOK produkującego kotły i parowozy. W 1952 r. zakłady przemianowano na Zakłady Maszyn Budowlanych im. Ludwika Waryńskiego. Zmienił się też profil produkcji; od tej pory firma produkowała maszyny budowlane, w tym m.in. koparki. Pierwsza koparka przedsiębierna wyjechała niespełna rok później. Nowa fabryka miała dwie siedziby – jedną przy ul. Kolejowej, a drugą (tzw. Zakłady Waryński 2) przy ul. Jana Kazimierza na odległych Odolanach. Do 1991 r. mury fabryki opuściło ponad 70 000 koparek. W 1991 r. państwowe przedsiębiorstwo przekształciło się w spółkę akcyjną i rozpoczęło działalność jako Bumar-Waryński S.A. Grupa Holdingowa. Po wyprzedaży terenów przy ul. Kolejowej i wyburzeniu biurowca firmy w 2007 r., obiekty przy ul. Jana Kazimierza są jedynym działającym obecnie w Warszawie zakładem tej firmy.

Dźwig produkcji fabryki im. Waryńskiego, lata 50. XX w.

Opis: W 2008 r. wyburzono biurowiec firmy przy ul. Kolejowej. W tej chwili zachowały się tylko hale wchodzące w skład Zakładu nr 2 przy ul. Jana Kazimierza. Zespół zajmuje duży kwartał między ulicami: Jana Kazimierza, Juliusza Ordona, Stanisława Worcella i torami kolejowymi. Hale zostały wybudowane po 1952 r. Do najciekawszych budynków na tym terenie należy zaliczyć halę przy ul. Jana Kazimierza.

Hala produkcyjna, widok od ulicy, fot. 2010

Neon firmowy, fot. 2010

Rury wodociągowe, fot. 2010

Składa się ona z trzech części – dwóch niskich, piętrowych skrzydeł bocznych i ustawionej prostopadle do ulicy wysokiej hali. Elewacja frontowa hali została całkowicie przeszklona; szyby są umieszczone w kratownicy betonowych szprosów. Hale przykryto dachami o lekkiej, łupinowej konstrukcji. Hala główna i boczne aneksy zostały zakończone profilowanym gzymsem koronującym. Na większej hali zachował się znak dawnych Zakładów im. L. Waryńskiego. Na terenie zespołu znajdują się też dwie duże hale, jedna na planie kwadratu, a druga prostokąta; obie doświetlone rzędami ostrosłupowych świetlików. Proste elewacje są dekorowane jedynie schodkowymi gzymsami koronującymi. Na tyłach posesji, od strony torów kolejowych, znajduje się dawna kotłownia; w chwili obecnej opuszczona, z osobnym betonowym ogrodzeniem. Zwracają uwagę elewacje: południowa i północna – całkowicie przeszklone, o delikatnym podziale z żelbetowych profili. Budynek kotłowni powstał według obowiązującego wówczas schematu – podobne rozwiązanie możemy znaleźć w nieodległych d. Zakładach im. Świerczewskiego.

Uwagi: Część hal pod dawnej fabryce jest nieużytkowana i prawdopodobnie zostaną wyburzone, a uzyskany teren przeznaczony pod zabudowę mieszkaniową. Pozostałe hale holding Bumar-Waryński S.A. w znacznej części wynajmuje na siedziby innych firm.

Hala produkcyjna, fot. 2010

Kotłownia, fot. 2010

Hala produkcyjna, fot. 2010

Bibliografia:

Misztal S., *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, Warszawa 1961

13. Magister Klawe S-ka Akcyjna / Towarzystwo Przemysłu Chemiczno-Farmaceutycznego

Adres obiektu: ul. Karolkowa 22/24
Data powstania: 1860/ok. 1900
Użytkownik: Polfa Warszawa S.A.

Historia obiektu: Dzieje jednej z najbardziej znanych warszawskich firm farmaceutycznych sięgają 1860 r., kiedy Henryk Klawe, przybyły ze Szwajcarii aptekarz, otworzył pierwszą aptekę przy pl. Trzech Krzyży. W aptecznym laboratorium wytwarzano wszystkie potrzebne do produkcji leków specyfiki. Produkowano m.in. hemogen, glicerofosforaty, szczepionki przeciwcholeryczne, przeciwtyfusowe, przeciwtężcowe. Apteka istniała do lat 60. XX w., kiedy część kamieniczek przeznaczono do wyburzenia i XIX-wieczne wyposażenie apteki przeniesiono do apteki „Królewskiej" przy Krakowskim Przedmieściu, gdzie przechowywane jest do dziś. Po 1900 r. syn Henryka Klawego, Stanisław, zakupił fabrykę taśm gumowych Adolfa Pabiana przy ul. Karolkowej 22, który z kolei wcześniej kupił teren od Fabryki Taśm Gumowych „Paweł Szpigiel i S-ka". Była to dobra lokalizacja dla rozwoju nowego zakładu – w pobliżu przechodziła bocznica kolejowa, co bardzo ułatwiało transport surowców i gotowych wyrobów. W 1920 r. zakład został przekształcony w spółkę akcyjną: Towarzystwo Przemysłu Chemiczno-Farmaceutycznego mgr H. Klawe. W latach 20. zatrudniano 200 pracowników. Produkowano głównie szczepionki, surowice, leki wapniowe, homogen i argocel, a także preparaty gabenowe. W 1930 r. fabryka rozbudowała się na nowo zakupionych działkach przy ul. Przyokopowej. Uruchomiono wtedy m.in. dział syntezy chemicznej. Zbudowane na działce budynki projektował Maksymilian Goldberg. Niestety, nie przetrwały one wojennej pożogi. Tuż przed wojną zakład zatrudniał 600 osób. Po wojnie został przejęty przez państwo, a zabudowania weszły w skład Polfy, która jest ich właścicielem do dziś.

Budynek frontowy, fot. archiwalna 1983

Opis: Zachowany z całego zespołu budynek frontowy przy ul. Karolkowej pierwotnie był nieotynkowany. Założony na planie prostokąta,

Budynek frontowy po modernizacji, fot. 2009

czterokondygnacyjny, ośmioosiowy. Elewacja była podzielona dolnym gzymsem kordonowym na partię cokołu i na trzy wyższe kondygnacje, zwieńczone gzymsem koronującym. Ścianę rozczłonkowano lizenami, pomiędzy którymi wstawiono szerokie otwory okienne, zamknięte łukiem odcinkowym. Całości dopełniał detal ceglany w postaci dekoracyjnie układanych gzymsów, nadproży okiennych z kluczami. Obecnie budynek jest otynkowany na gładko, a otwory okienne w zmienionym kształcie. Tylko bryła, podział elewacji i żelazne kotwy belek stropowych przypominają pierwotny wygląd.

Dekoracyjnie zakończone ankry na elewacji, fot. 2009

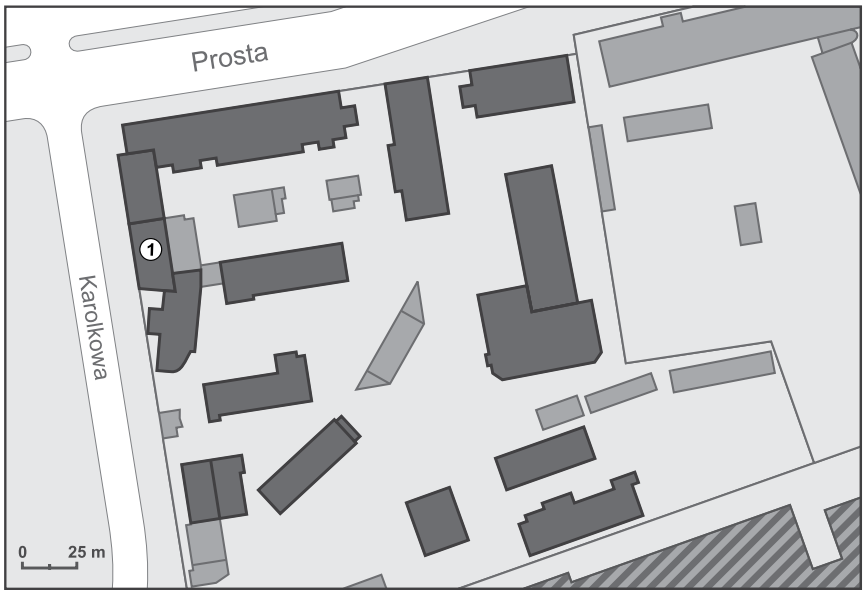

1 – Budynek d. fabryki Adolfa Pabiana

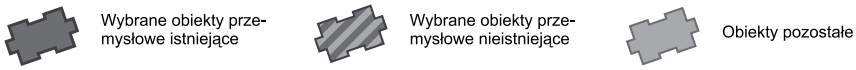

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 5, Warszawa 1999

14. Polskie Zakłady Philips S.A.

Adres obiektu: ul. Karolkowa 30-44
Data powstania: 1922
Użytkownik: obiekt w części rozebrany; własność Concept Development

Historia obiektu: W 1922 r. koncern Philips założył Polsko-Holenderską Fabrykę Lampek Elektrycznych. Na miejsce produkcji wybrano dużą działkę między ulicami Karolkową, Grzybowską i Przyokopową. Początkowo teren zajmował 8,5 tys. m^2, a po 1927 r. – dwa razy tyle. W 1937 r. zakład zajmował już 37,6 tys. m^2, a na jego terenie, pomiędzy budynkami fabrycznymi, wytyczono alejki, którym nadano nazwy: Główna, Stolarska, Szklana, Radiowa, Żarówkowa, Ogrodowa, Piaskowa i Pupina. W 1923 r. wzniesiono pierwszą halę fabryczną, wg projektu Pawła Holzera. W zakładach pracowało wtedy 100 robotników. W zakładach wytwarzano przede wszystkim żarówki, butle do termosów i półfabrykaty szklane do żarówek oraz lamp radiowych. Składano także radioodbiorniki sprowadzane z Holandii (od 1930 r.). W 1924 r. na narożnej działce przy ul. Grzybowskiej wzniesiono budynek biurowy. W 1929 r. wybudowano drugą halę produkcyjną oraz magazyny. W 1930 r. – w celu uniezależnienia się od dostaw surowca – fabryka zainwestowała we własną hutę szklaną, produkującą baloniki żarówkowe. W tym samym

Reklama prasowa z 1930

Rozebrane częściowo hale od ul. Karolkowej, fot. 2011

roku zbudowano też duży, czteropiętrowy budynek administracyjno-produkcyjny. W 1933 r. rozpoczęto produkcję radioodbiorników już z rodzimych podzespołów. We wrześniu 1939 r. fabryka i produkcja zostały całkowicie podporządkowane dowództwu niemieckiemu, które zdecydowało o produkcji stacji nadawczo-odbiorczych do czołgów i łodzi podwodnych. W trakcie pierwszych dni powstania warszawskiego teren zakładów został opanowany przez powstańców, co upamiętnia tablica od strony ul. Karolkowej. Po powstaniu hitlerowcy wywieźli cały sprzęt, a zabudowania fabryczne w większości wysadzili w powietrze. Uszkodzone zostały także budynek biurowy od ul. Grzybowskiej i hala od ul. Karolkowej, które po wojnie postanowiono odbudować. W latach powojennych na terenie zniszczonych zabudowań wzniesiono hale dla państwowych Zakładów Wytwórczych Lamp Elektrycznych im. Róży Luksemburg. W chwili obecnej zarówno hala, jak i budynek biurowy znajdują się w rękach prywatnych spółek. W planach jest zburzenie budynku biurowego, z przeznaczeniem miejsca pod nową inwestycję.

Nieistniejące dziś hale, widok od dziedzińca, fot. 2008

Nieistniejący dziś budynek biurowy i brama, fot. 2009

Nieistniejące dziś hale, widok od ul. Karolkowej, fot. 2008

Opis: W skład zespołu wchodziły do 2010 r. budynek biurowy od ul. Grzybowskiej i hale od ul. Karolkowej. Oba obiekty zostały rozebrane na przestrzeni ostatnich dwóch lat, pozostawiono tylko ściany elewacyjne hal. Budynek biurowy (obecnie nieistniejący – rozebrany) w znacznym stopniu odbudowany po wojnie. W latach 90. został silnie przekształcony (m.in. ocieplony i otynkowany, przez co przesłonięto część detalu), bez zachowanego historycznego detalu (poza fragmentarycznie zachowaną stolarką drzwiową). Piętrowy, z wysokim, użytkowym poddaszem. Dach kryty dachówką bitumiczną. Od ul. Grzybowskiej liczył dziewięć, a od strony ul. Karolkowej trzy osie. W ściętych narożnikach umieszczono okna. Rok temu obiekt został całkowicie rozebrany. Hala parterowa, dziewięcioprzęsłowa, o pow. 3527 m^2 i wysokości ponad 6 m. Konstrukcja hali oparta była na słupach z dachem szedowym. W części południowej halę przekryto płytą żelbetową. Ściany murowane z cegły ceramicznej, oblicowane czerwoną cegłą, w partiach tynkowane. Dach szedowy pokryty papą. Elewacja zachodnia (od ul. Karolkowej), z dziesięciu powtarzalnych przęseł, wydzielonych licowanymi cegłą lizenami, z tynkowanymi blendami. Każde z nich w kształcie prostokąta zamkniętego trójkątnym szczytem. Przy szczytach pasy ze skośnie, schodkowo układanej cegły. Od strony

północnej, między halą a budynkiem biurowym, brama osadzona między ceglanymi słupkami, żeliwna, z zawieszoną na pałąku latarnią. Po rozbiórce konstrukcji i większości ścian hal pozostawiono elewacje od strony ulicy i do strony wschodniej, z planem wkomponowania w nowy obiekt. Elewacja wschodnia analogiczna jak zachodnia. Blendy zamknięte łukami odcinkowymi, oblicowanymi cegłą. W blendach po cztery okna oraz zamurowana brama. Elewacja północna (obecnie nieistniejąca – rozebrana) liczyła szesnaście osi, posadowiona była na wysokim ceglanym cokole, zamknięta profilowanym gzymsem układanym z cegieł. W osiach: czwartej od wschodu i czwartej od zachodu ryzality ujęte w licowane cegłą lizeny, zamknięte trójkątnymi szczytami dekorowanymi ukośnie układaną cegłą. Elewacja południowa (obecnie nieistniejąca – rozebrana) była otynkowana, zamknięta profilowanym gzymsem ceglanym.

Uwagi: Zespół był istotny nie tylko ze względu na walory architektoniczne (głównie hala), ale też z uwagi na historię związaną z wydarzeniami powstania warszawskiego. W hali uwagę zwracała konstrukcja dachu szedowego – w tej chwili całkowicie utracona. W 2009 r. obiekty znajdowały się jeszcze w dobrym stanie, użytkowane i na bieżąco remontowane. Mimo postulatów ochrony konserwatorskiej, nie zostały nią objęte. Na miejscu biurowca i hal ma powstać nowy, 15- piętrowy biurowiec, z wkomponowanymi starymi elewacjami.

1 – Hale (zachowane częściowo)

2 – Budynek biurowy (nieistniejący)

Bibliografia:

Księga przemysłu polskiego, Warszawa 1959

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy, mps w Archiwum WUOZ*, Warszawa 1983

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej,* Lwów-Warszawa 1930

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 7, Warszawa 2001

15. Zakłady Wytwórcze Lamp Elektrycznych im. Róży Luksemburg

Adres obiektu: ul. Karolkowa 30-44
Data powstania: 1922/1949
Użytkownik: obiekt rozebrany

Historia obiektu: Początki Zakładów Wytwórczych Lamp Elektrycznych im. Róży Luksemburg sięgają czasów przedwojennych. W 1922 r. koncern Philips założył Polsko-Holenderską Fabrykę Lampek Elektrycznych. Na miejsce produkcji wybrano dużą działkę między ulicami Karolkową, Grzybowską i Przyokopową. Początkowo teren zajmował 8,5 tys. m^2, po 1927 r. już dwa razy tyle, a w 1937 r. – 37,6 tys. m^2. Na terenie zakładu, pomiędzy budynkami fabrycznymi, wytyczono alejki, którym nadano nazwę ulic: Głównej, Stolarskiej, Szklanej, Radiowej, Żarówkowej, Ogrodowej, Piaskowej i Pupina. W 1923 r. wzniesiono pierwszą halę fabryczną (wg projektu Pawła Holzera). W zakładach pracowało wtedy 100 robotników. Wytwarzano przede wszystkim żarówki, butle do termosów i półfabrykaty szklane do żarówek oraz lamp radiowych. Składano także radioodbiorniki sprowadzane z Holandii (od 1930 r.). W 1924 r. na narożnej działce przy ul. Grzybowskiej wzniesiono budynek biurowy. W 1929 r. wybudowano drugą halę produkcyjną oraz magazyny. W 1930 r. dla uniezależnienia się od dostaw surowca fabryka zainwestowała we własną hutę szklaną, produkującą baloniki żarówkowe. W tym samym roku zbudowano też duży, czteropiętrowy budynek administracyjno-produkcyjny. W 1933 r. rozpoczęto produkcję radioodbiorników – już z rodzimych podzespołów. We wrześniu 1939 r. fabryka i produkcja zostały całkowicie podporządkowane dowództwu niemieckiemu, które zdecydowało o produkcji stacji nadawczo-odbiorczych do czołgów i łodzi podwodnych. W trakcie pierwszych dni powstania warszawskiego teren zakładów został opanowany przez powstańców, co upamiętnia tablica od strony ul. Karolkowej. Po powstaniu hitlerowcy wywieźli cały sprzęt, a zabudowania fabryczne w większości wysadzili w powietrze. Uszkodzone zostały także budynek biurowy od ul. Grzybowskiej i hala od ul. Karolkowej, które po wojnie postanowiono odbudować. W lutym 1947 r. podpisano umowę z firmą Philips na dostawę urządzeń i przeszkolenie personelu w zakresie produkcji żarówek rtęciowych. To był początek powrotu przemysłu w zrujnowane mury fabryczne. Rok później, w wyniku połączenia z Państwową Fabryką Lamp Radiowych z Dzierżoniowa, powstały Zakłady Wytwórcze Lamp Elektrycznych. W 1949 r. uruchomiono

Nieistniejące dziś hale, fot. 2008

Zewnętrzna klatka schodowa, fot. 2010

Widok ogólny w trakcie rozbiórki, fot. 2010

Widok ogólny w trakcie rozbiórki, fot. 2010

Widok ogólny w trakcie rozbiórki, fot. 2010

produkcję lamp elektronowych, świetlówek, skrętek i elektrod. W tym samym czasie rozpoczęto także budowę nowoczesnego, 10-piętrowego budynku biurowo-produkcyjnego. W nowym gmachu, jeszcze nie w pełni ukończonym, już w 1953 r. rozpoczęto produkcję świetlówek, trzonków, drutów wolframowych i molibdenowych do lamp oświetleniowych i elektronowych oraz lamp nadawczych. Na urządzeniach przeniesionych z fabryki przy ul. Nowomiejskiej produkowano także zwykłe żarówki. Dość szybko uzyskano wsparcie naukowe – na Politechnice Warszawskiej uruchomiono specjalizację w zakresie techniki oświetleniowej, której absolwenci przygotowywani byli do pracy w zakładowym biurze konstrukcyjnym. W 1961 r. rozpoczęto na licencji Philipsa produkcję lam rtęciowych o mocach 80, 125, 250 i 400 W. Kolejne lata to czas postępującego rozwoju produkcji i unowocześniania technologii, ale także restrukturyzacji przedsiębiorstwa. W 1973 r. zakłady na Woli weszły w skład Kombinatu Zakładu Metalowego ZWLE w Pułtusku. W latach 80. rozpoczęto produkcję halogenowych lamp samochodowych. Początkiem końca zakładów była ich prywatyzacja w 1991 r., z podziałem na trzy samodzielne przedsiębiorstwa. W dwa lata później budynki należące do upadającej fabryki sprzedano prywatnej firmie Eurotrade-Pol, a następnie Universalowi. Szybko okazało się jednak, że obiekt nie nadaje się do planowanej adaptacji na cele biurowo-usługowe ze względu na duże stężenie rtęci w murach. W 2010 r.

rozpoczęto – z inicjatywy kolejnych właścicieli – burzenie hali. Od roku prowadzona jest już nowa inwestycja budowlana, która w części zajmuje też tereny pod dawnej fabryce Philipsa. Na miejscu fabryki im. Róży Luksemburg powstaje osiedle mieszkaniowe.

Opis: W 1949 r. obok dawnych hal Philipsa rozpoczęto budowę nowego, 10-piętrowego budynku. Ukończony w cztery lata później – zajął całą posesję między ulicami Grzybowską, Przyokopową, Hrubieszowską. W momencie powstania był jednym z najnowocześniejszych nowopowstałych obiektów produkcyjno-biurowych. Wykonany został całkowicie w technologii szkieletowej, z użyciem prefabrykowanych elementów żelbetowych.

Widok ogólny w trakcie rozbiórki, fot. 2010

W elewacji uwagę zwracały wielkie przeszklone przestrzenie między słupami żelbetowej konstrukcji.

1 – Hala (nieistniejąca)

Wybrane obiekty przemysłowe istniejące

Wybrane obiekty przemysłowe nieistniejące

Obiekty pozostałe

Bibliografia:

Archiwum KOBiDZ, 897, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa

Księga przemysłu polskiego, Warszawa 1959

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 4, Warszawa 1998

16. Warszawskie Zakłady Farmaceutyczne Polfa

Adres obiektu: ul. Karolkowa 22/24
Data powstania: 1924
Użytkownik: Polfa Warszawa S.A.

Historia obiektu: W 1824 r. na terenie ogrodu Krasińskich swoją działalność rozpoczął Instytut Wód Mineralnych Sztucznych; licencję na produkcję sztucznie mineralizowanej wody otrzymali w 1823 r. warszawscy aptekarze: Samuel Elsner, Jan Żelazowski i Henryk Spiess. Kolejne dziesięciolecia były okresem szybkiego rozwoju Instytutu (w 1865 r. zmienił właścicieli), ale jednocześnie towarzyszyło im pojawianie się konkurencyjnych firm aptekarskich, m.in. Wincentego Karpińskiego, Henryka Klawe, Jana Rutkowskiego. W latach 1892-99 doszło do znacznych przekształceń Instytutu Wód Mineralnych Sztucznych, a w 1902 r. – w oparciu o dotychczasową firmę – powstało Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Motor. Produkowano preparaty farmaceutyczne, leki, środki i odczynniki chemiczne. Wybuch II wojny światowej gwałtownie przerwał rozwój wielu warszawskich firm i koncernów aptekarskich. Po wojnie niektóre z przedsiębiorstw zostały reaktywowane, jednak szybko otrzymały państwowy zarząd, mimo że nadal stanowiły własność prywatną. W 1948 r. powstały Zjednoczone Zakłady Przemysłu Farmaceutycznego, które od 1950 r. sprawowały zarząd nad firmami prywatnymi, a w 1958 r. przejęły je – na podstawie zarządzeń Ministra Przemysłu Chemicznego. Warszawskie Zakłady Przemysłu

Budynek frontowy fabryki H. Klawe, fot. archiwalna 1983

Widok ogólny od ul. Kasprzaka, fot. 2010

Farmaceutyczne swoją główną siedzibę umieściły w dawnej fabryce Henryka Klawe przy ul. Karolkowej. Początkowo zajmowały powierzchnię 5500 m^2, a z czasem uległy rozbudowie. W tej chwili w skład Warszawskich Zakładów Farmaceutycznych wchodzi jeszcze zakład badawczo-wdrożeniowy, zlokalizowany przy ul. Barskiej.

Widok ogólny od ul. Karolkowej, fot. 2010

Opis: Zakład przy ul. Karolkowej zajmuje dużą posesję pomiędzy ulicami Karolkową, Kasprzaka i nowym osiedlem przy ul. Kolejowej (tzw. 19 dzielnica). Zabudowa obejmuje obiekty z trzech okresów: przedwojennej fabryki Klawe, z lat 50. i lat 60./70. Od strony ul. Karolkowej wznosi się budynek fabryczno-biurowy dawnej fabryki Henryka Klawe. Dawniej nieotynkowany, licowany cegłą, z charakterystycznym – typowym dla architektury przemysłowej – ceglanym detalem, jest obecnie mocno przekształcony: otynkowany, z zatartymi elementami detalu, zmienioną stolarką okienną. W głębi dziedzińca znajduje się budynek powstały w latach 50.: na planie prostokąta, trzykondygnacyjny, otynkowany, z prostym detalem w postaci profilowanego gzymsu. W ryzalicie od strony ul. Karolkowej otrzymał dekorację w postaci boniowania w tynku. Pozostałe budynki (wewnątrz dziedzińca, od strony ul. Kasprzaka) powstały w latach 60./70. Obiekty od strony ulic Kasprzaka i Karolkowej przeszły gruntowny remont w latach 90.

1 – Budynek biurowy powojenny

2 – Budynek z ok. 1930 r.

3 – Budynek biurowy

4, 5, 6, 7, 8, 9 – Współczesne budynki produkcyjne

10, 11, 12 – Magazyny

13, 14 – Budynki biurowe

Wybrane obiekty przemysłowe istniejące

Wybrane obiekty przemysłowe nieistniejące

Obiekty pozostałe

Bibliografia:

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 5, Warszawa 1999

17. Gazownia na Woli

Adres obiektu: ul. Kasprzaka 25 (d. Dworska)
Data powstania: od 1886
Użytkownik: Polskie Górnictwo Naftowe i Gazownictwo S.A.

Historia obiektu: W 1856 r. niemieckie Towarzystwo Kontynentalne z Dessau podpisało z magistratem Warszawy umowę na dostawę gazu i oświetlenie ulic miasta. Przez lata utrzymywało swój monopol, korzystając z luk prawnych, a przede wszystkim z nieudolności magistrackich urzędników. Towarzystwo pierwszy zakład produkcji gazu umieściło przy ul. Ludnej. Z uwagi na stale powiększające się potrzeby i wzrost produkcji rozpoczęto poszukiwania miejsca pod budowę nowego zespołu fabrycznego. Wybór padł na puste tereny dzielnicy Czyste, w okolicy ul. Dworskiej (ob. Kasprzaka). Ich podstawowym atutem była bliskość linii kolejowej i możliwość podciągnięcia bocznicy. Pierwsze zabudowania nowego zakładu wzniesiono w latach 1886-1887 w pewnym oddaleniu od ul. Dworskiej, w sąsiedztwie bocznicy kolejowej, przy obecnej ul. Prądzyńskiego. Zakład uruchomiono w 1888 r. W skład zespołu wchodziły wówczas: aparatownia pomiarowa, odsiarczalnia systemu I i II, nieistniejąca dziś kotłownia z kominem oraz piecownia (także niezachowana). Na terenie wybudowano też wieżę ciśnień, po kilku latach zastąpioną wyższą. Od strony bocznicy kolejowej wzniesiono piętrową rotundę, mieszczącą zbiornik gazu (później podwyższoną o dwie kondygnacje). Nowa gazownia, sukcesywnie rozbudowywana, przejmowała z czasem funkcje starej fabryki przy ul. Ludnej. W rok po uruchomieniu dostarczała Warszawie 48% gazu produkowanego z węgla kamiennego. W latach 1892-1893 uruchomiono w sąsiedztwie odsiarczalni fabrykę chemiczną, przerabiającą smołę pogazową na koks i produkującą wodę amoniakalną. Etap kolejnej rozbudowy to początek XX w. Zbudowano wówczas drugi zbiornik gazu, nowe zabudowania dla fabryki chemicznej, dodatkowe kotłownie oraz budynki mieszkalne dla pracowników (wzdłuż ul. Dworskiej). W latach 1911-1912 podwyższono o dwie kondygnacje starszy ze zbiorników. W 1912 r. w dwóch piecowniach zamontowano piece pionoworetorowe systemu dr Bueba. Po I wojnie światowej między Towarzystwem

Widok ogólny zespołu z lotu ptaka, fot. 2005

Budynek obudowy większego zbiornika gazu, fot. 2008

a magistratem zaczął narastać konflikt. Miasto zarzucało przedsiębiorstwu stosowanie monopolistycznej polityki i wysokich cen, a także niewystarczające oświetlenie ulic. Spór doprowadził w 1925 r. do ustanowienia dla gazowni przymusowego zarządu państwowego. W międzyczasie zaprzestano produkcji gazu w gazowni przy ul. Ludnej, która od tej pory miała już pełnić tylko funkcje pomocnicze. Na terenie przy ul. Dworskiej zbudowano nową kotłownię centralną, a następnie piecownię w systemie Glover-West, która mogła pracować w trybie ciągłym. Jednocześnie rozbudowano aparaturę oczyszczającą gaz. Wzniesione w tym celu budynki, m.in. benzolownia (z 1927 r.) oraz laboratorium i stacja doświadczalna (z 1928 r.), wyróżniały się modernistyczną architekturą i tynkowanymi elewacjami. W 1928 r. gaz dostarczano do 6 464 latarni, przechodził on też przez 91 919 gazomierzy w lokalach publicznych i prywatnych. Codzienne oświetlenie miasta uruchamiane było jednym impulsem ciśnieniowym; niepotrzebna stała się już praca latarników. Produkcja w fabryce chemicznej wzbogaciła się m.in. o fenol krystaliczny, lakier do żelaza, naftę surową i oczyszczoną, benzol, oleje techniczne, kwas karbolowy, lizol, naftalinę oraz różnego typu smoły i amoniaki. Do wybuchu wojny zdążono zmodernizować jeszcze kilka obiektów. We wrześniu 1939 r., w czasie bombardowań, doszło do częściowego zniszczenia i spalenia zbiorników gazu, naftalenowni, składów olejów oraz domu dyrektora. Produkcję trzeba było wstrzymać, ale już w październiku 1939 r. uruchomiono

Budynek aparatowni pomiarowej – ob. Muzeum, fot. 2008

Dom mieszkalny przy ul. Kasprzaka, fot. 2008

Budynek fabryki chemicznej, fot. 2008

ją ponownie. Stale modernizowany zakład doznał znacznego uszczerbku po upadku powstania warszawskiego – Niemcy wymontowali większość urządzeń, a teren zaminowali. Do wysadzenia gazowni nie doszło, ale produkcję trzeba było organizować praktycznie od nowa. Uruchomiona została 25 czerwca 1945 r. W 1978 r. zaprzestano produkcji gazu z węgla (rozpoczęło się na większą skalę wydobycie gazu ze złóż) i zakład na Woli stał się jedynie stacją przesyłową i magazynem. Niektóre obiekty zaadaptowano do nowych funkcji, głównie biurowych. W dwóch budynkach – aparatowni pomiarowej oraz w dawnej tłoczni – urządzono Muzeum Gazowni Warszawskiej. Budynki po zbiornikach gazu sprzedano firmie prywatnej. W dawnym domu dyrektora od strony ul. Kasprzaka zlokalizowano Biuro Obsługi Klienta.

Opis: Zespół fabryki gazu przy ul. Kasprzaka jest jednym z najciekawszych i największych tego typu kompleksów w Europie. W jego skład wchodzą: budynki produkcyjne, dwa zbiorniki na gaz, wieża ciśnień, remiza strażacka, wozownia, budynki biurowe i mieszkalne. Teren gazowni – ograniczony od północy ulicą Kasprzaka i od południa ulicą Prądzyńskiego – przecięty jest osią kompozycyjną, wyznaczoną przez główną aleję, przy której zlokalizowane zostały najważniejsze obiekty. Powstawały głównie w pierwszych latach istnienia zakładu i w większości prezentują formy nawiązujące do architektury romańskiej i gotyckiej, w typie niemieckiego Rohrbau i Rundbogenstil. Obiekty budowane na ustandaryzowanych planach, z wyrafinowaną ceglaną dekoracją, zgodne są z założeniami teorii architektury racjonalnej Jeana-Nicolasa-Louisa Duranda. Budynek mieszkalny zachodni budowany w kilku etapach (1900-1914), składa się z czterech widocznych segmentów. Zachowane elementy detalu i wyposażenia, m.in. stolarka okienna i drzwiowa, posadzka terakotowa, balustrada na klatce, kute kraty w podpiwniczeniu, krata okna w elewacji bocznej, przy narożu elewacji kuty wspornik na latarnię. Drugi budynek mieszkalny, ok. 1900, składa się z dwóch segmentów.

Budynek odsiarczalni, fot. 2008

Zachowane elementy kute (balustrady), stolarka drzwiowa – secesyjna, płytki klatki schodowej, balustrada schodów. W ostatnim czasie rozpoczęto remont budynku, m.in. zamontowano nową instalację grzewczą (stalowy komin wyprowadzony na elewację szpeci obiekt). Dom dyrektora, z 1900 r., pierwotnie kryty był wysokim, dwuspadowym dachem (spalił się w 1939 r.); obecnie jest to dość skromny, parterowy budynek z wejściem do ulicy. Z tyłu ogród, na który prowadzi wyjście przez drewnianą werandę. W 2011 r. przy obiekcie prowadzono drobne prace remontowe. Wozownia, na tyłach domu dyrektora, w rogu posesji. Pierwotną funkcję można poznać po zachowanych wielkich wrotach drewnianych. Budynek odsiarczalni systemu III, z 1900 r., jest to jeden z najcenniejszych budynków gazowni. Elewacja z bogatym ceglanym detalem. Budynek aparatowni pomiarowej, z l. 1886-87, zachowany praktycznie w niezmienionym stanie, o bardzo bogatej ceglanej dekoracji, ciekawym dachu, żaluzjach fabrycznych, z odkrytą więźbę dachową. Połączony został z budynkiem tłoczni gazu (nowy budynek z l. 1930 i 1955), zaadaptowany na potrzeby sali konferencyjnej i Muzeum Gazownictwa. Budynek odsiarczalni systemu I i II, z 1887 r. To jeden z pierwszych budynków kompleksu, o środkowej części wyższej i niższych aneksach po bokach; jedenastoosiowa elewacja dekorowana bogatym ceglanym detalem, m.in. fryzem arkadkowym. Od tyłu elewacja z okulusami (z 1930 r.). Wieża ciśnień i budynek remizy strażackiej, ok. 1900 r. Jest to druga wieża ciśnień zespołu gazowni (pierwsza powstała w 1888 r.) i jedyna zachowana. Założona na planie kwadratu, sześciokondygnacyjna, ujęta szkarpami narożnymi, ostatnia kondygnacja uposażona w półkoliste okna, zwieńczona krenelażem, portale neoromańskie. Do wieży przylega dobudówka remizy. Centralna kotłownia, zbudowana ok. 1925, z ciekawą konstrukcją szkieletu stalowego, wypełnionego cegłą. W środku zainstalowane były cztery kotły wodnorurkowe, które zastąpiły pięć wcześniejszych pieców rozlokowanych w różnych miejscach na terenie gazowni. Przy kotłowni komin. Analogicznie jak kotłownia zbudowane były dwie wcześniejsze piecownie: I i II (obie niezachowane). Budynek biurowy, przed 1900 r., o bogatej dekoracji ceglanej, pasach arkad i okien. Od elewacji bocznych krenelaże-attyki i sterczyny. Budynek amoniakalni, nazywany fabryką chemiczną, z lat 1892-93. Produkowano tu siarczan amonu. Obiekt

Centralna kotłownia, fot. 2008

Budynek aparatowni pomiarowej – widok elewacji tylnej, fot. 2008

Budynek biurowy, fot. 2008

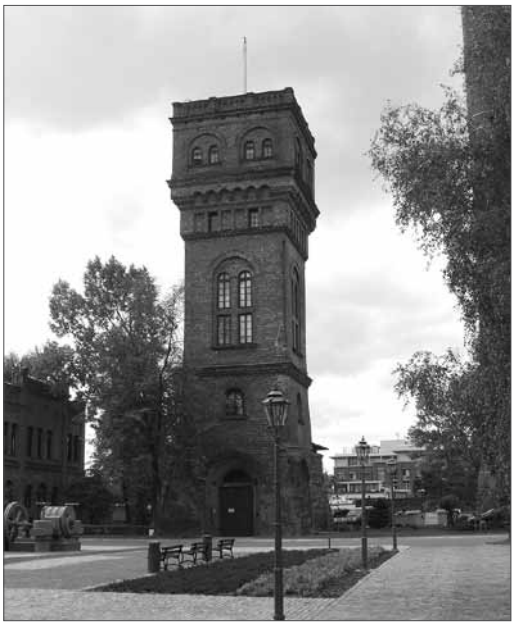

Wieża ciśnień, fot. 2008

rozbudowano w latach 20. XX w. (przy centralnej części wydatnie podniesiono wtedy aneksy boczne). Elewacja w części górnej ma trzy okna, z których środkowe jest najwyższe. Magazyn centralny – z ok. 1900 r., w 1929 r. skrócony od zachodu o prawie 6 metrów (w ramach budowy bocznicy kolejowej). Obecnie czternastoprzęsłowy. Elewacja od zachodu odtworzona i uproszczona. Budynek nakryty jest dachem żelbetowym, łupinowym, o 14 segmentach. Magazyn drugi, z ok. 1900 r., pierwotnie bardzo duży, w 1947 r. w znacznej części rozebrany. Obecnie jest to skromny obiekt na planie węgielnicy, parterowy, z nowymi, wtórnie przebitymi oknami. Z zatartymi cechami stylowymi. Mały budynek elektrowni w sąsiedztwie magazynu drugiego – niewielki, parterowy budynek. Magazyn nr 59, wzniesiony w l. 30. XX w., przy budynku pierwszego zbiornika. Obudowy po zbiornikach gazu, z l. 1886-1900. Pierwszy z obiektów pierwotnie jednokondygnacyjny, później nadbudowany. Drugi powstał od razu jako trzykondygnacyjny. Obiekty z bardzo ciekawą dekoracją, nawiązującą do form architektury romańskiej: artykulacja półkolistymi arkadami, fryz arkadowy, szkarpy ze sterczynami. Na terenie gazowni zachowana fragmentarycznie oryginalna nawierzchnia z otoczaków (tzw. kocie łby) i brukowana oraz dziewięć czteropalnikowych latarni gazowych ustawionych przed Muzeum Gazownictwa. Pozostałe latarnie elektryczne, z kompozytów. Przed Muzeum Gazownictwa urządzono niewielką ekspozycję dawnych maszyn.

Uwagi: Cały zespół wpisany jest do rejestru zabytków. Od wielu lat zarządzany przez PGNiG S.A. – jest na bieżąco konserwowany. W stanie niedostatecznym znajdują się za to obudowy na zbiorniki gazu, dla których od lat brakuje właściwego programu funkcjonalnego. Znajdują się w rękach prywatnych i kilkakrotnie podejmowane były próby ich adaptacji na różne cele. Jednym z pomysłów było umieszczenie w większej z rotund Panoramy Powstania Warszawskiego (inicjatorem był m.in. Andrzej Wajda). Od kilku lat rozważane jest przeznaczenie tych obiektów na luksusowe lofty – analogicznie, jak stało się to w Wiedniu i w Berlinie. Możliwa jest także nadal funkcja ekspozycyjno-muzealna.

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Marszałek Z., *Zarys historii gazownictwa*, [w:] *Dziedzictwo postindustrialne i jego kulturotwórcza rola*, cz. 2, red. S. Januszewski, Warszawa 2010

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 5, Warszawa 1999

Zieliński J., *Latarnie warszawskie. Historia i technika*, Warszawa 2007

18. Zakłady Radiowe im. Marcina Kasprzaka

Adres obiektu: ul. Kasprzaka 18
Data powstania: 1951
Użytkownik: Kredyt Bank, Bank BGŻ, Bank Citi Handlowy

Historia obiektu: Zakłady powstały w 1951 r. w miejscu wcześniejszej – przedwojennej – fabryki radioodbiorników Philipsa. Zajęły cały kwartał między ulicami Dworską (ob. Kasprzaka), Karolkową i Grzybowską. Produkowano tu przede wszystkim różnego rodzaju radioodbiorniki. W 1951 r. rozpoczęto produkcję odbiorników Syrena i Aga, w późniejszych latach 50. – model Stolica. W 1957 r. hale zakładu opuściły po raz pierwszy słynne radia kampingowe Szarotka – pierwsze radioodbiorniki turystyczne – a w dwa lata później uruchomiono produkcję odbiorników samochodowych. W latach 60./70. produkowano głównie magnetofony szpulowe i kasetowe, a produkcja radioodbiorników przeniesiona została w całości prawie do Diory. To właśnie w Zakładach Radiowych im. M. Kasprzaka wyprodukowano pierwszy polski walkman, noszący dumną nazwę Kajtek.

Korytarz w budynku biurowym, fot. „Stolica"

„Portal" wejściowy od ul. Kasprzaka, fot. 2010

W latach 70. zakład został włączony do Zjednoczenia Przemysłu Elektronicznego UNITRA. Na początku lat 90. zakłady na Woli uległy likwidacji, a budynki zostały zajęte pod nowe funkcje biurowe. Obecnie cały kwartał jest na nowo zabudowywany. Na terenie dawnych zakładów powstało ekskluzywne osiedle mieszkaniowe.

Opis: Z dawnych Zakładów Radiowych im. Marcina Kasprzaka zachowało się niewiele. Budynki od strony ul. Kasprzaka gruntownie przebudowano, nadając im pseudonowoczesne formy – są dziś siedzibami banków. Z kolei niższe budynki w głębi posesji w większości zostały już wyburzone – w 2009 i 2010 r. dokonano prawie całkowitej rozbiórki pozostałych do strony ul. Grzybowskiej i Karolkowej obiektów. Zwraca uwagę jedynie budynek biurowy przy ul. Kasprzaka 18 – niegdyś o ciekawej fakturowej i kolorystycznej dekoracji elewacji. Przed wejściem zachował się portyk ze smukłych betonowych kolumn – obecnie obłożonych blachą. Jest to jeden z najbardziej charakterystycznych elementów zabudowy.

Uwagi: Zakład został zlikwidowany na początku lat 90. XX w., obecnie przebudowane budynki ZRK pełnią funkcje biurowe. Przed budynkiem przy ul. Kasprzaka 18 znajduje się pomnik Marcina Kasprzaka. Drugi, odlany z betonu na stalowym szkielecie, zlokalizowany jest na tyłach zabudowań (obecnie parking).

Betonowy pomnik M. Kasprzaka na parkigu z tyłu (sygn. Pawlik), fot. 2010

Pomnik M. Kasprzaka od ulicy (sygn. G. Zemła), fot. 2010

Widok ogólny, fot. 2010

Bibliografia:

Hutnik M., T. Pachniewicz, *Zarys historii polskiego przemysłu elektronicznego do 1985 r.*, Warszawa 1994

Misztal S., *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, Warszawa 1961

19. Fabryka Wyrobów Precyzyjnych im. gen. Karola Świerczewskiego / Kombinat Przemysłu Narzędziowego VIS

Adres obiektu: ul. Kasprzaka 29/31
Data powstania: 1948-1951
Użytkownik: VIS Sp. z o.o.

Historia obiektu: Historia zakładów sięga roku 1898 r., kiedy powstała Spółka Akcyjna Towarzystwo Fabryki Maszyn Gerlach i Pulst. Fabryka produkowała obrabiarki, początkowo przy ul. Srebrnej, a potem, wraz z szybkim rozwojem produkcji, w nowych zakładach przy ul. Dworskiej (ob. Kasprzaka). W 1901 r., już w nowych zabudowaniach, ruszyła produkcja ciężkich maszyn do przemysłu, m.in. młotów parowych, pras hydraulicznych. Po modernizacji i rozbudowie, w 1908 r., fabryka była jednym z największych i najnowocześniejszych zakładów tego typu w Europie. Jednym z pracowników był wtedy Karol Świerczewski. W czasach II Rzeczypospolitej w znacjonalizowanej fabryce rozpoczęto produkcję broni: karabinów dla piechoty, broni maszynowej. Jednym z najbardziej znanych produktów był słynny pistolet VIS, opracowany – podobnie jak dwadzieścia innych typów broni – w zakładowym biurze konstrukcyjnym. W czasie okupacji zakład wraz z produkcją został przejęty przez Niemców. W 1944 r. okupant wywiózł wszystkie maszyny, a budynki zostały niemal całkowicie zniszczone. Trud odbudowy podjęła jeszcze w lutym 1945 r. grupa pracowników, którzy ponownie uruchomili produkcję karabinów (Fabryka Karabinów i Sprawdzianów). W 1948 r. zakład przemianowano na Fabrykę Wyrobów Precyzyjnych im. gen. Karola Świerczewskiego. Zaczęto od produkcji narzędzi i sprawdzianów, następnie powstały pierwsze suwmiarki, mikrometry, płytki wzorcowe. Dość szybko fabryka stała się jedną z ważniejszych w kraju. Rozporządzeniem Ministra Przemysłu Maszynowego zakład wytwarzał narzędzia do obróbki metali i przyrządy pomiarowe. Wiele z tych wyrobów trafiało na eksport. W latach 60. weszła – jako zakład wiodący – w skład Kombinatu Przemysłu Narzędziowego VIS. Zmiany ustrojowe przeszkodziły w dalszym rozwojowi przedsiębiorstwa. Wyodrębnione z Kombinatu, a następnie sprywatyzowane, zaprzestało produkcji w Warszawie i całkowicie przeniosło ją do Chorzowa. Rozległy teren, począwszy od 2009 r., zaczęto powoli porządkować; wyburzono większość budynków, a na uzyskanej w ten sposób powierzchni ma powstać duża inwestycja deweloperska.

Widok ogólny, fot. 2010

Wieża straży pożarnej, fot. 2010

Opis: Dawne zakłady zajmują duży obszar zamknięty ulicami Juliusza Ordona, Marcina Kasprzaka, aleją Prymasa Tysiąclecia. Z dawnej zabudowy zachowały się dwa budynki biurowe, budynek stołówki zakładowej, kotłownia i wieża. Oba budynki biurowe, niższy i wieżowiec, powstały w latach 70. Do wysokiego, dziewięciokondygnacyjnego biurowca od strony wschodniej dostawiony został pawilon stołówki zakładowej/sali zebrań. Jej elewację od strony ulic ozdabiają abstrakcyjne dekoracje sgraffitowe. Wnętrze zostało doświetlone wysokimi, zajmującym całą elewację oknami. Od strony zachodniej do trójkondygnacyjnego, ustawionego równolegle do ulicy biurowca przylega budynek wieży ciśnień. Stoi ona na trójkondygnacyjnej hali i jest najstarszym zachowanym w tym kompleksie budynkiem. Elewacja hali artykułowana jest lizenami międzyokiennymi, natomiast wieża w każdej elewacji otrzymała na całej wysokości środkowy pseudoryzalit. Całość wieńczy prosty gzyms koronujący. Wieża pełniła nie tylko funkcję wieży ciśnień i obserwacyjnej, ale była też platformą nadawczą, na której umieszczono anteny. W południowej części posesji znajduje się na wpół zrujnowany budynek kotłowni. Elewacje północna i południowa zostały w pełni przeszklone, co nadało obiektowi lekkości. Budynek powstał według projektu typowego. Podobny – przykładowo – znajduje się na terenie zakładów Waryńskiego przy ul. Jana Kazimierza.

Formy przestrzenne przy ul. Kasprzaka, fot. 2010

Uwagi: Los zakładów wydaje się być przesądzony. W ciągu kilku ostatnich lat rozebrano większość hal produkcyjnych, a w najbliższym czasie podobny los spotka zapewne wieżowiec i trójkondygnacyjny biurowiec od strony ulicy.

Kotłownia, fot. 2010

Nieistniejące hale przy ul. Kasprzaka, fot. 2007

Bibliografia:

Misztal S., *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, Warszawa 1961

20. Hala C.S.S. Społem

Adres obiektu: ul. Kolejowa 5/7
Data powstania: 1950
Użytkownik: biura, magazyny

Historia obiektu: Nowa hala Centralnej Spółdzielni Spożywców przy ul. Kolejowej miała w założeniach całkowicie odmienić wygląd zaniedbanej ulicy. O lokalizacji zadecydowała bliskość bocznic kolejowych, które pozwalały na szybki transport towarów. Zgodnie z zamierzeniami centrali handlowych, miała to być pierwsza inwestycja na terenie, który w przyszłości zostałby nowoczesnym rejonem przemysłowym stolicy. Obok hali Społem powstał magazyn Centrali Przemysłu Elektrotechnicznego. Planowano także wznieść ośmiopiętrowy biurowiec, jednak ta inwestycja nie doczekała się realizacji. Nowo wybudowana hala C.S.S. Społem, duma spółdzielców, miała pomieścić do 5 tys. ton żywności. Zwracano uwagę na nowoczesne rozwiązania techniczne i wyposażenie (zainstalowano m.in. dwie windy towarowe i cztery zjeżdżalnie dla worków z mąką). W następnych latach wzdłuż ul. Kolejowej wybudowano siedem podobnych hal. Różniły się tylko układem okien w elewacjach i zastosowanym detalem architektonicznym.

Wnętrze hali, fot. „Stolica"

Widok hali, fot. „Stolica"

Widok ogólny hali, fot. 2010

Analogiczne hale powstały także na terenie Żoliborza Przemysłowego, przy ul. Krasińskiego, w sąsiedztwie bocznicy kolejowej.

Opis: Budynek na planie prostokąta, pięciokondygnacyjny kondygnacji, o kubaturze 26 tys. m^3. Ściany wykonano z prefabrykowanych elementów, ustawionych na żelbetowej konstrukcji szkieletowej. Prosta elewacja budynku otrzymała podział wąskimi poziomymi pasami okien, sprawiającymi wrażenie ciemnych szklanych szczelin. Przed wejściem nadwieszono żelbetowy daszek, a w dolnej kondygnacji przy wejściu wprowadzono betonowe kolumny. Wewnątrz hale podzielone zostały rzędami żelbetowych filarów.

Uwagi: Budynek jest mocno przekształcony. Pozostałe hale, pomimo takie samej konstrukcji i gabarytów, mają odrębną dekorację i podziały architektoniczne – każda inne.

Hala sąsiednia, fot. 2010

Betonowy dach łupinowy nad rampą załadowczą, fot. 2010

Hala, fot. 2010

Bibliografia:
„Stolica", 1950, nr 1

21. Odlewnia Żelaza i Metali Ambrożewicza

Adres obiektu: ul. Kolejowa 37/39
Data powstania: 1904
Użytkownik: klub muzyczny Space

Historia obiektu: Odlewnia żelaza została uruchomiona w 1904 r. przez Władysława Ambrożewicza. Początkowo wykorzystywane były obiekty znajdujące się na posesji w narożniku ul. Karolkowej i Kolejowej. Niemal w tym samym czasie została zbudowana duża hala frontowa. W 1912 r. dobudowano kolejną halę – od wschodu. Zakład prowadził dwa działy: żelazny i metalowy. Produkowano głównie koła pasowe maszynowe, łożyska, kozły wiszące, tryby maszynowe, piece tyglowe systemu inż. Musiola oraz inne wyroby z brązu i metali kolorowych. Realizowano także specjalne zamówienia według dostarczanych projektów. Odlewnia w 1910 r. zatrudniała 110 robotników i używała silnika naftowego o mocy 20 KM. Fabryka pozostawała w rękach Ambrożewicza do 1944 r. Po wojnie znacjonalizowana, obecnie znowu znajduje się w rękach prywatnych. W 1999 r. – w wyniku zabudowy okien i dostawienia części parowozu – zniszczono elewację od strony ul. Kolejowej. Od kilku lat w obiektach mieści się tu klub muzyczny Space.

Hala odlewni, elewacja boczna, fot. archiwalna 1983

Brama zakładowa i budynek biurowy, fot. 2008

Odlewnia, elewacja od ulicy, fot. archiwalna, 1983

Budynek biurowo-magazynowy, fot. 2011

Elewacja frontowa, fot. 2011

Opis: W skład zespołu wchodzą: dwie odlewnie, oficyny gospodarcze i najstarszy budynek biurowo-produkcyjny. Odlewnia zachodnia, z 1904 r., na planie wydłużonego prostokąta. Murowana z cegły, ceramicznej, częściowo licowana cegłą, częściowo tynkowana (od ulicy). Parterowa hala z dwuspadowym dachem. Fasada od ulicy jest rozczłonkowana lizenami, pomiędzy którymi (ob. zamurowane) okna zamknięte prosto. Ponad drugą kondygnacją fasady attyka ze sterczynami. Wewnątrz hali zachowana żeliwna kolumienka wspierająca strop. Elewacja od strony zachodniej licowana cegłą, z zachowanym ceglanym detalem architektonicznym. Odlewnia wschodnia, z 1912 r., na planie wydłużonego prostokąta, usytuowana szczytem do ulicy. Murowana z czerwonej cegły. Wewnątrz jednoprzestrzenna hala, pierwotnie nakryta szklanym dachem. Elewacja od ulicy czteroosiowa, licowana cegłą. W dwóch środkowych osiach wysokie okna, zamknięte półkoliście (ob. zamurowane). Na zwieńczeniu ścianka attykowa skrywająca dach. Ściana rozczłonkowana lizenami i urozmaicona gzymsem. W ściance attykowej, w płycinie, wypisane metalowymi literami nazwisko właściciela i data powstania. Inne budynki na terenie posesji zostały znacznie przekształcone w latach powojennych i nie mają obecnie znaczących wartości zabytkowych ani architektonicznych.

Hala odlewni, elewacja boczna, fot. 2011

Hala odlewni, elewacja tylna, fot. 2011

Uwagi: W budynku wschodniej odlewni w latach 90. XX w. wstawiono w elewację połowę parowozu (ostatnio zdjęty), zamalowano ściany. Poprzez te przekształcenia zatarto częściowo pierwotny wygląd fasady, która była przykładem ciekawej architektury przemysłowej początków XX w. Obiekt, ujęty w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy, pozostał jedynym reliktem zabudowy przemysłowej po tej stronie ulicy Kolejowej – w sąsiedztwie powstało nowe, wielkie osiedle – 19 dzielnica.

1 – Najstarszy obiekt fabryczny

2 – Odlewnia nr 1

3 – Odlewnia nr 2

4 – Warsztaty

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Księga przemysłu polskiego, Warszawa 1959

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 6, Warszawa 1998

22. Warsztat

Adres obiektu: ul. Łucka 10
Data powstania: 1878
Użytkownik: budynek opuszczony

Historia obiektu: Posesja należała do braci Chaskiela i Józefa Cukierwaarów, którzy w 1878 r. zbudowali dwie oficyny mieszczące niewielką fabrykę. Oficyny zajmowały dwa przeciwległe boki posesji. Od 1892 r. nieruchomość należała do Markusa Gelbszpana, który wzniósł oficynę poprzeczną na zakończeniu działki, a ok. 1900 r. – czterokondygnacyjną oficynę wschodnią. Po wojnie w dwóch budynkach mieścił się warsztat samochodowy i wulkanizator. Jeden z tych zakładów funkcjonuje do dzisiaj (w oficynie poprzecznej), zajmując się m.in. naprawą felg samochodowych.

Opis: Obie oficyny, poprzeczna i parterowa wschodnia, prezentują bardzo proste formy architektoniczne. Murowane są z cegły ceramicznej, nieotynkowane, pozbawione jakiegokolwiek detalu. Oficyna poprzeczna założona na planie prostokąta, dwukondygnacyjna, pięcioosiowa, z widocznymi przemurowanymi otworami okiennymi w dolnej kondygnacji (pierwotne zamknięte łukami odcinkowymi). Oficyna wschodnia parterowa, na planie prostokąta, pięcioosiowa, z bramą w osi środkowej. Okna zamknięte łukami odcinkowymi, z zachowaną ślusarką okienną. Oba budynki, tak samo jak kamieniczka mieszkalna, znajdują się w złym stanie. Częściowo opuszczone.

Uwagi: Budynek parterowej oficyny, obok sąsiedniej kamienicy Abrama Włodawera, jest najstarszym przy ulicy Łuckiej. Jest ostatnim (poza d. fabryką Norblina) reliktem przemysłowej zabudowy tego terenu.

Zachowana prasa, fot. 2011

Budynek d. fabryki, fot. 2011

Oficyna poprzeczna, fot. 2011

Widok ogólny, fot. 2011

Bibliografia:
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 9, Warszawa 2003

23. Zajezdnia Tramwajowa R-1

Adres obiektu: ul. Młynarska 2
Data powstania: 1903
Użytkownik: Tramwaje Warszawskie

Historia obiektu: Początkowo przy ul. Młynarskiej uruchomiona została remiza dla konnych tramwajów. Wówczas była to czwarta remiza tramwajowa w Warszawie. W 1907 r., wraz z rozbudową sieci tramwajów elektrycznych, remizę zamieniono na nowoczesną zajezdnię, obsługującą wozy nowego typu. Prądu do zajezdni dostarczała uruchomiona nieopodal elektrociepłownia przy ul. Przyokopowej. Wybudowano trzy hale dla tramwajów i jedną warsztatową. W sąsiedztwie, na tyłach szpitala zakaźnego, wzniesiony został spory gmach dyrekcji. W czasie powstania warszawskiego zajezdnia na kilka dni stała się ważnym punktem oporu. Bardzo szybko znalazła się w rękach powstańców i już od 2 sierpnia była pod ostrym ostrzałem czołgów niemieckich. Powstańcy z „Parasola" budowali wraz z tramwajarzami barykady z wozów tramwajowych, przed którymi wykopano rów przeciwczołgowy. Podczas kolejnych dni na zajezdnię uderzały czołgi dywizji pancernej „Herman Göring". 3 sierpnia żołnierze niemieccy zdobyli barykadę i powstańcy wycofali się do zajezdni. Barykada jeszcze raz przeszła w polskie ręce, ale ostatecznie 5 sierpnia Niemcy wdarli się na teren zajezdni. Tego samego dnia na placu stracono ponad tysiąc osób, przede wszystkim mieszkańców okolicznych domów. Budynki remizy, jak też cały tabor, zostały w znacznym stopniu zniszczone. Po zakończeniu wojny dość szybko rozpoczęto odbudowę zrujnowanej infrastruktury. Pierwszą linię

Hala magazynowo-biurowa, fot. 2011

Najstarsze hale remizy, fot. 2011

Budynek pracowników zajezdni – tramwajarzy, fot. 2011

tramwajową uruchomiono na Pradze już 20 czerwca 1945 r., a w Warszawie lewobrzeżnej – 15 września. Hale zajezdni przy ul. Młynarskiej po szybkiej odbudowie oddano do użytku w 1947 i 1948 r. W kolejnych latach prowadzone były dalsze modernizacje zakładu. Ostatnią przeprowadzono w 2003 r. – była to nadbudowa Zakładu Urządzeń Elektrycznych o jedną kondygnację (wg projektu pracowni Bulanda i Mucha Architekci).

Powojenne hale, fot. 2011

Fragment zespołu, fot. 2011

Opis: W trakcie modernizacji remizy w 1907 r. po zachodniej stronie ul. Młynarskiej zbudowano trzy hale mieszczące 56 wozów, a po wschodniej solidną halę warsztatową, liczącą 67,5 m długości i 45 m szerokości, zajmującą powierzchnię ponad 3 tys. m^2. Wszystkie hale otrzymały nowoczesną, stalową konstrukcję szkieletową. Elewacje ceglane utrzymane były w stylistyce neogotyku, z bielonymi blendami w szczytach i lizenami zwieńczonymi rodzajem krenelażu. Każda z trzech hal była trójnawowa, z podniesionym pośrodku dwuspadowym dachem. Analogiczny układ miała hala Warsztatów Głównych. Po wojnie zmieniono całkowicie konstrukcję dachu na trzech halach dla wozów tramwajowych. Bardzo uproszczono także elewację. Relikty dawnego wystroju zachowały się natomiast na elewacji Warsztatów Głównych.

Uwaga: Zajezdnia ma wyjątkowo bogatą historię. Mimo że budynki zostały mocno przekształcone, jest to bez wątpienia miejsce o historycznym charakterze.

Bibliografia:

Warszawskie tramwaje elektryczne 1908-1998, red. B. Bator et al., Warszawa 1998

Warszawskie tramwaje elektryczne 1908-2008, red. A. Bojanowski et al., Warszawa 2008

www.tramwar.republika.pl

www.tw.waw.pl

24. Fabryka Wyrobów Metalowych Wacław Czajkowski i S-ka

Adres obiektu: ul. Młynarska 33
Data powstania: 1924
Użytkownik: Nowa Idea Sp. z o.o.

Historia obiektu: Fabryka została założona w 1924 r. przez inż. Wacława Czajkowskiego. Nowoczesne wyposażenie fabryki w maszyny zapewniało wysoką wydajność pracy. Wyrabiano artykuły tłoczone i ciągnione z blachy żelaznej mosiężnej i aluminiowej – głównie na potrzeby warszawskich firm używających blaszanych opakowań. Fabryka była największym zakładem w tej części Woli. Na początku działalności firma zatrudniała ok. 80 pracowników, w 1938 r. – już 150.

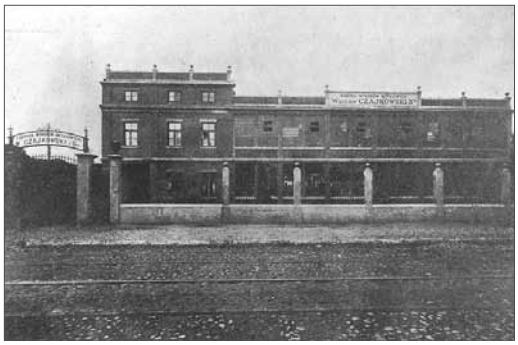

Widok od ul. Młynarskiej, fot. archiwalna 1937

Opis: Budynek na planie wydłużonego prostokąta, usytuowany frontem do ul. Młynarskiej. Piętrowy, w części biurowej (od zachodu) nad bramą przejazdową trójkondygnacyjny, z niskim drugim piętrem (rodzaj mezzanina). Murowany z cegły ceramicznej, licowany cegłą (obecnie pomalowany farbą na czerwono). Elewacja części biurowej trzyosiowa,

Widok ogólny od ul. Młynarskiej, fot. 2009

z gzymsami kordonowym i koronującym, nad którym ścianka attykowa (dawniej ze sterczynami). Pierwotnie okna skrzynkowe, wielopodziałowe, obecnie nowe, z wtórnymi podziałami. Otwory okienne zamknięte prostym nadprożem. Część produkcyjna (wschodnia) sześcioosiowa. Gzymsy kordonowy i koronujący wspólne z częścią produkcyjną. Elewacja rozczłonkowana lizenami, między którymi zapełniające całe pole okna w kratownicy metalowej. Nad gzymsem koronującym ścianka attykowa (niegdyś ze sterczynami). W środku jednoprzestrzenna hala. Od północy, przy wschodniej granicy posesji, przylegająca wydłużona oficyna. Pierwotnie budynek od ulicy odgrodzony murem z bramą (nad którą ażurowy szyld) – obecnie bez ogrodzenia.

Elewacja frontowa, fot. 2009

Uwagi: Obiekt o prostych, ciekawych podziałach. Niestety, zeszpecony przez nieuzasadnione pomalowanie elewacji i wymianę stolarki okiennej. Od kilku lat praktycznie nieużytkowany (zajmowana jest tylko część pomieszczeń).

Elewacja tylna, fot. 2009

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Księga przemysłu polskiego, Warszawa 1959

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 11, Warszawa 1998

25. Podstacja elektryczna (trafostacja)

Adres obiektu: ul. Niska 24
Data powstania: 1929
Użytkownik: RWE STOEN

Historia obiektu: Trafostacja została wybudowana przez Towarzystwo Elektryczności w Warszawie Sp. Akc. w 1929 r. Powstała według standardowego projektu, wykorzystanego także przy budowie podstacji przy ul. Żelaznej i ul. Mińskiej. Obiekt obsługiwał część Woli, linie tramwajowe i sąsiadujące zakłady przemysłowe. W czasie wojny nie został zniszczony i już od 1945 r. pracował bez zmian. Dziś funkcjonuje jako Stacja Młynów, mieszczą się tu także biura RWE STOEN.

Opis: Działka zajęta przez budynek rozdzielni od wschodu i mieszkalno-biurowy od zachodu. Brama i ogrodzenie oddzielają niewielki dziedziniec od ulicy. Budynek rozdzielni jest murowany, otynkowany, parterowy, z dachem jednospadowym (krytym papą), osłoniętym attyką. W części dachu znajdują się trzy nadbudówki – świetliki. Elewacja od strony ulicy dwukondygnacyjna, trójosiowa, nawiązująca do podziału łuku triumfalnego. Pola wydzielone lizenami, ściana zwieńczona szerokim gzymsem (w rzeczywistości attyką, kryjącą jednospadowy dach). Dwa skrajne pola wydzielone są przez płytkie półkoliste nisze, w osi środkowej znajduje się wejście, a nad nim wydatny gzyms. Późniejsza część mieszkalna, znajdująca się przy zachodniej granicy posesji, utrzymana została w podobnej stylistyce. Budynki zostały wyremontowane kilka lat temu. Pomimo nie do końca zgodnej pod względem konserwatorskim modernizacji, zachowały czytelny, historyczny charakter.

Uwagi: Zabytkowa trafostacja przy ul. Niskiej jest jednym z trzech tego typu obiektów na terenie Warszawy. Jako jedyna nadal funkcjonuje zgodnie ze swoim pierwotnym przeznaczeniem (w odróżnieniu od pozostałych dwóch). Zespół jest ciekawym przykładem zastosowania uproszczonego klasycyzmu lat 20. w budynku o charakterze przemysłowym.

Fragment budynku mieszkalno-biurowego, fot. 2010

Widok ogólny, fot. 2010

Bibliografia:

Piłatowicz J., *Dzieje elektryfikacji warszawskiej*, Warszawa 1984

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

26. Fabryka Chemiczna Klein i S-ka

Adres obiektu: ul. Okopowa 55
Data powstania: 1907
Użytkownik: prywatny / obiekt wyburzony w 2009

Historia obiektu: W 1907 r. Edward Klein założył przy ul. Wolność fabrykę chemiczną. Zakład produkował odczynniki dla warszawskich garbarni (z których kilka zlokalizowanych było w niedalekim sąsiedztwie). W 1918 r. fabryka przeniosła się do większych zabudowań, przy ul. Okopowej 55. Przedsiębiorstwo rozwinęło sieć przedstawicielstw, m.in. we Lwowie, Radomiu i Wilnie. W warszawskim zakładzie zatrudniano 13 pracowników, a kapitał zakładowy wyniósł 288 000 zł (dane na 1938 r.).

Nowa inwestycja na terenie d. zakładów, fot. 2009

Opis: W 2009 r. wyburzono parterowe oficyny i dwupiętrowy budynek produkcyjny – ostatnie pozostałe po fabryce zabudowania. W ich miejscu kończona jest nowa inwestycja Caritasu – dom wielorodzinny. Nieistniejące już budynki pochodziły z drugiej dekady XX w. Były to obiekty wymurowane z cegły, częściowo otynkowane bądź pomalowane farbą (główny budynek), o zredukowanym detalu ceglanym: dekoracyjnych gzymsach kordonowych i koronujących, nadprożach okiennych. Obiekty były mocno zaniedbane i inwestor nie zdecydował się na ich adaptację.

Budynek produkcyjny, fot. 2006

Uwagi: Po wyburzeniu garbarni Pfeiffera przy ul. Okopowej 58/72 w 1993/94 r. (teraz w tym miejscu stoi centrum handlowe Klif) fabryka chemiczna jest drugim zabytkiem przemysłowym, który znika z powierzchni tej części Woli. O dawnym charakterze dzielnicy świadczy jedynie zachowana jeszcze garbarnia Temlera i Szwede.

Bibliografia:

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983
„Rocznik – informator przemysłu, handlu, finansów, rolnictwa i rzemiosła na rok 1936", Warszawa 1936
„Roczniki Polskiego Przemysłu i Handlu", 1936, 1938

27. Fabryka Garbarska Temler i Szwede

Adres obiektu: ul. Okopowa 78
Data powstania: 1839/1856
Użytkownik: m.st. Warszawa, obiekt nieużytkowany

Historia obiektu: Fabryka garbarska Temlera i Szwede jest bez wątpienia jednym z najstarszych zakładów w Warszawie. W Królestwie Polskim była to – jak wówczas podawano – największa garbarnia. Droga do sukcesu zaczęła się dość wcześnie. W 1839 r. Jan Temler założył w Warszawie niewielką garbarnię. Nie znamy lokalizacji tego pierwszego zakładu. W 1858 r. do spółki przystąpili dwaj pozostali bracia Temlerowie: Aleksander i Karol. Zabudowania fabryczne przenieśli poza granice miasta, na zakupioną posesję przy wałach miejskich. Budynki wzniesiono dzięki kredytom pozyskanym z banku Leopolda Kronenberga. W końcu lat 60. XIX w. w fabryce pracowało 60 robotników, a roczna produkcja wynosiła 600 000 rubli. Pracowały dwie maszyny parowe o mocy 6 i 20 KM. Produkowano różnego rodzaju skóry; były to wyroby o najwyższej jakości, co potwierdził złoty medal na wystawie w Moskwie w 1865 r. Zatrudnienie stale wzrastało i w 1870 r. osiągnęło stan 200 pracowników. W dwudziestoleciu międzywojennym fabryka przeżywała okres prosperity. W latach 1919-23 zmodernizowano maszyny. Rozwój przyhamował na jakiś czas tylko Wielki Kryzys. W 1938 r. fabryka zatrudniała 102 pracowników, na terenie przy

Widok ogólny garbarni, 1880

Widok budynku od ul. Okopowej, fot. 2011

ul. Okopowej działała też siostrzana garbarnia „Margolis". W czasie okupacji fabryka dostała się pod niemiecki zarząd komisaryczny. Po wojnie garbarnię dość szybko odbudowano, a produkcję kontynuowano na przeniesionych z zakładów Pfeiffera maszynach. Zakład znacjonalizowano w 1948 r. Ulokwoano tu wytwórnię obuwia „Syrena". Do 2009 r. zabudowania służyły głównie za magazyny (m.in. skład i hurtownia tkanin). W 2009 r. Dzielnica Wola zaaprobowała ideę wzniesienia na tym terenie wysokich apartamentowców. Wtedy też rozpoczęło się postępowanie o wpis zespołu do rejestru zabytków.

Elewacja tylna, fot. 2011

Opis: Obecna zabudowa zakładów to efekt wielokrotnych rozbudów i przebudów, a także zniszczeń wojennych. Z pierwszego okresu funkcjonowania, z czasów budowy fabryki, nie zachowało się nic. Najstarszym obiektem jest główny budynek fabryczny na tyłach posesji, a najciekawsze jest jego południowe skrzydło: dwukondygnacyjne, z widoczną w środku więźbą. Najprawdopodobniej obok tej części usytuowany był niegdyś komin. W dalszej części główna hala przekryta jest sklepieniem staloceramicznym, wspartym na żeliwnych słupach. Dokładniejsze badania architektoniczne pozwoliłyby na wyszczególnienie etapów powstawania głównego budynku. Drugi ciekawy obiekt jest położony bliżej ulicy Okopowej. Jego wnętrza zostały znacząco przekształcone. Obok produkcji, funkcjonowały w nim także biura.

Widok ogólny zespołu, fot. 2011

Budynki są wtórnie otynkowane. Elewacja najstarszego utrzymana w neoromańskiej stylistyce: fryz arkadkowy, półkoliście zamknięte okna. Pod warstwą tynku zatarte charakterystyczne nadproża w formie łuków odcinkowych.

Uwagi: Po rozbiórce garbarni braci Pfeiffer, zakłady Temlera i Szwede są największym tego typu zespołem w Warszawie. Budynki zostały wpisane do rejestru zabytków.

Widok zespołu z góry, fot. 2011

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Tomaszewski J., *Warszawskie Zakłady Garbarskie*, Warszawa 1970

28. Centralna stacja rozdziałowa

Adres obiektu: ul. Ordona 2a
Data powstania: l. 50. XX w.
Użytkownik: DB Schenker, firmy prywatne, magazyny, obiekt w części nieużytkowany

Historia obiektu: Jednym z podstawowych warunków rozwoju przemysłowej dzielnicy w obrębie terenów Woli było bardzo dobre zaopatrzenie w towary, a także łatwość w transporcie produktów. W związku z dużym zapotrzebowaniem zakładów przemysłowych, dotychczasowe bocznice kolejowe i rampy wyładowcze okazywały się niewystarczające. Żeby usprawnić transport do i z zakładów przemysłowych zdecydowano się uruchomić centralną stację rozdziałową. Na miejsce jej lokalizacji wybrano puste tereny w sąsiedztwie linii kolejowej przy Dworcu Zachodnim. Rozległy obszar na Odolanach, przy dzisiejszej ul. Ordona, sąsiadował z dużymi zakładami, m.in. Świerczewskiego i Waryńskiego, zapewniał także obsługę Zakładów Kasprzaka i PZL. Stacja rozładowcza nie tylko zapewniała szybki transport towarów, ale też – dzięki wybudowanym magazynom – pozwalała na ich

Wewnętrzna uliczka, fot. 2010

Budynek biurowy, fot. 2011

Wnętrze hali magazynowej, fot. 2010

przechowywanie i późniejsze dystrybuowanie.

Opis: Na dużym obszarze znalazły się: budynek biurowy, budynek biurowo-magazynowy, duża hala magazynowa i place. Na teren od strony ul. Ordona wiedzie kilka bram. Czterokondygnacyjny budynek biurowy założono na planie prostokąta, z dwoma skrajnymi ryzalitami w elewacji frontowej. Wymurowany z cegły silikatowej, otrzymał prostą, ceglaną dekorację z pionowymi pasami płycin okiennych. Budynki bramne wymurowano z cegły silikatowej. Hala usytuowana jest równolegle do torów kolejowych. Składa się z dwóch naw, przykrytych dachami łukowymi na konstrukcji żelbetowej. Elewacje frontowe hali zostały częściowo przeszklone.

Budynek biurowy, fot. 2010

Uwagi: Obecnie teren tylko w części jest zagospodarowany i w przyszłości planuje się jego zabudowę deweloperską. W języku potocznym cały teren stacji rozdziałowej nazywany był Syberią.

Budynek magazynowy, fot. 2010

29. Mennica

Adres obiektu: ul. Pereca 21
Data powstania: 1924-1952
Użytkownik: Mennica Polska S.A.

Historia obiektu: Historia mennicy państwowej sięga jeszcze XVIII w. Została założona po reformie monetarnej Stanisława Augusta w 1766 r., w 1795 r. przejęta przez Komisję Skarbową, a rok później – zamknięta. Swoją działalność wznowiła dopiero w czasach Księstwa Warszawskiego, a następnie Królestwa Polskiego. Od 1824 r. mennica miała monopol na produkcję stempli państwowych i znaczków pocztowych. Mieściła się przy ul. Bielańskiej. Po powstaniu styczniowym została przez władze carskie zamknięta. Powojenna historia mennicy, już jako oficjalnego państwowego przedsiębiorstwa, rozpoczęła się w 1924 r. W tym roku uroczyście otwarto jej nową siedzibę przy ul. Markowskiej na Pradze. W czasie okupacji maszyny mennicze zostały zniszczone, a zbiory w dużym stopniu zrabowane. Budynek został wysadzony przez wojska niemieckie w 1944 r., pomimo to mennica ponownie rozpoczęła swoją działalność już w 1944 r., jednak nie wytwarzała jeszcze monet. W 1952 r. mennica została przeniesiona z ul. Markowskiej do nowej siedziby – na Woli, przy ówczesnej ul. Ceglanej (dziś ul. Pereca). Pierwsze powojenne monety wyprodukowano w 1953 r. ze wsteczną datą 1949 r. W kwietniu 1994 r. mennicę przekształcono w spółkę Skarbu Państwa Mennica Państwowa Spółka Akcyjna. W tym samym roku otwarto nowy gmach przy ul. Żelaznej (biurowiec Aurum). Od 1998 r. spółka notowana jest na Giełdzie Papierów Wartościowych. W 2007 r.

Zabudowania d. Browaru Junga, ob. biurowiec Aurum, fot. 2010

dokończono prywatyzacji spółki i obecnie ponad 50% udziałów znajduje się w rękach prywatnych. Oprócz obiegowego bilonu, Mennica bije monety okolicznościowe, a także inwestycyjne sztabki złota, medale i odznaczenia państwowe, datowniki i pieczęcie probierskie.

Opis: W zespole Mennicy Państwowej znajdują się dwa budynki: biurowy od strony ul. Pereca oraz biurowo-produkcyjny na rogu ulic Prostej i Żelaznej. Oba utrzymane w duchu architektury socrealistycznej. Budynek biurowy zbudowany został na planie prostokąta, z dwoma bocznymi aneksami od strony ulicy, trójkondygnacyjny z dodatkową kondygnacją w formie nadbudowy (murkiem attykowym nad gzymsem koronującym). Elewacje otrzymały prosty podział gzymsem koronującym. Okna w elewacji frontowej ujęte w pionowych płycinach; wokół okien proste opaski. Budynek biurowo-produkcyjny założony na planie kwadratu z wewnętrznym dziedzińcem. Na dziedzińcu zbudowano halę produkcyjną. Budynek jest trójkondygnacyjny, o wieloosiowych elewacjach. Narożniki elewacji zostały zaakcentowane narożnymi ryzalitami-wieżami. Obiekt zachował do dziś socrealistyczny detal: attykę, gzyms koronujący, dekoracyjnie potraktowane płyciny z oknami.

Uwagi: Mennica Polska S.A. w miejscu swojej dawnej siedziby przy ul. Pereca planuje w 2011 r. wznieść 130-metrowy wieżowiec. Funkcjonujące do dziś maszyny i urządzenia mają zostać wyeksponowane w formie otwartego, zewnętrznego mini-muzeum.

Budynek biurowy, fot. 2010

Widok ogólny, fot. 2010

Elewacja frontowa, fot. 2010

Bibliografia:
www.mennica.com.pl

30. Garbarnia Emila Kowalskiego

Adres obiektu: ul. Płocka 9-11
Data powstania: 1917
Użytkownik: centrum medyczne Dantex, Bank Polskiej Spółdzielczości

Historia obiektu: W 1917 r. małżeństwo Emila i Józefy Kowalskich zakupiło od Jana Białowąsa nieruchomość przy ul. Płockiej 9/11. Na obu działkach zbudowali niewielką garbarnię, a od ul. Płockiej wystawili willę własną. Garbarnia wytwarzała skóry chromowe, cielęce i koźle. Przedsiębiorstwo tylko przez krótki czas przynosiło zyski – w 1938 r. zatrudnienie wynosiło już tyko 12 pracowników, a firma i właściciele popadli w długi.

Opis: Z pierwotnej zabudowy fabrycznej zachował się budynek dawnej garbarni, zaadaptowany na biura przez firmę Dantex. Całkowicie przebudowany, nie ma wiele wspólnego z pierwotnym obiektem. Uwagę zwraca za to reprezentacyjna willa Kowalskich. Dwukondygnacyjna, od strony d. podwórza jedenastoosiowa, a od ulicy trzyosiowa, jest prawdziwą ozdobą ulicy Płockiej. Willa, z elementami klasycyzmu i stylu dworkowego, otrzymała dekorację pasowym boniowaniem w dolnej kondygnacji oraz boniowaniem narożnym. W elewacji bocznej od dziedzińca na osi trójkątny szczyt. Elewacja z dwoma ćwierćkolistymi wykuszami połączonymi tarasem. Pozostałe zabudowania – na tyłach posesji – zostały rozebrane.

Oficyna mieszkalna, fot. 2008

Dom mieszkalny, fot. 2008

Elewacja boczna willi, fot. 2008

Bibliografia:
Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983
„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1936, 1938
Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

31. Zakłady Kotlarskie i Mechaniczne W. i M. Dmowscy

Adres obiektu: ul. Płocka 20
Data powstania: 1917
Użytkownik: Firma Światło S.C., częściowo nieużytkowany

Historia obiektu: Pierwsza fabryka, założona w 1877 r. przez E. Dmowskiego, mieściła się przy ul. Leszno 140. Produkowała maszyny do wyrobu wód gazowanych i grzebieni, urządzenia do ogrzewania centralnego i hodowli drożdży. Po I wojnie światowej firma przeniosła się na ul. Płocką, gdzie na stosunkowo dużej posesji mogła prowadzić produkcję urządzeń dla cukrowni, kotłów parowych, kuchni, aparatów dezynfekcyjnych. Na miejscu chromowano i niklowano metale. Właścicielem firmy był wtedy Mieczysław Dmowski. W 1936 r. zatrudniano 49 pracowników. Na wyposażeniu zakładu pracował silnik o mocy 128 KM.

Opis: Na posesji zachowała się częściowo stara zabudowa. W skład zespołu wchodzą parterowe, jednotraktowe oficyny, wymurowane z cegły ceramicznej, otynkowane, nie przedstawiają cech stylowych. Architektura prezentuje bardzo proste formy, podyktowane zapewne niskim budżetem. Od strony ulicy oficyny odgradza ceglany, częściowo otynkowany mur. Pozostałe obiekty zostały wyburzone pod budowę osiedla mieszkaniowego przy ul. Wolskiej.

Uwagi: Obiekty znajdują się w złym stanie technicznym. Częściowo zachowane elementy dawnego wyposażenia i stolarki.

Budynki od ul. Płockiej, fot. 2011

Oficyny produkcyjne na dziedzińcu, fot. 2007

Widok od ul. Płockiej, fot. 2009

Bibliografia:
Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905
Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983
„Rocznik – informator przemysłu, handlu, finansów, rolnictwa i rzemiosła na rok 1936", Warszawa 1936
„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1934, 1936
Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

32. Fabryka Piór Stalowych K. Wasilewski

Adres obiektu: ul. Płocka 29
Data powstania: 1895
Użytkownik: prywatny, obiekt częściowo opuszczony

Historia obiektu: Na posesji przy ul. Płockiej najprawdopodobniej jeszcze na początku XX w. działał zakład przemysłowy o bliżej niezidentyfikowanym profilu. Istniejące budynki wraz z działką zostały zakupione w 1927 r. przez firmę Towarzystwo Przemysłowe K. Wasilewski i S-ka. Historia samej firmy sięga jeszcze XIX w. W 1895 r. Konrad Wasilewski założył niewielki warsztat, wytwarzający stalówki, spinacze, pinezki. Początkowo zakład mieścił się przy ul. Okopowej 21, a od ok. 1910 r. – na większej posesji przy ul. Chłodnej 29. W tamtym czasie w fabryce pracowało już 250 robotników. W 1927 r. firma przekształciła się w spółkę akcyjną z kapitałem zakładowym o wartości 1 mln zł. Biuro sprzedaży mieściło się przy ul. Elektoralnej 5, a fabryka została przeniesiona na Płocką.

Budynek mieszkalno-biurowy, fot. 2009

Opis: Po zakładzie pozostały jedynie dwie oficyny schowane za ceglanym murem. Założone na planie prostokąta, parterowe. Murowane z cegły, nieotynkowane, z charakterystycznym detalem: układanymi dekoracyjnie ceglanymi gzymsami i nadprożami okiennymi w formie odcinków łuku. W jednej z oficyn klatka schodowa w piętrowym skrzydle. Obiekty są przykładem typowej dla niewielkich zakładów przemysłowych zabudowy: z murem od ulicy i oficynami-halami umieszczonymi po bokach dziedzińca.

Uwagi: Obiekty zaniedbane. W 2011 r. częściowo opuszczone.

Budynek mieszkalno-biurowy, ryzalit klatki schodowej, fot. 2009

Mur z wjazdem na teren zakładu, fot. 2009

Budynek produkcyjny, fot. 2007

Bibliografia:
Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905
Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983
„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1936, 1938
Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

33. Zespół elektrowni i zakładu naprawczego tramwajów miejskich

Adres obiektu: ul. Przyokopowa 28
Data powstania: 1905-1909
Użytkownik: Muzeum Powstania Warszawskiego

Historia obiektu: Elektrownia tramwajowa i zakład naprawczy taboru na Woli powstały w odpowiedzi na wzrastające potrzeby energetyczne i komunikacyjne miasta. Po uruchomieniu tramwajów elektrycznych, niezbędna okazała się budowa drugiej elektrowni. Pod budowę nowego zakładu wybrano tereny leżące przy ul. Grzybowskiej na Woli, w pobliżu stacji towarowej kolei Warszawsko-Wiedeńskiej – z uwagi na bliskość bocznicy kolejowej. Takie usytuowanie dawało możliwość szybkiego pozyskiwania i magazynowania węgla. Aby zapewnić dostateczną ilość wody potrzebnej do celów technologicznych, wykopano studnię artezyjską o głębokości 197,5 m. Zakład oddano do użytku ostatecznie w 1909 r., czyli w cztery lata po rozpoczęciu prac. Większość prac budowlanych wykonywały firmy budowlane J. Foestera i W. Czosnowskiego. Wzniesiono duży zespół, składający się z kilku obiektów. Kompleks zajmował posesję miedzy ulicami Grzybowską, Towarową i Przyokopową. Nad budynkami górował wysoki na 70 m komin, który przez wiele lat stanowił dominantę tej części przemysłowej Woli. W obrębie kompleksu zlokalizowano także – oprócz samej elektrowni i hali tramwajowej – chłodnię i skład węgla. Aparaturę rozdzielni i generatory do elektrowni dostarczyła firma Siemens-Schuckert. Prąd był wytwarzany w efekcie spalania węgla w wielkich kotłach, z których jeden zachowany jest do dziś. W 1917 r. w elektrowni wybuchł jeden z kotłów, co spowodowało spore zniszczenia i dwumiesięczną przerwę w dostawach prądu i ruchu tramwajów po Warszawie. Po odzyskaniu niepodległości, zakład został upaństwowiony i przejęty przez magistrat Warszawy. W latach 1918-23 dokonano znacznej rozbudowy kompleksu, m.in. wydłużono o ponad 30 m budynek hali od strony ul. Przyokopowej.

Widok od ul. Przyokopowej, fot. archiwalna 1983

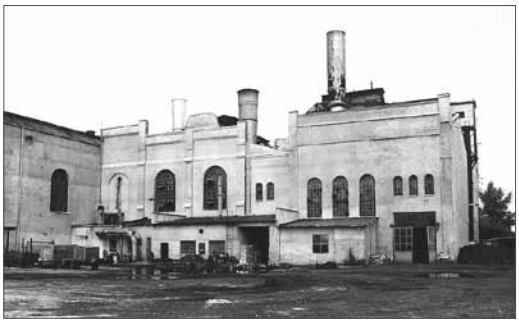

Widok od dziedzińca, fot. archiwalna 1983

Prace prowadzone były najprawdopodobniej wg projektu świetnego inżyniera, Juliusza Dzierżanowskiego. W 1925 r. elektrownia zaczęła też pełnić rolę miejscowej ciepłowni. Para z kotłów zaopatrywała w ciepło budynki zakładu, gmach dyrekcji przy ul. Młynarskiej, budynek mieszkalny przy ul. Siedmiogrodzkiej i szkołę przy ul. Siedmiogrodzkiej (dzisiejsze III Liceum im. gen. Sowińskiego). W ciągu następnych lat miały miejsce kolejne rozbudowy zakładu. Zwiększano także moc elektrowni, która w 1939 r. osiągnęła 12 900 kW. Ciężkie czasy dla elektrowni i zakładów naprawczych nadeszły wraz z wybuchem wojny. Już w 1939 r. budynki zostały zbombardowane i w znacznej

części uszkodzone (spłonęły dachy). Po prowizorycznej odbudowie, w 1941 r., kolejne zniszczenia nastąpiły wraz z powstaniem warszawskim – obiekt podpalono, a niektóre budynków wysadzono. Po wojnie odbudowano już tylko fragment zespołu. Nie zdecydowano się na odtworzenie elektrowni. Wykorzystano natomiast halę kotłów, która zaczęła pełnić funkcję lokalnej ciepłowni, halę maszyn przekształcono na warsztaty, a z czasem – na biura Stołecznego Przedsiębiorstwa Energetyki Cieplnej. Od 31 lipca 2004 r. działa w obiekcie Muzeum Powstania Warszawskiego, które na potrzeby ekspozycji zaadaptowało halę maszyn i halę kotłów (po demontażu kotłów). Muzeum wyremontowało obiekty, przywracając im dawną świetność. W budynku administracji ulokowano biura, a w obrębie kompleksu dobudowano budynek kas, Mur Pamięci, wieżę i zorganizowano Park Wolności.

Opis: Budynki przy ul. Przyokopowej należą do najciekawszych i bezsprzecznie najlepiej zachowanych zespołów architektury przemysłowej na terenie Warszawy. Mimo znacznych przekształceń wnętrza i jego adaptacji do nowej funkcji, elewacje i – częściowo – konstrukcja utrzymały zabytkowy charakter. W skład historycznego zespołu wchodzą: hala kotłowni, budynek maszynowni, budynek mieszkalno-administracyjny, portiernia oraz mur. Hala kotłowni została murowana z cegły ceramicznej i bloczków cementowo-wapiennych, z elementami stalowej konstrukcji nośnej (kratownica widoczna od strony wschodniej), jest otynkowana, założona na planie zbliżonym do kwadratu, jednokondygnacyjna od południa, dwukondygnacyjna od północy; od zachodu przylega do niej hala maszynowni; nad budynkiem od wschodu wzniesiona nowa wieża. Na elewacji północnej zachowany detal architektoniczny, m.in. profilowane gzymsy, wysokie okna zamknięte profilowanymi nadłuczami. W elewacji południowej wysokie okna przemysłowe zamknięte półkoliście, rozczłonkowane lizenami. Zachowane oryginalne okna – przemysłowe, o różnych rozmiarach. We wnętrzu zachowany jeden piec, oryginalna konstrukcja dachowa. Hala maszynowni wymurowana z cegły ceramicznej, licowana cegłą; budynek na planie prostokąta, jedno- i trójkondygnacyjny (trójkondygnacyjna hala połączona parterowymi łącznikami z trójkondygnacyjnymi „wieżami" z obu stron). Stropy o zróżnicowanej konstrukcji: stropodach wsparty na kratownicach ze świetlikami. Zachowany bogaty ceglany detal architektoniczny, o formach nawiązujących do architektury romańskiej; lizeny międzyokienne, profilowane gzymsy koronujące, okna zamknięte profilowanymi półkolistymi nadłuczami w formie archiwolt na konsolkach, fryzy arkadkowe pod gzymsem, podokienne pasy tynkowanych, ujętych arkadowo blend. Zachowane oryginalne okna przemysłowe

Budynek administracyjny, fot. 2009

Symbol Tramwajów Miejskich, detal w elewacji frontowej, fot. 2009

wraz z okuciami – półkoliste. Budynek mieszkalno-administracyjny murowany z cegły, licowany cegłą, na planie prostokąta, trójkondygnacyjny, o stropach drewnianych, wzmacnianych i elewacjach przekształconych w dwudziestoleciu międzywojennym. Portiernia murowana z cegły ceramicznej, licowana cegłą, parterowa, przekryta dwuspadowym dachem. Mur z cegły ceramicznej, rozczłonkowany słupami z dekoracyjnym gzymsem i tynkowanymi blendami. Podczas adaptacji na cele muzealne część elewacji oczyszczono z natrysku tynkarskiego, dzięki czemu widoczne stało się wykończenie cegła licową.

Elewacja boczna hali naprawczej, fot. 2009

Uwagi: Zespół wpisany do rejestru zabytków. Adaptacja dawnych budynków przemysłowych do nowych funkcji jest doskonałym przykładem właściwej rewitalizacji takich obiektów. Muzeum stało się wzorcem dla innych tego typu placówek w Polsce; jest bardzo chętnie odwiedzane przez gości z Polski i zagranicy. Co roku w sierpniu na terenie Muzeum organizowane są obchody rocznicy powstania warszawskiego. W ciągu roku kalendarzowego realizowane są tu także inne przedsięwzięcia kulturalne i rocznicowe, m.in. cykle wykładów w sali im. Nowaka-Jeziorańskiego.

1 – Budynek d. hali naprawczej

2 – Hala kotłów

3 – Budynek administracyjny

4 – Portiernia

Bibliografia:

Gajewski M., *Urządzenia komunalne Warszawy. Zarys historyczny*, Warszawa 1979

Janiak J., Walczak D., *Warszawskie Tramwaje Elektryczne – 90 lat*, t. 2, Warszawa 1998

Ptaszkowski J., *Warszawskie Tramwaje Elektryczne – 90 lat*, t. 1, Warszawa 1998

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

34. Fabryka Guzików i Tektury Jakor

Adres obiektu: ul. Przyokopowa 43
Data powstania: 1924
Użytkownik: prywatny, obiekt nieużytkowany

Historia obiektu: Fabryka guzików i tektury została uruchomiona w 1924 r. przez Stanisława Konrada. Mieściła się w niewielkim budynku produkcyjnym przy ul. Przyokopowej. W 1938 r. zatrudniała 74 osoby, co sytuowało ją w grupie średniej wielkości zakładów przemysłowych. Firma posiadał silnik parowy o mocy 45 KM. Niewątpliwym atutem lokalizacji przy ul. Przyokopowej była dochodząca bocznica kolejowa.

Budynek produkcyjny, widok od ul. Przyokopowej, fot. 2009

Opis: Na działce znajduje się budynek produkcyjny wraz z oficynami, zamieniony kilka lat temu na biura, obecnie opuszczony. Czterokondygnacyjny, wymurowany z cegły, wtórnie otynkowany. Brak detalu; jedynie układ i kształt otworów okiennych świadczą o przemysłowej przeszłości obiektu. Wmontowana nowa stolarka okienna z PCV.

Uwagi: W czasie adaptacji na biura zupełnie zatarto cechy stylowe. Budynek w 2011 r. stoi opuszczony.

Budynek produkcyjny z oficyną, widok od tyłu, fot. 2009

Bibliografia:

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

„Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu", 1932, 1936, 1938

35. Sztancownia Galanterii Metalowej S.A.

Adres obiektu: ul. Przyokopowa 45
Data powstania: 1926
Użytkownik: prywatny, obiekt nieużytkowany

Historia obiektu: Obiekty przy ul. Przyokopowej powstały zapewne przed I wojną światową i już wtedy służyły celom produkcyjnym. Nieznany jest ich ówczesny użytkownik. Po 1926 r. zakłady zajmowała Sztancownia Galanterii Metalowej Spółka Akcyjna, produkująca guziki, klamerki metalowe, haczyki i zaczepy do ubrań i butów oraz inne drobne wyroby metalowe tłoczone. Firma zatrudniała 70 pracowników i wykorzystywała silnik o mocy 25 KM.

Opis: Na posesji znajdują się parterowe oficyny, wymurowane z cegły, otynkowane. Bezstylowe. Budynki są opuszczone. Mocno zaniedbane – nie przedstawiają już większej wartości architektonicznej.

Wjazd na teren zakładu, fot. 2009

Dziedziniec z oficynami, fot. 2007

Dziedziniec z oficynami, fot. 2011

Bibliografia:
Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983
„Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu", 1932, 1936, 1938
Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

36. Zakłady odlewnicze i mechaniczne

Adres obiektu: ul. Redutowa 10
Data powstania: lata 30. XX w.
Użytkownik: Honda Autowest

Historia obiektu: Zakład powstał na początku lat 30. XX w., już po wytyczeniu ulicy Redutowej. Na terenie niewielkiej fabryki J. Krygla funkcjonowała odlewnia, a także warsztaty produkujące elementy balkonów, balustrad, żeliwnych kolumn, słupków, szyldów. Produkowano i naprawiano tu także windy towarowe i kuchenne. W 1938 r. zatrudnionych było 72 pracowników. Obecnie, w mocno przekształconych budynkach znajduje się warsztat naprawczy i lakiernia przedstawiciela Hondy

Hala odlewni, fot. 2011

Opis: Budynki są bardzo mocno przekształcone. Piętrowe, proste oficyny tworzą wewnętrzny dziedziniec, oddzielony od ulicy murem i bramą wjazdową. Po prawej stronie dziedzińca przylega do ulicy parterowa hala, nakryta dwuspadowym dachem. Naprzeciwko piętrowy budynek biurowo-mieszkalny (pierwotnie). W głębi posesji, po prawej stronie, budynek biurowo-mieszkalny dwupiętrowy. Wszystkie obiekty prezentują nieskomplikowaną architekturę, pozbawioną – poza prostym gzymsem koronującym – jakiegokolwiek detalu architektonicznego.

Widok ogólny, fot. 2011

Uwaga: Jest to jeden z pierwszych obiektów, jakie zostały zbudowane przy ulicy Redutowej.

Bibliografia:
Książka informacyjno-adresowa, Warszawa 1930
„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1936, 1938
Wola ongi i dziś, Warszawa 1938
www.autowest.pl

37. Zakład Chemiczny Henryk Dąbrowski i S-ka

Adres obiektu: ul. Rogalińska 15
Data powstania: 1924
Użytkownik: Polfa Warszawa S.A.

Historia obiektu: Fabryka została założona w 1924 r. przez inż. Henryka Dąbrowskiego. Działała jako spółka z ograniczoną odpowiedzialnością pod nazwą „Zakład Chemiczny – Henryk Dąbrowski i S-ka". Henryk Dąbrowski, który uzupełnił swoje wykształcenie chemiczne podczas studiów w Szwajcarii, był nie tylko współwłaścicielem, ale też dyrektorem zakładu. Fabryka przetwarzała uboczne produkty przemysłu chemicznego (tzw. fuzle). Produkowana także alkohole przemysłowe, rozpuszczalniki, olejki, barwniki spożywcze, esencje owocowe. Zgodnie z patentem inż. Dąbrowskiego skonstruowano nowoczesne kolumny rektyfikacyjne do masowej przeróbki fuzla. W czasie wojny, głównie w 1944 r., fabryka została w dużym stopniu zniszczona. Po 1945 r. zakład przejęła spółdzielnia „Estron", a z czasem „Polfa". Na tyłach posesji wniesiony został nowy apartamentowiec.

Opis: Z dawnej zabudowy zachował się jeden budynek fabryczny. Na planie prostokąta, siedmioosiowy, z klatką schodową na piątej osi. Pierwotnie licowany cegłą, obecnie otynkowany. Zachowany detal architektoniczny typowy dla architektury przemysłowej początku XX w.: uproszczony profilowany gzyms, nadproża okienne w formie odcinków łuku. Na zewnątrz widoczne zachowane instalacje.

Widok od ul. Siedmiogrodzkiej, fot. 2009

Widok od ul. Rogalińskiej, fot. 2009

Uwagi: Do 2006 r. w pobliżu obiektu mieściło się Muzeum Farmacji im. Anny Leśniewskiej – przeniesione obecnie na ul. Piwną.

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1910

38. Wytwórnia ślusarska Antoniego Szmalenberga

Adres obiektu: ul. Skierniewicka 12
Data powstania: 1921
Użytkownik: obiekt rozebrany

Historia obiektu: Wytwórnia została założona przez Antoniego Szmalenberga w 1921 r., pod adresem ul. Karolkowa 19. Trzy lata później działalność przeniesiono na nową posesję – przy ul. Skierniewickiej (istniały już tam: parterowy dom od ulicy i kuźnia w podwórzu). Budynki rozbudowano na potrzeby rozwijającej się firmy. Powiększono przede wszystkim parterowy dom frontowy, poszerzając go na szerokość całej działki (mieścił przejazd bramny), po czym umieszczono w nim biura. Do kuźni została dobudowana piętrowa oficyna. W następnych latach prowadzono dalszą modernizację, m.in. wyasfaltowano podwórze, poprowadzono kanalizację i C.O. Zakład wytwarzał przedmioty z żelaza, miedzi i mosiądzu. W asortymencie wyrobów znajdowały się bramy, balustrady (wytwórnia była producentem balustrady m.in. do słynnego domu Wedla przy ul. Puławskiej). Produkty były wystawiane na wystawach międzynarodowych (np. na wystawach światowych w Mediolanie, Wiedniu, Paryżu, Berlinie, Nowym Jorku). Antoni Szmalenberg specjalizował się w detalach dla luksusowych budynków publicznych, kamienic, willi. Współpracował z wybitnymi architektami dwudziestolecia międzywojennego, m.in. B. Pniewskim, Z. Mączeńskim, A. Jawornickim, R. Millerem, J. Gelbardem, R. Sigalinem, L. Korngoldem, A. Dygatem, E. Norwerthem i innymi. Firma do wybuchu wojny pozostała niewielkim zakładem – w 1938 r. zatrudniała 50 pracowników.

Oficyny, fot. archiwalna 1983

W czasie wojny zakład został w znacznym stopniu zniszczony (ocalały jedynie mury zewnętrzne). Maszyny i wyposażenie zostały w większości wywiezione przez Niemców. Po wojnie, w 1951 r., fabrykę znacjonalizowano. Niewielki zakład udało się uratować – prowadził go syn Antoniego, Tadeusz Szmalenberg. Ostatnio zabudowania warsztatowe zostały rozebrane i obecnie podwórze zakładu przeznaczone jest na zaplecze budowlane

Budynek biurowo-mieszkalny, fot. archiwalna 1983

obiektu mieszkalnego. Ocalała jedynie część muru od ulicy.

Opis: Pierwotne zabudowania zostały prawie całkowicie rozebrane. Pozostał jedynie fragment ściany budynku biurowego od ul. Skierniewickiej – pozostawiony jako ogrodzenie placu budowy. W latach 20. XX w. na zespół składały się: budynek frontowy (biura), oficyny i kuźnie. Obiekty cechowała bardzo prosta, prawie pozbawiona detalu architektura. Budynek biurowy był otynkowany, pozostałe licowane cegłą. Budynek frontowy, zniszczony w czasie wojny, został w 1945 r. odbudowany wg proj. Kazimierza Święckowicza, natomiast oficyny i kuźnie – wg proj. Jerzego Wasilewskiego.

Widok nowej inwestycji, fot. 2011

Widok ogólny, fot. 2008

Uwagi: Zakład Szmalenbergów do niedawna był przykładem nieprzerwanie od dziesięcioleci trwającej produkcji: w tym samym miejscu, o takim samym charakterze i przede wszystkim z tą samą własnością i kadrami. Gwarantowało to zachowanie zespołu jako nie tylko materialnego, ale też niematerialnego dziedzictwa Warszawy. Niestety, w chwili obecnej po zakładzie nie pozostał żaden ślad. Relikty obiektu zostały rozebrane ostatecznie w 2010 r., mimo że już wcześniej zabudowania znajdowały się w wojewódzkiej ewidencji zabytków. Obecnie w tym miejscu na ukończeniu jest kompleks mieszkalny Skierniewicka City.

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Księga przemysłu polskiego, Warszawa 1959

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 6, Warszawa 1998

39. Towarzystwo Akcyjne Warszawskiej Fabryki wyrobów Metalowych – Marcin Weszicki

Adres obiektu: ul. Skwer Kardynała Wyszyńskiego 5 (d. Wronia)
Data powstania: ok. 1891
Użytkownik: Apartamenty Domlux

Historia obiektu: Fabryka wyrobów metalowych została założona przez Marcina Weszickiego w 1881 r. i w dziesięć lat później przeniosła się do własnych budynków przy ul. Wroniej. Już po kilku latach działalności fabryka należała do największych zakładów na Woli – w 1901 r. zatrudniano 190 robotników, a 1904 r. aż 288. Wkrótce uruchomiono też silnik parowy. W 1909 r. zakład przemieniono w spółkę akcyjną, której akcjonariuszami zostali: D. Leibowitz i M. Leibowitz. Firma miała swój sklep fabryczny w pałacu Blanka przy pl. Teatralnym. W latach międzywojennych cześć zabudowań fabrycznych zajmowały mniejsze wytwórnie, a od 1938 r. mieściła się tu fabryka mydła „Nałęcz". W ocalałych halach po wojnie funkcjonował państwowy Zakład Przemysłu Odzieżowego „Renoma". Kilka lat temu obiekty zburzono, a w ich miejscu zbudowano bloki mieszkalne. Na parterze od ul. Wroniej „odtworzono" elewację budynku biurowego.

Odtworzony mur fabryki od ul. Wroniej, fot. 2009

Winieta papieru firmowego, pocz. XX w.

Opis: Do niedawna na terenie posesji znajdowało się jeszcze pięć obiektów z ok. 1890 r., prezentujących charakterystyczne formy typowe dla architektury przemysłowej końca XIX w., z ceglanymi elewacjami i typowymi uproszczonymi detalami architektonicznymi. Obecna elewacja nowego budynku w pierwszej kondygnacji nawiązuje do istniejącego pierwotnie budynku biurowo-produkcyjnego. Elewacja jest dwunastoosiowa, z dwoma przejazdami bramnymi (na siódmej i dwunastej osi), flankowanymi płaskimi lizenami. Okna zamknięte łukami odcinkowymi, zaakcentowanymi kamiennym klińcem. Pod oknami kamienne dekoracyjne parapety i fartuchy (dawnej tynkowane). Gzyms na kostkach ceglanych, dekoracyjny, z ukośnie układanych cegiełek.

Uwagi: Obecny obiekt nieudolnie nawiązuje do pierwotnej zabudowy ulicy. Zastosowane materiały (nowy klinkier, piaskowiec) potęgują wrażenie słabej makiety i nie pasują do repertuaru form i materiałów typowych dla architektury przemysłowej końca XIX w.

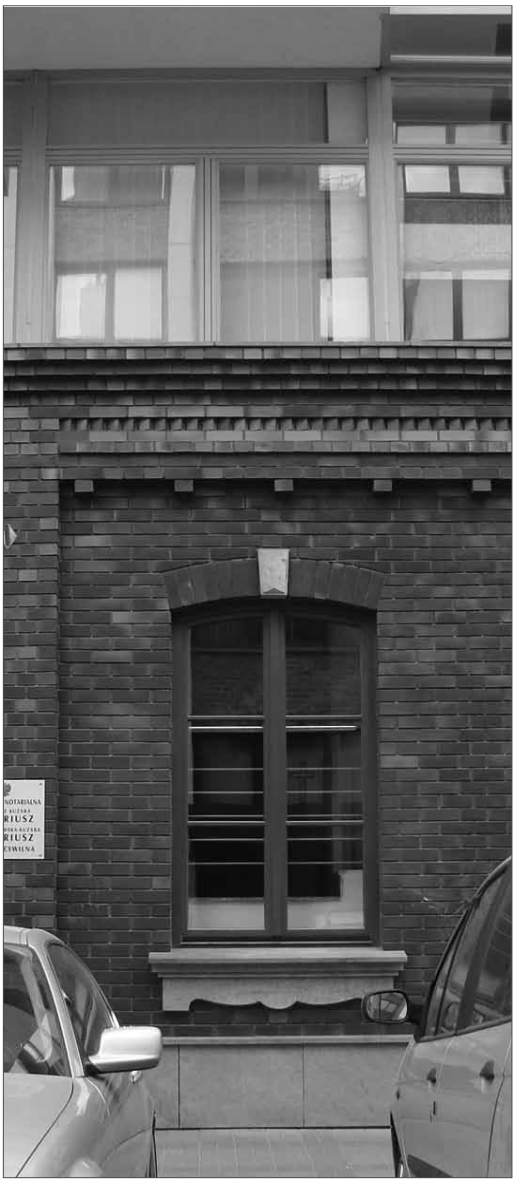

Fragment odtworzonej elewacji, fot. 2009

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, tom 8, Warszawa 2002

40. Garbarnia Cibarski K. / Muzykiewicz I. – wyroby białoskórnicze

Adres obiektu: ul. Spokojna 5
Data powstania: ok. 1890
Użytkownik: biura i pracownie prywatne, m.in. Notabene, studio fotograficzne

Historia obiektu: Na początku XX w. ulicę Spokojną należało raczej omijać. I to nie tylko jako niebezpieczną okolicę, ani też z powodu sąsiedztwa cmentarza, ile ze względu na nieciekawą woń, jaka ogarniała całą okolicę. W bliskim sąsiedztwie funkcjonowały bowiem dwie garbarnie i jedna spalarnia śmieci. Początkowo pod nr 5 działała garbarnia K. Cibarskiego. Przed I wojną światową został tu uruchomiony przez Czesława Buczyńskiego (właściciela sąsiedniej kamienicy) warsztat mechaniczny, odlewnia i tłocznia. Na niewielkiej posesji równolegle funkcjonowała fabryka farb Plucer-Sarno i Spółka. W 1916 r. nieruchomość została sprzedana Ignacemu Muzykiewiczowi, który założył tu niewielki zakład białoskórniczy. Sam Muzykiewicz mieszkał w budynku frontowym.

Nieistniejąca kamienica przy ul. Spokojnej 3, fot. 2008

Opis: Obiekt w niewielkim stopniu przypomina swoją pierwotną formę. Na wąskiej posesji w kształcie trapezu znajdują się budynek frontowy, oficyna i budynek produkcyjny, zamykający działkę. Budynek frontowy jest murowany z cegły, otynkowany. Pierwotnie był zapewne piętrowy, obecnie ma tylko jedną kondygnację. Pośrodku jedenastoosiowej elewacji znajduje się przejazd bramny. Okna po lewej stronie przejazdu zostały wtórnie zamurowane. Na posesji z tyłu znajduje się parterowy budynek produkcyjny.

Uwagi: Obiekty, wskutek wielokrotnych przebudów i przekształceń, pozbawione zostały wartości architektonicznych. Mimo utraty części walorów budynki znajdują się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Budynek frontowy, fot. 2008

Budynek frontowy, fot. 2009

Bibliografia:

Książka informacyjno-adresowa, Warszawa 1930
Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

41. Warszawska Fabryka Kafli / Fabryka Maszyn Narzędziowych i Kas Ogniotrwałych / Garbarnia

Adres obiektu: ul. Spokojna 7
Data powstania: 1885/ok. 1900
Użytkownik: obiekt użytkowany, prywatny

Historia obiektu: Posesja przy ul. Spokojnej w końcu XIX w. znajdowała się w rękach A. Bruckmana, który prowadził Warszawską Fabrykę Kafli. Wtedy najprawdopodobniej powstały też pierwsze zabudowania. W początkach XX w. przy ul. Spokojnej 7 Wacław Matyszkiewicz przekształcił istniejący piętrowy dom wraz z oficyną. Parter domu oraz oficyna użytkowane były jako warsztat i niewielka fabryka maszyn, zaś piętro służyło za mieszkanie właściciela. W warsztacie produkowano maszyny rolnicze, maszyny do obróbki drewna i metalu, narzędzia, kasy i sejfy, prasy drukarskie. Fabryka działała do 1915 r. W dwudziestoleciu międzywojennym posesja znajdowała się w rękach Stanisława Czajkowskiego. Uruchomił on garbarnię, zatrudniającą zaledwie 10 pracowników, wyposażoną w silnik o mocy 12 KM. Niewielki ten zakład wyrabiał skóry czarne i kolorowe. Dla potrzeb garbarni wzniesiono drugą oficynę.

Opis: Zespół składa się z budynku mieszkalno-biurowego i dwóch oficyn. Dom frontowy zajmuje całą szerokość posesji. Założony na planie prostokąta, piętrowy, z dachem dwuspadowym. Elewacja frontowa jest dziesięcioosiowa, z przejazdem bramnym na szóstej osi. W dwóch ostatnich osiach przebita wtórnie brama. Okna w tej części zamurowano. Budynek wymurowany z cegły, otynkowany (wtórnie). W dolnej części elewacji cokół. Otwory okienne zamknięte łukami odcinkowymi. Gzymsy kordonowy i koronujący mocno przekształcone, proste. Oficyna wschodnia piętrowa, murowana z cegły o analogicznej, skromnej dekoracji, pierwotnie mieściła warsztat i mieszkania. Oficyna zachodnia dwupiętrowa, o charakterze wyłącznie produkcyjnym.

Budynek frontowy, fot. 2009

Uwagi: Zespół jeszcze na początku lat 90. był w dobrym stanie. Stanowił przykład typowego niewielkiego zakładu z zabudową wokół małego dziedzińca, z prostą dekoracją charakterystyczną dla architektury przemysłowej przełomu wieków. Obecnie otynkowany i bezsensownie pomalowany na kolory biały i zielony, z zatartym detalem, wymienioną na plastikową stolarką okienną, w niewielkim stopniu przypomina stan sprzed kilkunastu lat. Budynki znajdują się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002
Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905
Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983
Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

42. Wytwórnia Smoły i Asfaltu braci F. i J. Cyganów

Adres obiektu: ul. Spokojna 9/11
Data powstania: lata 20. XX w.
Użytkownik: BM Odlewnia Metali Nieżelaznych

Historia obiektu: W latach 20. XX w. przy ul. Kolskiej powstała wytwórnia smoły i asfaltu braci F. i J. Cyganów. Posesja została przyporządkowana ulicy Spokojnej, która miała już wtedy charakter prawie wyłącznie przemysłowy. W sąsiedztwie funkcjonowały garbarnie i spalarnia odpadów szpitalnych. Od 1982 r. w budynkach działa odlewnia Bogusława Mochnaczewskiego (BM Odlewnia Metali Nieżelaznych). Firma zatrudnia ok. 15 osób, wykonuje tuleje, wałki, części maszyn, a także odlewy artystyczne. Jednym z ostatnich zleceń było wykonanie w brązie dwudziestu figur autorstwa Magdaleny Abakanowicz, zamówione specjalnie na organizowaną w USA wystawę.

Opis: Budynki wchodzące w skład zespołu nie prezentują istotnych walorów architektonicznych. Prostokątna działka jest ujęta w trzy prostokątne budynki, całkowicie bezstylowe. Budynek w głębi posesji, murowany z cegły ceramicznej, nieotynkowany, na planie prostokąta, nakryty jest dachem dwuspadowym. Uzyskał dwie kondygnacje, górna z nich zakończona jest prostym gzymsem koronującym. Po prawej i lewej stronie posesji znajduje się ciąg parterowych budynków, wielokrotnie przekształcanych.

Uwagi: Zespół wartościowy nie z uwagi na swoje walory architektoniczne, ale głównie ze względu na ciągłość produkcji przemysłowej, prowadzonej od lat w tym samym miejscu.

Widok ogólny, fot. 2009

Widok dziedzińca, fot. 2009

Bibliografia:
Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 6, Warszawa 2000
www.bmodlewnia.pl

43. Miejskie Zakłady Sanitarne

Adres obiektu: ul. Spokojna 15
Data powstania: 1912
Użytkownik: Instytut Sztuki Mediów ASP

Historia obiektu: Na początku XX w. ulica Spokojna cieszyła się nienajlepszą sławą. Miejsce to nazywano „kaźnicą", ze względu na wykonywane tu wyroki śmierci. W pobliżu swoją siedzibę miał miejski hycel, obok znajdował się cmentarz Powązkowski. Wreszcie, w pobliżu funkcjonowały garbarnie, z których fetor rozchodził się na całą okolicę. Być może to nieprzyjemne sąsiedztwo było jednym z powodów, dla których tu właśnie zdecydowano się ulokować Miejskie Zakłady Sanitarne i spalarnię śmieci, które z natury rzeczy były uciążliwe dla najbliższego otoczenia. Budowę zakładów rozpoczęto jeszcze w 1907 r. (na placu zakupionym przez magistrat w 1906 r.), a ukończono w 1912 r. Najpierw uruchomiono spalarnię śmieci, a w kilka miesięcy później Zakłady Sanitarne. Projekt budynków wykonał inż. Juliusz Dzierżanowski. Do najważniejszych zadań zakładu należała dezynfekcja pościeli szpitalnej, odrobaczanie i odwszawianie odzieży, a także utylizacja martwych noworodków. Do budynków doprowadzona była oddzielna bocznica tramwajowa. W 1944 r. zbombardowana została spalarnia; po tych zniszczeniach nigdy jej nie odbudowano. Pozostałości obiektu, przylegające do południowego muru zakładów, po wojnie zaadaptowano na kotłownię.

Budynek główny, elewacja boczna, fot. 2010

Dawne stajnie, fot. 2010

Opis: W skład zespołu dawnych Zakładów Sanitarnych wchodzą cztery budynki: parterowy dawny magazyn przy ul. Spokojnej, piętrowy budynek biurowo-magazynowy od strony ulicy Spokojnej, niewielki budynek (zamykający od wschodu południowy dziedziniec), a także parterowy budynek od strony południowej dziedzińca. Od strony północnej i południowej głównej hali znajdują się dwa brukowane dziedzińce. Cały zespół otoczony został wysokim, ceglanym murem, w którym przeprowadzono dwie bramy. Od południa do kompleksu przylega budynek dawnej kotłowni.

Elewacja tylna, fot. 2010

Wszystkie obiekty zostały wykończone cegłą klinkierową, z zastosowaniem bogatego ceglanego detalu: kostkowych gzymsów koronujących, profilowanych opasek okiennych i ozdobnego gzymsu w budynku frontowym. O kunszcie architektonicznym świadczyć może wykorzystanie tynkowanego, naśladującego kamień detalu. Elementy tynkowane wykorzystano m.in. w narożnikach nadproży okiennych, w nadprożach i balkonie budynku biurowego, w klińcach łuku zamykającego okno balkonowe w budynku biurowym, w zwieńczeniu słupków bramnych. Najciekawszym elementem zespołu jest piętrowy budynek usytuowany przy ulicy, założony na planie litery T, z częścią frontową od ulicy i wydzieloną piętrową częścią biurowo-sanitarną od strony wschodniej. W sześcioosiowej elewacji frontowej zwraca uwagę wielkie okno balkonowe, zamknięte łukiem prostym, oraz sam balkon – z wykończeniem naśladującym piaskowiec. W drugiej osi umieszczono ryzalit zwieńczony neogotyckim, schodkowym szczytem.

Uwagi: Zespół Miejskich Zakładów Sanitarnych zachował się w bardzo dobrym stanie i jest obecnie jednym z najcenniejszych zabytków architektury komunalnej w Warszawie. W 2009 r. został wpisany do rejestru zabytków.

Wjazd na teren zespołu od ul. Spokojnej, fot. 2010

Balkon kamienny, fot. 2010

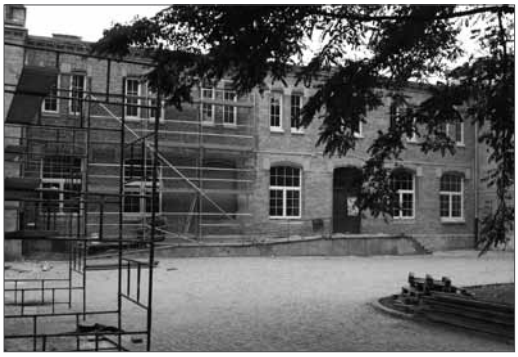

Dziedziniec w trakcie remontu w 2010 r., fot. 2010

Stajnie, fragment, fot. 2010

Bibliografia:

Wiśniewska J., *Pozostałości architektury przemysłowej*, [w:] *Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami*, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

44. Towarzystwo Akcyjne Zakładów Mechanicznych Borman, Szwede i S-ka

Adres obiektu: ul. Srebrna 12/16, ul. Kolejowa
Data powstania: 1833/1882
Użytkownik: w budynku administracyjnym – biura prywatnych firm

Historia obiektu: W 1833 r. został założony warsztat kotlarski Sebastiana Bańkowskiego. Produkował kotły, garnki, rondle, misy, patelnie, a specjalizował się w produkcji rondli i menażek wojskowych. W 1882 r. warsztat odkupiła powstała ok. 1880 r. spółka Borman i Szwede (wówczas Maurycy Borman był już właścicielem zakładu kotlarskiego D. Hocke'a). Maurycy Borman wszedł w spółkę z Ludwikiem Szwede; wspólnie wdrażali pomysł wykorzystania blachy i części miedzianych do produkcji kotłów. Po zakupieniu warsztatów Bańkowskiego, nowa firma rozpoczęła budowę oddziału kotlarni. Zatrudniano wtedy ok. 100 osób. Szybki rozwój firmy w ciągu następnych lat spowodował, że znalazła się wśród potentatów branży metalurgicznej w Królestwie Polskim. Produkowano wyroby dla branży cukrowniczej, rektyfikacyjnej i gorzelniczej. W końcu XIX w. w przedsiębiorstwie zatrudnienie znalazło już 700 osób, a roczna produkcja wynosiła 1 500 000 rubli. W 1900 r. na wystawie w Paryżu, a ponownie w 1911 r. w Turynie, firma otrzymała Grand Prix – najwyższe odznaczenie. W 1914 r. władze carskie rozmontowały maszyny i całą produkcję (wraz z kadrą pracowniczą) przeniesiono na Ukrainę. Po wybuchu rewolucji zakłady zostały upaństwowione, a pracownicy wrócili do kraju. Był to kres funkcjonowania jednej z największych warszawskich fabryk. W zabudowaniach przy ul. Kolejowej ulokowała się w 1911 r. Warszawska Spółka Akcyjna Budowy Parowozów. Z czasem, oprócz produkcji wagonów i parowozów, zaczęto produkować też same silniki. Okres prosperity nie trwał jednak długo – w czasie Wielkiego Kryzysu firma popadła w duże tarapaty finansowe i zakłady przejęła Spółka Akcyjna Wielkich Pieców i Zakładów Ostrowieckich, produkująca głównie dla Centralnego Okręgu Przemysłowego oraz na potrzeby wojska. Halę fabryki (nazwanej Czerwony Parowóz) do wybuchu II wojny opuszczały wagony, parowozy, silniki dieslowskie, dźwigi, suwnice, a nawet wyrzutnie torped. W 1939 r. zakłady włączono do niemieckich koncernów wojskowych. W czasie walk powstańczych zabudowania zostały zniszczone w ok. 90%. Po wojnie na tym terenie, przy częściowym wykorzystaniu dawnych budynków, funkcjonały Zakłady

Widok ogólny od ul. Srebrnej, fot. 2009

Budowy Urządzeń Pneumatycznych im. L. Waryńskiego. W dawnej hali fabryki parowozów uruchomiono w latach 90. halę targową. Obiekt aktualnie nie istnieje.

Opis: Z dużego zespołu pozostał tylko budynek biurowy przy ul. Srebrnej – zniekształcony podczas modernizacji i docieplenia. Jedynie bryła budynku pozwala na jego zadatowanie; nie zachowało się oryginalne wykończenie elewacji, detal architektoniczny ani wyposażenie. Budynek trzypiętrowy, na planie litery L (dłuższym bokiem ustawiony do ul. Srebrnej), konstrukcji żelbetowej. Konstrukcja znalazła swoje odbicie w podziałach pionowych i poziomych na elewacji – w tej chwili pod warstwą styropianowego ocieplenia. Na tyłach budynku, w części zajmowanej dawniej przez zakłady, znajduje się parking. Przy fabryce znajdował się pałacyk właścicieli, w którym obecnie mieści się Muzeum Woli.

Uwagi: Najcenniejsze obiekty po fabryce Bormana i Szwede znajdowały się na terenach zlokalizowanych na zachód od ul. Towarowej. Do niedawna istniała jeszcze ceglana hala na stalowym szkielecie, w której prowadzona była produkcja wagonów (Hala Polska). Obecnie na tym obszarze powstaje duże osiedle mieszkaniowe, 19 dzielnica.

Pałacyk Heurteuxa przy ul. Srebrnej, fot. 2010

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1934, 1936

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1908-1912

45. Zakłady Graficzne Dom Słowa Polskiego

Adres obiektu: ul. Towarowa 22
Data powstania: 1950
Użytkownik: Jupiter Centrum, supermarket Bomi, Dom Słowa Polskiego

Historia obiektu: Zakłady Graficzne Dom Słowa Polskiego zostały oddane do użytku 22 lipca 1950 r. Na miejsce budowy drukarni przeznaczono tereny po rozbieranych dawnych halach targowych. Zakłady z założenia miały być największym tego typu przedsiębiorstwem w kraju, zdolnym drukować we wszystkich ówczesnych technologiach poligraficznych, wykonywanych drukiem wklęsłym, offsetowym i wypukłym na papierach zwojowych i arkuszowych. Skład odbywał się na 50 linotypach, a druk na jednej dużej maszynie PLAMAG. W czasie swego istnienia Dom Słowa Polskiego drukował m.in. „Kurier Polski", „Sztandar Młodych", „Trybunę Ludu". W sumie wydrukowano 15 mln czasopism i gazet. W 1973 r., w dniu wizyty Leonida Breżniewa w Warszawie, w zakładach wybuchł pożar, który na długie miesiące pozbawił część redakcji drukarni. W 2007 r. zakłady zostały przekształcone w spółkę akcyjną, a w 2010 r. postawione w stan likwidacji. W halach dawnej drukarni już od kilkunastu lat mieściły się magazyny i sklepy, a obecnie zajmowane są one m.in. przez Jupiter Centrum i supermarket Bomi. Same zakłady graficzne Dom Słowa Polskiego – jako spółka w likwidacji – zajmują niewielką część powierzchni biurowej na piętrze. Firma działa już tylko na rynku wynajmu nieruchomości.

Opis: Zakłady zajęły obszerną posesję pomiędzy ulicami Towarową i Miedzianą, w miejscu dawnego placu Kazimierza Wielkiego. Zespół składał się z dwóch piętrowych hal głównych (ustawionych

Budowa Zakładów, fot. „Stolica"

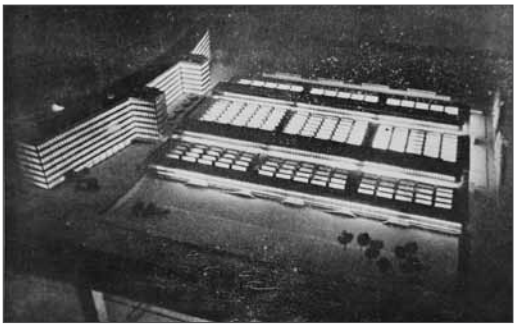

Makieta projektowa, fot. „Stolica"

Otwarcie Zakładów przez Józefa Cyrankiewicza, fot. „Stolica"

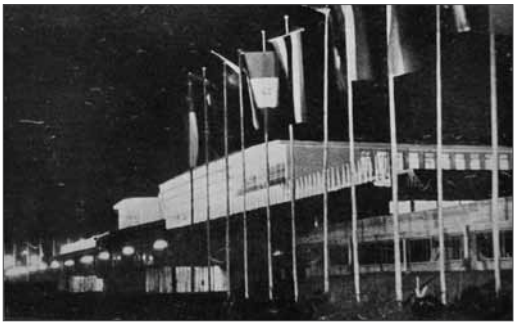

Kongres Pokoju w Zakładach, fot. „Stolica"

Widok od ul. Miedzianej, fot. 2010

Widok od ul. Towarowej, fot. 2010

Świetliki nad zecernią, fot. 2010

Wejście główne od ul. Miedzianej, fot. 2010

prostopadle do ul. Towarowej) i niższych hal ustawionych pomiędzy i po bokach. Całość, połączona w jeden budynek, zajmowała dużą posesję na planie prostokąta. Hale budowane były z elementów prefabrykowanych, częściowo produkowanych na terenie placu budowy. Zastosowanie szkieletowej konstrukcji zapewniało odpowiednie tempo robót. Niższe hale zostały nakryte dachami szedowymi, a dwie wyższe – płaskimi dachami z dodatkowym świetlikiem. Dwie piętrowe hale mieściły głównie biura redakcji i drukarni. We wnętrzach zachowały się betonowe kolumny. Od strony ul. Miedzianej w holach piętrowych hal zachowały się dekoracyjne klatki schodowe, betonowe kolumny zakończone „kryształowymi" wysklepkami, a także okrągłe wnęki w suficie z półką świetlną. W tej części budynku znajdują się – obecnie w znacznej mierze zabudowane – okrągłe świetliki, niegdyś zapewniające odpowiednie oświetlenie przy pracy zecerów.

Uwagi: Budynki, obecnie zajęte przez sklepy i magazyny, zostały w znacznym stopniu przekształcone. Obiekt posiada wartość historyczną i artystyczną, a we wnętrzach – pomimo przekształceń – zachowana jest większość detalu.

Rampa załadowcza, fot. 2010

Betonowa kolumna w jednym z dwóch holi wejściowych od ul. Miedzianej, fot. 2010

Betonowe kolumny we wnętrzu sklepowym, fot. 2010

Jeden ze świetlików, fot. 2010

Bibliografia:

„Stolica", 1949, nr 32
„Stolica", 1950, nr 31
www.zgdsp.pl

46. Browar Hermana Junga

Adres obiektu: ul. Waliców 9 i 11
Data powstania: 1854, koniec XIX w.
Użytkownik: Mennica Polska S.A., Restauracja Landa, Biurowiec Aurum, Klub 70

Historia obiektu: W 1854 r. na parceli między dzisiejszymi ulicami Żelazną, Grzybowską, Waliców i Pereca (dawniej Ceglaną) powstał duży browar Hermana Junga. Zakład został rozbudowany z istniejącego tu od 1824 r. browaru Jana Bogumiła Kazimirusa. Herman Jung był w latach 60. właścicielem trzech innych browarów (przy pl. Trzech Krzyży, przy ul. Ogrodowej i przy ul. Chłodnej), dzierżawił także browar Karla Osteloffa na Grochowie. Firma pod nazwą Towarzystwo Akcyjne Wyrobu Piwa „Herman Jung" rozwijała się na tyle dobrze, że uruchomiono wielkie składy w Brześciu, Kowlu, Kijowie i Odessie, do których piwo dostarczano za pomocą specjalnych wagonów-lodowni. W 1890 r., po śmierci Hermana Junga, zakład przy ul. Waliców zlikwidowano (z wszystkich browarów utrzymano tylko ten przy pl. Trzech Krzyży), a w 1919 r. przedsiębiorstwo, prowadzone przez syna Hermana, Seweryna, weszło w skład firmy „Haberbusch i Schiele Zjednoczone Browary Warszawskie Spółka Akcyjna". Od 1890 r. posesja na Woli była w posiadaniu Banku Handlowego w Warszawie, który dzierżawił budynki różnym firmom, m.in. od 1897 r. działała tu wytwórnia lemoniady i wody sodowej A. Domańskiego. W czasie II wojny światowej mur posesji od strony ul. Waliców stał się granicą getta (wszystkie zabudowania znajdowały się już po stronie aryjskiej). Po wojnie w części budynków od ul. Grzybowskiej funkcjonowała Spółdzielnia Galanterii Skórzanej „Rozwój", reszta terenu była wykorzystywana przez Przemysłową Spółdzielnię Pracy „Okęcie" (producent wina). W latach 90. XX w. teren przeszedł na własność Mennicy Państwowej, która część budynków wyburzyła pod swoją siedzibę, a zachowane wydzierżawiła. W końcu lat 90. pośrodku posesji wybudowano biurowiec Aurum, który jest przedsięwzięciem dochodowym państwowej spółki Mennica Polska S.A.

Opis: Z dawnego zespołu zachowały się: budynek na rogu ulic Pereca i Waliców (d. budynek administracyjny), mur od ul. Waliców (wkomponowany w biurowiec Aurum), piwnice. Dawny budynek administracyjny jest murowany z cegły ceramicznej, licowany cegłą, założony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny na wysokim podpiwniczeniu, nakryty dachem dwuspadowym, pokrytym blachą; wnętrza współczesne, z nowym układem; zachowane stropy staloceramiczne, wymieniona (na stalową) więźba dachowa; w piwnicach sklepienia kolebkowe; elewacja od ul. Pereca (szczytowa) pięcioosiowa, z wydzielonym lizenami trójosiowym

Budynek administracyjny d. browaru, widok od ul. Pereca, fot. 2009

polem środkowym, narożniki zaakcentowane szerokimi lizenami (przypominającymi skarpy), zachowany ceglany detal architektoniczny: profilowany gzyms kordonowy, profilowany gzyms koronujący (także w szczycie), odcinkowe nadproża okienne, ceglane parapety podokienne, pod oknami części środkowej płyciny, w szczycie na środku okulus w profilowanym obramieniu; elewacja boczna zachodnia z polami wydzielonymi lizenami, prosty detal architektoniczny z cegły: gzyms kordonowy, duże okno zamknięte ceglanym łukiem odcinkowym; elewacja boczna wschodnia z trzyosiową kondygnacją parteru i czteroosiową kondygnacją piętra, artykułowana na narożach lizenami, gzyms z fryzem układanym ukośnie z cegły; mur wzdłuż ul. Waliców ceglany, licowany cegłą, artykułowany lizenami, pomiędzy którymi pola z blendami okiennymi, miejscami wtórnie przebite prostokątne otwory okienne, zachowany bogaty detal architektoniczny w cegle: lizeny, cokół, prosty gzyms kordonowy, gzyms koronujący z układanej dekoracyjnie cegły – w dolnej części wsparty na fryzie ząbkowanym (w formie niewielkich machikuł), blendy okienne zakończone odcinkowym nadprożem zaakcentowanym pasem ceglanym, nad wnękami okulusy, na murze zachowane (celowo) ślady po kulach – jeden z wymogów konserwatorskich w trakcie prowadzonego remontu, mur został wykorzystany jako dolna kondygnacja nowego biurowca Aurum.

Mur od ul. Waliców, fot. 2009

Mur od ul. Waliców, fot. 2009

Uwagi: Do rejestru zabytków wpisany jest budynek na rogu ulic Pereca i Waliców oraz mur wzdłuż ul. Waliców. Obiekt podlega ochronie ze względu na wartość historyczną i związek z martyrologią ludności Warszawy podczas II wojny światowej. Mur jest jednym z nielicznych pozostałych fragmentów muru getta warszawskiego.

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Bartoszewicz D., *Aura Mennicy z murem*, „Gazeta Stołeczna", 1998, nr 210

Chodorowska M, *Zabudowa pofabryczna przy ul. Waliców 11*, „Renowacje i Zabytki", 2001, nr 1

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sujecki J., *Spełnione życzenia*, „Słowo Żydowskie", 2000, nr 15

Sujecki J., *Relikt sprzed barykady*, „Spotkania z zabytkami", 2002, nr 5

47. Fabryka Przetworów Chemicznych Dobrolin F. A. i G. PAL.

Adres obiektu: ul. Wolska 157/159
Data powstania: 1921
Użytkownik: nie istnieje od 2007

Historia obiektu: Początki powstania fabryki nie do końca są znane. Wiemy, że powstała w 1921 r. w miejscu wcześniejszego, funkcjonującego od 1908 r. zakładu chemicznego. Nie znamy ani adresu, ani nazwy poprzedniej firmy. W 1921 r. grupa przedsiębiorców: Ferdynand Adolf, Gustaw i Oskar Palowie założyli spółkę, która miała produkować głównie chemię domową, środki czystości, kremy, środki owadobójcze. W 1928 r. Dobrolin przeniesiono w nowe miejsce, przy ul. Wolskiej 157/159. Na dużym terenie powstało kilkanaście zabudowań, składających się na wielki zespół fabryczny. W 1932 r. kapitał zakładu wynosił już 1 500 000, a roczny obrót przekroczył 7 000 000 złotych. W 1938 r. w przedsiębiorstwie zatrudnionych było prawie 500 pracowników. Firma istniała do 1945 r., a jej wyroby stały się bardzo popularne. Pasty do butów i podłóg, kremy i politury marki Dobrolin znalazły się prawie w każdym domu. Po 1945 r. w budynkach zlokalizowano Wytwórnię Sprzętu Komunikacyjnego Delta-Warszawa II. W 2007 r. cenne obiekty wyburzono, tworząc miejsce pod zabudowę deweloperską. W tej chwili cały kwartał zajmuje osiedle mieszkaniowe Dobrolin, którego logo wykorzystuje dawny znak firmy zakładów.

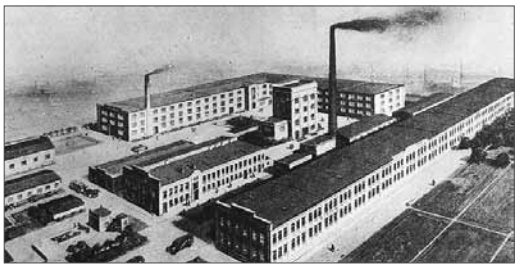

Litografia z widokiem ogólnym z 1938

Opis: Teren fabryki zamykał się w kwartale ograniczonym ulicami: Wolska, Gizów i Jana Kazimierza. Większość obiektów pochodziła z czasów budowy fabryki w 1928 r., a tylko kilka zostało wybudowanych po wojnie. Wszystkie pierwotne zabudowania utrzymane były w duchu zredukowanego klasycyzmu z elementami detalu art déco. Budynki były licowane szarą cegłą.

Uwagi: Zabudowania, mimo że w opinii historyków architektury wyjątkowo cenne, nie zostały wpisane do rejestru zabytków. Aktualnie, po wyburzeniu i oczyszczeniu placu, po fabryce nie zachował się żaden relikt i tylko ilustracje archiwalne mogą świadczyć o jej pierwotnym wyglądzie.

Nowa inwestycja w miejscu zburzonego kompleksu, fot. 2011

Bibliografia:

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1936, 1938

Stesłowicz W., Wartalski S., *Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*, Lwów-Warszawa 1930

48. Fabryka Makaronu Nałęcz

Adres obiektu: ul. Wolska 54
Data powstania: 1912/1931
Użytkownik: prywatny

Historia obiektu: Działka przy ul. Wolskiej 54 została zabudowana w 1912 r. przez hrabiego Zdzisława Grocholskiego. W skład zespołu wchodziła fabryka sztucznych kamieni i pałacyk hrabiego (służył też za mieszkanie dyrektorowi fabryki). W drugiej kolejności powstała kamienica czynszowa od ulicy. Firma jako pierwsza w Warszawie produkowała sztuczne marmury, porcelanę i kamienie. Na wystawie w Warszawie w 1902 r. fabryka otrzymała złoty medal. W 1910 r. przedsiębiorstwo zatrudniało 35 robotników. Hrabia Grocholski dokonał wymiany fabryki przy Wolskiej na grunta niedaleko Jabłonny (folwark Poniatów), należące do rodzeństwa Nałęcz-Golian. W 1931 r. Wiktor Golian założył w budynku fabrycznym (w trzecim podwórzu kamienicy) wytwórnię makaronu, pod nazwą Nałęcz. Fabryka odegrała istotną rolę w warszawskim przemyśle spożywczym. Wiktor Golian odstąpił wytwórnię swemu bratu Konradowi, a sam zajął się produkcją mydła.

Opis: Z dużego zespołu zachował się tylko długi parterowy budynek fabryczny. Nie istnieje willa hrabiego (późniejsza Golianów), kamienica frontowa została w znacznym stopniu przekształcona.

Hala fabryczna, fot. archiwalna 1983

Hala fabryczna, fot. 2009

Rampa załadowcza, fot. 2009

Budynek fabryczny na dziedzińcu pozbawiony jest dekoracji. Proste, otynkowane ściany mają zamurowane otwory okienne. Bez bieżącej konserwacji zaniedbany obiekt popada w ruinę.

Uwagi: Obiekt przedstawia przede wszystkim wartość historyczną. Kamienica od ulicy i pozostałe zabudowania znajdują się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy – jako zespół mieszkaniowo-fabryczny.

Część mieszkalna, fot. 2011

1 – Kamienica frontowa

3 – Budynek produkcyjny i magazyn

2 – Willa właściciela (nieistniejąca)

Wybrane obiekty przemysłowe istniejące

Wybrane obiekty przemysłowe nieistniejące

Obiekty pozostałe

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1908-1912

Wola ongi i dziś, Warszawa 1938

49. Fabryka Obić i Papierów Kolorowych Józefa Franaszka / FOTON

Adres obiektu: ul. Wolska 41/45
Data powstania: 1873
Użytkownik: Zakłady Fototechniczne FOTON, biura i magazyny prywatne, ALMAMER Szkoła Wyższa

Historia obiektu: W 1873 r. Józef Franaszek zakupił znajdującą się w upadłości Wytwórnię Obić Papierowych Loth i Vetter. Fabryka kontynuowała działalność założonej w 1829 r. niewielkiej wytwórni papierów Michała Spörlina i Henryka Rahna, znajdującej się na rogu ulic Marszałkowskiej i Złotej. Po śmierci założycieli fabryka została przemianowana na Wytwórnię Obić Papierowych (w 1840 r.). Po latach świetności popadła w tarapaty finansowe i ten właśnie moment wykorzystał Józef Franaszek. Nowy właściciel przeniósł produkcję z ciasnego centrum miasta na tereny rozbudowującej się dzielnicy przemysłowej, Woli. Początkowo wynajmował teren po dawnym ogrodzie Ohma (z miejscem zabaw nazywanym Prado), w miejscu, w którym dziś znajduje się wolski szpital zakaźny. Nie było to jednak miejsce wygodne i znów zbyt ciasne, wkrótce zakupiono zatem sąsiednią posesję, na której Franaszek wybudował obszerny gmach (projektu Leandra Marconiego). Tu, w roku 1878, ulokowano całą produkcję. Kolejne budynki, przeznaczone na biuro i skład materiałów, zostały wzniesione w 1887 r. W 1908 r. przedsiębiorstwo zostało przekształcone w spółkę akcyjną pod nazwą Towarzystwo Akcyjne Fabryki Obić Papierowych i Papierów Kolorowych – J. Franaszek. Zarząd mieścił się przy ul. Wolskiej 41/43, natomiast hale fabryczne – pod sąsiednim adresem ul. Wolska 45. W 1910 r. przedsiębiorstwo rozbudowało istniejące stare hale i wybudowało nowe. Fabryka Franaszka stała się głównym producentem obić papierowych na terenie Warszawy. Produkowano tapety

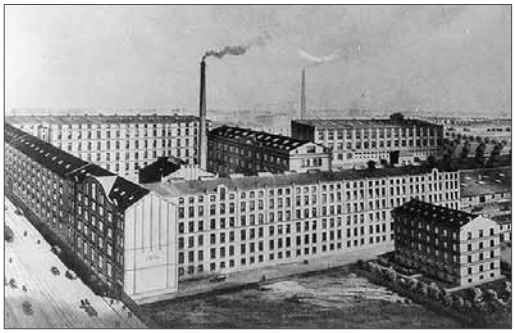

Ogólny widok, 1929

Widok dziedzińca, lata 30. XX w.

Ciąg budynków przy ul. Skierniewickiej, fot. 2009

kolorowe, serwetki, bibułki, papiery. Zakład dysponował własnymi licznymi projektami, tworzonymi przez rzeszę rysowników i projektantów. Przedsiębiorstwo rozrosło się do znacznych rozmiarów: w 1936 r. zatrudniano około 400 osób, funkcjonowały dwa silniki o łącznej mocy 400 KM. Wartość rocznej produkcji przekroczyła 3 000 000 złotych. Nowy zarząd (trzecie pokolenie po Józefie Franaszku) zdecydował się na rozszerzenie produkcji o papier fotograficzny i artykuły fotochemiczne (w tym taśmy filmowe). W 1936 r. rozpoczęto budowę nowego obiektu przeznaczonego tylko pod nową produkcję, którą uruchomiono w 1938 r. W ciągu roku fabryka wyprodukowała łącznie 33 000 m^2 papieru fotograficznego i 46 000 m^2 taśm filmowych. Firma funkcjonowała w trakcie okupacji i dopiero powstanie warszawskie wyznaczyło kres jej działalności. Dnia 5 sierpnia 1944 r. na terenie fabryki hitlerowcy zamordowali 5 000 mieszkańców Woli, w tym m.in. wielu pracowników zakładu (także dyrektora, Kazimierza Franaszka). Po 1945 r. produkcję rozpoczęto w jedynym ocalałym budynku dawnego działu fotograficznego. W 1949 r. w nowych pomieszczeniach otwarto państwową fabrykę Warszawskie Zakłady Fotochemiczne FOTON nr 2. W tej chwili w budynkach mieszczą się biura firm, sklep fotograficzny, a także ALMAMER Szkoła Wyższa.

Budynek oddziału fotograficznego, fot. 2009

Zabudowa powojenna, fot. 2009

Opis: Po zniszczeniach wojennych z zabudowań dawnej fabryki pozostały jedynie wypalone mury niektórych obiektów (od ul. Skierniewickiej) i dość dobrze zachowany budynek oddziału fotograficznego. Na terenie zakładu powstały nowe budynki, z których większość wynajmowana jest prywatnym firmom. Budynek oddziału fotograficznego, wybudowany w latach 1936-38, prezentuje typ architektury modernistycznej. Funkcjonalistyczne podziały elewacji i wnętrz oraz żelbetowa konstrukcja znalazły dobre zastosowanie w architekturze o funkcjach przemysłowych. Elewacja licowana jest szarą cegłą, z charakterystycznym układem niewielkich kwadratowych okien. Narożniki elewacji zostały zaokrąglone. Całość zwieńczona wydatnym, żelbetowym gzymsem.

Uwagi: Budynek d. oddziału fotograficznego, ze względu na skażenie ścian fenolem, pozostaje pusty.

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905
Katalog firmy Tow. Akcyjne Obić Papierowych i Papierów Kolorowych J. Franaszek, Warszawa 1929
Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970
Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983
„Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu", 1932, 1934, 1936
Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1908-1912

50. Podstacja elektryczna (trafostacja)

Adres obiektu: ul. Żelazna 24A
Data powstania: 1931
Użytkownik: prywatny / obiekt nieużytkowany

Historia obiektu: Do 1930 r. niezabudowany teren przy ul. Żelaznej był własnością prywatną. W 1931 r. na posesji powstała niewielka stacja transformatorowo-rozdzielcza (średniego napięcia) dla obsługi części dzielnicy Wola. Stacja powstała wg typowego projektu Towarzystwa Elektrycznego w Warszawie; analogiczne zostały wcześniej zbudowane w innych dzielnicach miasta: przy ul. Mińskiej 46 i ul. Niskiej 24. Każdy z tych zespołów prezentuje podobny układ funkcjonalny zabudowań i wspólną formę stylową: w każdym z nich ulokowano budynek rozdzielni, wieżę napraw oraz budynek mieszkalny. Budynki przy ul. Żelaznej nie zostały zniszczone w trakcie działań wojennych. Po 1945 r. obiekty w niewielkim stopniu zmodernizowano, głównie we wnętrzach. Do lat 80. zespół funkcjonował jako stacja transformatorowa, w 1989 r. urządzenia zdemontowano i przystąpiono do remontu budynków. Prace przeprowadzone zostały po części samowolnie. W 2006 r. zakład znalazł się w rękach nowego, prywatnego inwestora, który od tego czasu nie prowadzi żadnych prac remontowych.

Opis: Zespół znajduje się na prostokątnej, niewielkiej działce, stykając się ze ścianami sąsiadujących kamienic. Prostokątny dziedziniec otoczony jest przez trzy budynki ustawione w formie podkowy: rozdzielnię, część mieszkalną i wieżę. Rozdzielnia jest murowana z cegły, otynkowana, założona na planie prostokąta, z wciętym jednym narożnikiem. Budynek jest parterowy, w części piętrowy,

Drzwi do rozdzielni, fot. 2009

Budynek rozdzielni, fot. 2009

przekryty dachem jednospadowym, krytym papą. Stropy nad piwnicami i transformatorami staloceramiczne. Elewacje podzielone lizenami, zwieńczone gzymsem, w elewacji zachodniej nad gzymsem attyka. W tej ostatniej, flankowanej wąskimi lizenami, płycina z umieszczonymi cyframi z datą: *1931* (brak dwóch ostatnich cyfr). Zachowane fragmentarycznie posadzki i stolarka. Wieża napraw wymurowana z cegły, otynkowana, na planie zbliżonym do kwadratu, dwukondygnacyjna. Dach kryty papą, osłonięty attyką. Elewacja frontowa z gzymsami kordonowymi, zwieńczona attyką i gzymsem. W ścianie szczytowej zamurowane półkoliste okno. Elewacje boczne opracowane analogicznie – z lizenami i attyką. Dom mieszkalny murowany z cegły, otynkowany, na rzucie litery L, parterowy, kryty jednospadowym dachem. W budynku stropy staloceramiczne. Elewacje z gzymsem kordonowym i zwieńczone prostym gzymsem. Zachowana fragmentarycznie stolarka.

Uwagi: Obiekty są zaniedbane, ze zdewastowanymi elementami wyposażenia wnętrza, odparzonymi tynkami, spękaniami i ubytkami w murach, zagrzybione. Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków, mimo początkowych zamiarów wpisania stacji do rejestru zabytków, ostatecznie odstąpił od tego zamiaru. Obiekt znajduje się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy.

Budynek rozdzielni, fot. 2009

Widok dziedzińca z budynkiem mieszkalnym, fot. 2009

Bibliografia:

Gajewski M., *Urządzenia komunalne Warszawy*, Warszawa 1971

Piłatowicz J., *Dzieje elektryfikacji warszawskiej*, Warszawa 1984

51. Towarzystwo Akcyjne Fabryk Metalowych „Norblin, Bracia Buch i T. Werner" (potem Walcownia Metali Warszawa)

Adres obiektu: ul. Żelazna 51
Data powstania: 1809, 1882, lata 40./50. XX w.
Użytkownik: Art Norblin Sp. z o.o.

Historia obiektu: Początki zakładu odlewniczego i wyrobu przedmiotów metalowych sięgają lat 20. XIX w. W 1920 r. Wincenty Norblin, syn znanego malarza i rysownika Jana Piotra Norblina, założył niewielki warsztat, zajmujący się produkcją uprzęży końskich, elementów metalowych do powozów i broni. W zakładzie uruchomiono też niewielką odlewnię, wykonującą mniejsze zlecenia (np. brązowe popiersia). W sklepie przy Krakowskim Przedmieściu oferowano także fragmenty srebrnej i posrebrzanej zastawy stołowej. W 1830 r. Wincenty Norblin otrzymał w posagu od żony (wdowy po złotniku Cerisierze) niewielki warsztat brązowniczy na Starym Mieście. Oba zakłady po połączeniu dawały już całkiem spory kapitał, który umożliwił przeniesienie produkcji i sprzedaży do nowej wytwórni – przy ul. Chłodnej. W ciągu najbliższych kilkudziesięciu lat zatrudnienie wzrosło do 60 pracowników, a fabryka stała się najważniejszym warszawskim zakładem produkującym posrebrzaną zastawę stołową. Dalszy rozwój przypada na lata po 1864 r., kiedy fabryka została połączona ze sporym warsztatem złotniczym Teodora Wernera (przez małżeństwo córki Norblina z Teodorem Wernerem). Na czele fabryki stanął syn Wincentego – Ludwik, a nowa firma przyjęła nazwę „Norblin i Spółka". W 1882 r. firma wykupiła fabrykę braci Buch, mieszczącą się od 1809 r. przy ul. Żelaznej. Nastąpiło przeniesienie produkcji z zabudowań przy ul. Chłodnej do znacznie obszerniejszych budynków – przy ul. Żelaznej 51. W nowym miejscu uruchomiono dodatkowo walcownię blach. Od 1893 r. połączone firmy funkcjonowały pod nazwą Towarzystwo Akcyjne Fabryk Metalowych

Widok ogólny zespołu, fot. 2009

Zabudowania od ul. Żelaznej, fot. 2009

Hala 520 t, fot. 2010

Hal odlewni, fot. 2010

Mur od ul. Łuckiej, fot. 2010

Alejka między halami, fot. 2010

Hala odlewni, fot. 2010

Hala czyszczarni i zakuwarek, fot. 2010

„Norblin, Bracia Buch, T. Werner". W końcu XIX i na początku XX w. fabryka przeżywała okres prosperity. Była największym dostawcą wyrobów platerowych w całym Królestwie Polskim. Posiadała sklepy m.in. w Moskwie, Petersburgu, Rydze, Kijowie, Mińsku, Wilnie, a nawet w Teheranie. Zatrudnienie w 1910 r. sięgnęło 600 pracowników, z czego część stanowiła wysoko wykwalifikowana kadra z zagranicy. Po 1918 r. fabryka została częściowo skierowana na produkcję zbrojeniową – produkowano łuski armatnie i amunicję. Nadal jednak lwią część produkcji stanowiły wyroby platerowane. II wojna światowa w dużym stopniu zniszczyła zakłady, jednak – pomimo planów likwidacji – dawna załoga podjęła odbudowę zniszczonych hal. Nie zachowano historycznego układu zespołu, a odbudowane hale tylko w pewnym stopniu nawiązywały do obiektów oryginalnych. W 1946 r. uruchomiono pierwszą odlewnię, tłocznię, druciarnię i rurownię. Nie był to już jednak zakład prywatny, w 1950 r. zmieniono też nazwę na Walcownię Metali „Warszawa". Po 1982 r. w części hali wykańczalni mieściło się Muzeum Przemysłu, a dom przy ul. Łuckiej zaadaptowano na potrzeby Muzeum Drukarstwa. W budynku mieszkalnym od ul. Prostej mieścił się Teatr „Scena Prezentacje". Obecnie teren – po odzyskaniu przez spadkobierców i następnie odsprzedaży – przewidziany jest częściowo pod nowoczesną zabudowę o charakterze usługowo-mieszkaniowym. W głównej alejce i w niektórych halach planowane jest otwarcie muzeum przemysłu związanego z dawnymi zakładami Norblina i Walcownią Metali.

Fragment dawnej nawierzchni, fot. 2010

Budynek hartowni, fot. 2010

Opis: W skład zespołu zajmującego dużą parcelę między ulicami Żelazną, Łucką, Prostą wchodzą: domy mieszkalne od strony ul. Żelaznej, budynek administracyjny wraz z laboratorium, odlewnia, trzy hale, (warsztaty, kuźnia, tłocznia, trawialnia), budynek wykańczalni (trzy hale), budynek ciągalni, budynek hartowni, budynek magazynu surowców. Kompleks częściowo otoczony jest murem ceglanym. Budynki fabryczne prezentują proste formy architektoniczne. Są murowane z cegły ceramicznej, z prostym detalem architektonicznym (gzymsy, nadproża okienne), nakryte dachami dwuspadowymi lub szedowymi, pokryte papą. Założone na planie prostokąta lub wieloboku, parterowe. Po wojnie w większości wstawiono nową więźbę dachową ze stalowej kraty, wymieniono stolarkę okienną na drewnianą, wielodzielną. Stolarka drzwiowa w większości została wymieniona na nową – prostą z desek. Ślusarka okienna w części budynków zachowana. Posadzki w większości budynków betonowe lub z płyt stalowych. W nawierzchni zachowały się elementy

systemu torowego, w uliczkach także system suwnic. W halach fabrycznych zachowało się ok. 80% dawnego wyposażenia zakładu. Park maszynowy jest ewenementem na skalę europejską. Od ulicy Żelaznej domy mieszkalno-administracyjne piętrowe i dwupiętrowe (budynek na rogu Żelaznej i Łuckiej), otynkowane, na rzutach prostokątów, nakryte dachami dwuspadowym, czterospadowym i płaskim. Elewacje pozbawione dekoracji architektonicznej. We wnętrzach zachowane elementy detalu architektonicznego i wyposażenia: żeliwna spiralna klatka schodowa, balustrada schodów, terakota, oryginalna stolarka drzwiowa i okienna.

Uwagi: Zespół jest wpisany do rejestru zabytków (jako zespół; niektóre obiekty są wpisane indywidualnie); wpis obejmuje w sumie 11 budynków i w dużej mierze wyposażenie techniczne. Cały teren jest posiadaniu prywatnego właściciela, który planuje w tym miejscu zabudowę mieszkaniowo-usługową (z zachowaniem części zabudowań i wyposażenia dawnej fabryki). Do niedawna na terenie znajdowało się Muzeum Drukarstwa (obecnie w Drukarni Prasy Polskiej przy ul. Marszałkowskiej) i filia Muzeum Techniki. Od 2010 r. na terenie fabryki organizowane są co tydzień targowiska z ekologiczną żywnością (Bio Bazar).

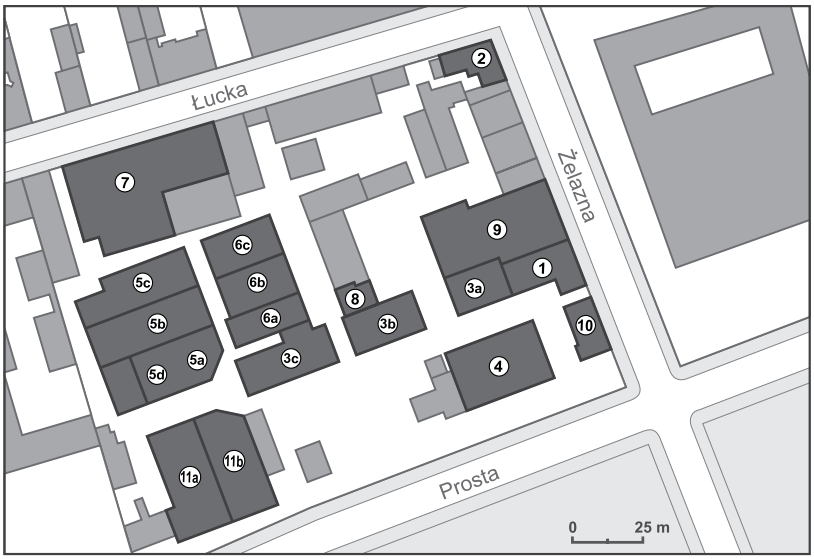

1, 2, 10 – Budynki mieszkalne

1b – Hala 520t

3a – Budynek wagi

3b – Laboratorium

3c – Hala zakuwarek i czyszczarnia

4 – Odlewnia

5a – Kuźnia

5b – Hala 1000 t

5c – Trawiarnia

6b, 6c – Wykańczalnia

7 – Hala ciągarni

8 – Hartownia

9 – Budynek namiarów

11a – Hala ciągarni

Wybrane obiekty przemysłowe istniejące

Wybrane obiekty przemysłowe nieistniejące

Obiekty pozostałe

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

Zieliński J., *Norblin – spojrzenie w przeszłość*, „Stolica", 2007, nr 11/2007

52. Fabryka Wyrobów Żelaznych „Duschik i Szolce"

Adres obiektu: ul. Żelazna 63
Data powstania: 1875-76
Użytkownik: obiekt nieużytkowany / własność samorządowa

Historia obiektu: Fabryka została założona przez Józefa Duschika w 1875 r. O lokalizacji zdecydowało usytuowanie dwóch pobliskich browarów: Haberbuscha i Junga, do których fabryczka dostarczała maszyny i elementy wyposażenia (m.in. kotły) do wyrobu piwa. Od 1903 r. w tym miejscu mieściła się fabryka mechaniczna „Stanisław Patschke i S-ka", a od 1912 r. firma Teodora Godlewskiego. W czasie okupacji fabryczka znajdowała się na granicy getta warszawskiego – tuż przy obiekcie znajdowała się brama getta. W trakcie powstania warszawskiego teren wytwórni był wykorzystywany przez powstańców w charakterze umocnień obronnych. Spalona i zrujnowana, nie wznowiła produkcji po wojnie. Rozebrano jedno piętro kamieniczki. W latach 70. skradziono elementy żeliwnego detalu ogrodzenia – wazony z cokołów bramy. W 1999 r., wskutek pożaru, znacznie uszkodzony został dach obiektu (wykonano wtedy prowizoryczne zadaszenie). W latach

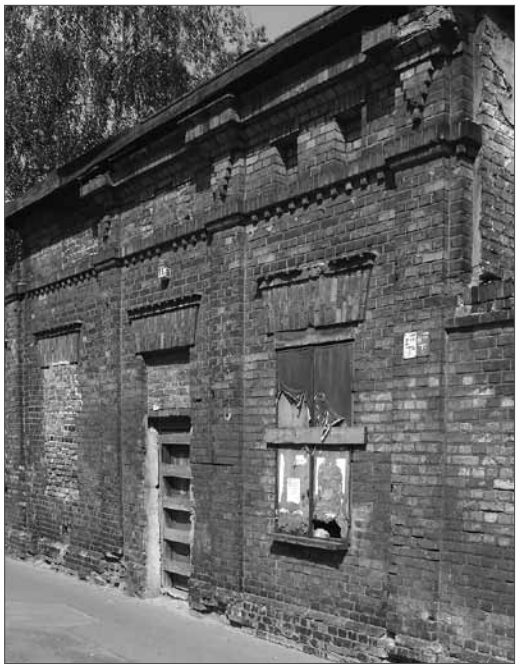

Portiernia przy ul. Grzybowskiej, fot. 2007

Widok ogólny po remoncie, fot. 2009

Brama wjazdowa, fot. 2009

Widok ogólny przed remontem, fot. 2007

Widok od ul. Grzybowskiej, przed remontem, fot. 2007

2009-2010 prowadzono remont obiektu (głównie elewacje frontowe, dach), podczas którego przywrócono żeliwne wazy na słupach bramnych.

Opis: Zespół składał się z budynków dawnej fabryki (wzdłuż ul. Grzybowskiej) i budynku mieszkalnego (wzdłuż ul. Żelaznej). Obecnie oba w stanie częściowej ruiny. Budynki murowane z cegły ceramicznej. Budynek mieszkalny pierwotnie piętrowy (ob. parterowy), tynkowany, z dachem dwuspadowym, o prostej dekoracji wykonanej w cegle (proste nadproża, podział lizenami, ceglane kostkowe gzymsy kordonowe, opaska wokół okulusa). Przy budynku zachowana brama z ażurowymi stalowymi wrotami, zamocowanymi miedzy dwoma słupkami, zwieńczonymi przywróconymi wazonami żeliwnymi. Budynek produkcyjny parterowy, tynkowany, całkowicie pozbawiony detalu architektonicznego.

Uwagi: Obiekt, z uwagi na swoją wartość historyczną (zachowana brama getta), wpisany do rej. zab. pod nr 1504. Podczas ostatniego remontu na murze od strony ul. Grzybowskiej umieszczono tablicę pamiątkową, upamiętniającą związek budynku z gettem.

Bibliografia:

Architektura przemysłowa warszawskiej Woli XIX/XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Woli i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, „Zeszyty wolskie", nr 4, 2002

Baczyński J., *Zakłady przemysłowe Warszawy,* Warszawa 1982

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sujecki J., *Trwanie murów*, „Spotkania z Zabytkami" 1991, nr 6

Sroka A. *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, Warszawa 1908-1912

ŻOLIBORZ

J. Słowackiego
Armii Krajowej
W. Broniewskiego
Powązkowska
5
4
3
1
2

1. PWU Sprawdziany Państwowa Wytwórnia Uzupełnień

Adres obiektu: ul. Duchnicka 3
Data powstania: ok. 1927-39
Użytkownik: Instytut Mechaniki Precyzyjnej, firmy prywatne: Makata, Day Spa ZEN, ASPCO Sp. z o.o., restauracja Joseph's Wine & Food, inne

Historia obiektu: Tereny na północ od ul. Powązkowskiej po I wojnie światowej były zabudowane przez koszary wojskowe. Liczba baraków koszarowych znacznie wykraczała poza potrzeby odrodzonego Wojska Polskiego i tylko część zabudowań zdecydowano się wykorzystać. Pozostałe sprzedano albo rozebrano. Na opustoszałym terenie przy ul. Duchnickiej 3 od końca lat 20. powstawał nowoczesny kompleks fabryki sprawdzianów Państwowych Wytwórni Uzbrojenia. Produkowano sprawdziany, czyli probierze używane do późniejszej produkcji uzbrojenia. W fabryce zatrudnienie znalazło 500 pracowników. Państwowe Wytwórnie Uzbrojenia zostały powołane na mocy rozporządzenia Rady Ministrów z dn. 22 kwietnia 1927 r. Warszawska fabryka sprawdzianów była jedną z czterech wytwórni wchodzących w skład Wytwórni. Obecnie mieści się tu Instytut Mechaniki Precyzyjnej. W budynku przy ul. Powązkowskiej funkcjonują firmy prywatne, biura, pracownie, restauracja Josepha Seeletso.

Opis: Kompleks składa się z dwóch budynków produkcyjnych, portierni i domu biurowo-mieszkalnego. Budynek płd.-zach. założony na planie prostokąta, o dużej powierzchni użytkowej, trójkondygnacyjny, murowany z szarej cegły cementowej. Elewacje artykułowane pasami pionowych wąskich okien, wskazującymi na szkieletową, żelbetową konstrukcję. Ściany pomalowane ciemnoszarą

Budynek produkcyjno-biurowy, fot. 2009

farbą. Okna wymienione. Budynek płn.-wsch. na planie litery L, dłuższym bokiem zwróconej do ulicy Przasnyskiej, krótszym do Duchnickiej. Trójkondygnacyjny, murowany z szarej cegły cementowej. Elewacje wykończone w cegle, w dolnej kondygnacji licowane kamieniem. W narożnikach dwuosiowe ryzality, zwieńczone z każdej strony trójkątnym szczytem, artykułowane parami pilastrów. W dolnej kondygnacji, stanowiącej rodzaj cokołu oddzielonego gzymsem kordonowym, okna zamknięte półkoliście, ujęte w dekoracyjne arkadowe obramienia z klińców ceglanych. Górne kondygnacje z wielopodziałowymi, zamkniętymi prosto oknami. Cała elewacja zwieńczona wydatnym gzymsem koronującym. Skrzydło budynku głównego od strony ul. Przasnyskiej czterokondygnacyjne, otynkowane, o modernistycznym układzie elewacji, opartym na podziale przez duże, przemysłowe okna. Na zewnątrz poprowadzono rury przewodów wentylacyjnych. Budynek biurowo-mieszkalny na planie kwadratu, z osiowo ustawionym ryzalitem od wejściowym od strony ul. Duchnickiej, piętrowy, murowany z szarej cegły. Elewacja licowana szarą cegłą na piętrze i kamieniem na parterze; na parterze detal analogiczny jak w głównym budynku – obramienia okien z klińców ceglanych, boniowane naroża. Profilowany gzyms koronujący.

Budynek mieszkalny, fot. 2009

Dawna hala produkcyjna, fot. 2009

Uwagi: Zespół jest bardzo ciekawym przykładem przemian architektury przemysłowej – od prostego, klasycyzującego modernizmu końca lat 20. do funkcjonalistycznych hal sprzed wojny. Teren ten, z uwagi na swoją przeszłość, nazywany jest Żoliborzem Przemysłowym. Od 2009 r. w sąsiedztwie powstaje duże osiedle mieszkaniowe.

Bibliografia:

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pawłowski T., Zieliński J., *Żoliborz. Przewodnik historyczny*, Warszawa 2008

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

2. Hale magazynowe

Adres obiektu: ul. Elbląska 2
Data powstania: lata 50. XX w.
Użytkownik: biura, magazyny

Historia obiektu: Hale „Społem" przy ul. Elbląskiej miały dać początek nowego przemysłowego kwartału na terenie południowego Żoliborza. Podobnie jak w przypadku nieco wcześniejszych hal przy ul. Kolejowej, tak samo tutaj o ich lokalizacji zdecydowała bliskość bocznicy kolejowej. Dotąd prawie niezabudowane tereny stwarzały duże możliwości zagospodarowania. Przed II wojną światową w miejscu dzisiejszych hal mieścił się duży tartak, po którym w 1945 r. nie było już śladu. Na początku lat 50. zdecydowano o budowie nowych magazynów, które miały obsługiwać kilka sąsiednich zakładów, m.in. piekarnię przy ul. Krasińskiego.

Widok ogólny, fot. 2011

Hala zachodnia, fot. 2011

Opis: Trzy hale powstały według tego samego schematu. Każdy z budynków założony jest na planie prostokąta i liczy pięć kondygnacji. W krótszych elewacjach wprowadzone zostały węższe ryzality. Ściany wykonano z prefabrykowanych elementów, ustawionych na żelbetowej konstrukcji szkieletowej. Żelbetowe stropodachy pokryto papą. Proste elewacje budynków otrzymały podział ułożonych pasami okien. W każdym budynku w dolnej kondygnacji przy wejściu wprowadzono betonowe daszki. Wewnątrz hale podzielono rzędami żelbetowych filarów.

Uwaga: Budynki przypominają obiekty zlokalizowane przy ul. Kolejowej. W sąsiedztwie, pod adresem ul. Elbląska 2, znajduje się słynny squat Elba.

Bibliografia:

„Stolica", 1950, nr 1

3. Piekarnia

Adres obiektu: ul. Krasińskiego 67
Data powstania: 1953-1954
Użytkownik: Spółdzielnia Ciastkarsko-Piekarska

Historia obiektu: Jedną z zasad centralnego planowania przemysłu spożywczego na terenie Warszawy było założenie, że każda z dzielnic powinna posiadać własną dużą piekarnię, zdolną obsłużyć wybraną część miasta. Przez dłuższy czas największą była piekarnia przy ul. Krasińskiego na Żoliborzu. Już w momencie powstawania ochrzczono ją mianem Piekarni-Gigant. Był to pierwszy zakład

Praca piekarzy, fot. „Stolica"

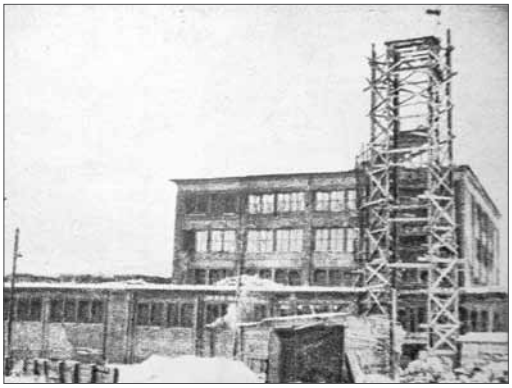

Budowa piekarni, fot. „Stolica"

Widok ogólny od zachodu, fot. 2010

w Warszawie zmechanizowany w tak dużym stopniu (60%), w którym dzienna produkcja mogła osiągnąć 50 ton mieszanego i 70 ton jednorodnego pieczywa dziennie.

Opis: Budynek piekarni został założony na planie prostokąta. Nad dużą parterową halą zbudowano trójkondygnacyjny budynek. Elewacje od strony południowej, północnej i zachodniej zostały przeprute dużymi oknami, natomiast od strony wschodniej umieszczono ryzalit z przewodami kominowymi. Narożniki elewacji i podziały pionowe pomiędzy oknami zostały zaakcentowane lizenami, a całość zwieńczono gzymsem koronującym.

Widok ogólny od wschodu, fot. 2010

Uwagi: Budynek jest ciekawym przykładem zastosowania oszczędnej dekoracji socrealistycznej w architekturze przemysłowej.

Widok ogólny, fot. 2010

Bibliografia:
„Stolica", 1954, nr 33

4. Kotłownia na osiedlu VI Kolonii WSM

Adres obiektu: ul. Suzina 2
Data powstania: 1928-1929
Użytkownik: restauracja

Historia obiektu: Spośród wszystkich kolonii WSM w 1928 r. tylko jedna miała własną, niezależną kotłownię. To skłoniło projektantów do budowy nowego budynku kotłowni, która dzięki systemowi centralnego ogrzewania obsługiwałaby pozostałe kwartały. Kamień węgielny pod nowy obiekt położono 21 października 1928 r., a już w nieco ponad pół roku później budynek był gotowy. W 1932 r. zainstalowano nowe kotły centralnego ogrzewania, całkowicie zautomatyzowane. Były nie tylko bardziej efektywne, ale też zajmowały dużo mniej miejsca. Na zaoszczędzonej w ten sposób przestrzeni (powstałej po demontażu starych kotłów) zarząd spółdzielni postanowił urządzić salę teatralną. Stało się to możliwe dzięki kredytowi udzielonemu przez Bank Gospodarstwa Krajowego. Projekt przebudowy wykonał architekt Bruno Zborowski, a projekt adaptacji wnętrza – Szymon Syrkus. W nowej sali przewidziano ruchome podesty, ruchomą scenę, możliwość dowolnego przekształcania widowni. Urządzano także pokazy filmowe kina „Żoliborz". Po wojnie mieściło się tu kino „Tęcza". W latach 90. budynek był

Zdjęcie archiwalne, lata 30. XX w.

Elewacja boczna, fot. 2010

nieużytkowany; pojawiło się wtedy kilka koncepcji jego wykorzystania, w tym m.in. reaktywacji kina, urządzenie klubu młodzieżowego, teatru. W tej chwili działa tu restauracja.

Opis: Budynek kotłowni to hala na planie prostokąta, z dostawionym od strony wschodniej ceglanym kominem. Nakryta została półkolistym, żebrowanym dachem. Narożniki hali zaakcentowano pasami z okładziny kamiennej, elewacja od strony ulicy Suzina otrzymała podział kamiennymi, pionowymi lizenami. Obie elewacje artykułowane są wąskimi pasami pionowymi okien. Od strony wschodniej, przy ul. Próchnika, kotłownia połączona jest nadwieszonym łącznikiem z budynkiem biurowym, czterokondygnacyjnym. Pod łącznikiem ulokowano przejazd na dziedziniec.

Uwagi: Budowa kotłowni i jej późniejsze wykorzystanie na salę widowiskową było realizacją idei sąsiedzkiej WSM. Dopełnieniem programu było wspólne kąpielisko przy ul. Płońskiej.

Komin, fot. 2010

Widok ogólny, fot. 2010

Bibliografia:

Pawłowski T., Zieliński J, *Żoliborz. Przewodnik historyczny*, Warszawa 2008

5. Cegielnia Miejska / Centralne Warsztaty Samochodowe Miejskie

Adres obiektu: ul. Włościańska 52
Data powstania: 1928/1938
Użytkownik: Miejskie Zakłady Autobusowe Sp. z o.o.

Historia obiektu: Kompleks budynków przy zbiegu ulic Marymonckiej (ob. Słowackiego) i Stołecznej (ob. Popiełuszki) powstał w 1928 r. jako miejska cegielnia. Rozbudowujący się Żoliborz i sąsiednie Bielany potrzebowały dostępu do materiałów budowlanych na miejscu; nowa cegielnia miała dostarczać cegły głównie na potrzeby lokalnego rynku. Paradoksalnie, przyczyna powstania cegielni stała się powodem jej zamknięcia. Szybko rozwijająca się dzielnica zagarnęła tereny glinianek i dalsze wydobywanie gliny na tym terenie stawało się nieopłacalne. W latach 1934-38 przeprowadzono adaptację cegielni na siedzibę Centralnych Warsztatów Samochodowych. Autorem projektu przebudowy był inż. Stanisław Hempel. W halach umieszczono warsztaty naprawcze, obsługujące autobusy miejskie. Taką funkcję obiekt pełni do dziś. Po wojnie od strony zachodniej dobudowano dwie połączone ze sobą hale, nakryte dachami łupinowymi z poprzecznymi świetlikami, a następnie nowe warsztaty (od ul. Włościańskiej). W tej chwili w budynkach

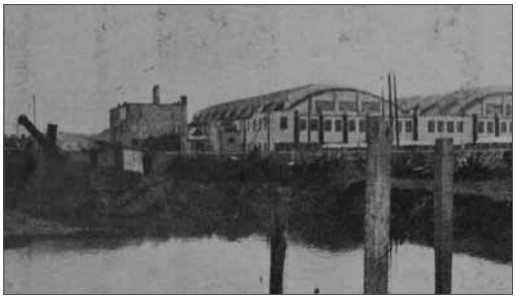

Budowa hal warsztatów, fot. „Stolica"

Warsztaty, widok od ul. Włościańskiej, fot. 2010

Widok warsztatów od ul. Gojawiczyńskiej, fot. 2010

Brama wjazdowa, fot. 2010

Budynki dawnej cegielni, fot. 2010

Widok ogólny budynku dawnej cegielni, fot. 2010

Budynki dawnej cegielni, fot. 2010

funkcjonują warsztaty naprawcze dla warszawskiego taboru autobusowego.

Opis: Hala d. cegielni została zaprojektowana przez znaną wiedeńską firmę Heckmann&Wedergartner. Obok głównej hali produkcyjnej, oddano do użytku dom mieszkalny dla robotników, budynek biurowy oraz stołówkę i ambulatorium (w jednym obiekcie). W ramach dużej części produkcyjnej powstały: kotłownia, maszynownia, budynek warsztatów i pras, budynek formiarni i budynek pieca. Przy kotłowni zamontowano automatyczne silosy węglowe, które zasilały węglem kotły parowe. Wszystkie budynki zostały połączone w jeden kompleks, nad którym górowały – na przeciwległych końcach – dwa smukłe kominy. Do cegielni doprowadzono bocznicę kolejową.

Bibliografia:

Pawłowski T., Zieliński J, *Żoliborz. Przewodnik historyczny*, Warszawa 2008

„Stolica", 1950, nr 50

DZIELNICE OBRZEŻNE

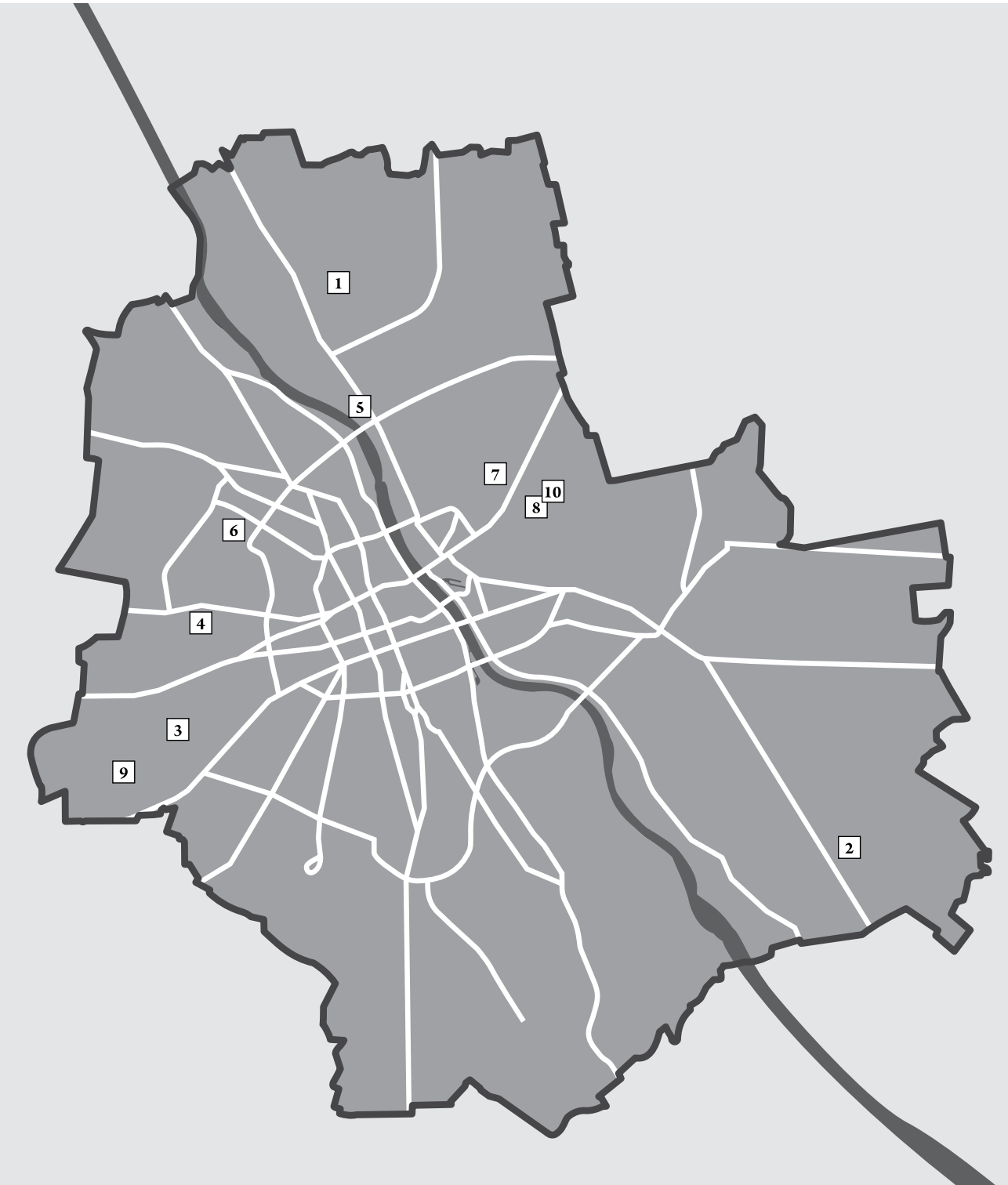

1. Zakłady Chemiczno-Techniczne Ludwik Spiess i Syn na Tarchominie / Zakłady Farmaceutyczne Polfa

Adres obiektu: ul. Fleminga 2 (d. Daniłowiczowska)
Data powstania: 1844/1860
Użytkownik: Polfa S.A.

Historia obiektu: Fabryka octu winnego i estragonowego została uruchomiona na Tarchominie w 1844 r. przez Ludwika Henryka Spiessa, ze znanego warszawskiego aptekarskiego rodu Spiessów. Był on najmłodszym synem aptekarza Henryka Spiessa (przybyłego do Warszawy ze Szczecina). Po śmierci ojca otrzymał dużą część spadku, co pozwoliło mu na otwarcie Składu Materiałów Aptecznych i Farb Malarskich – firmy, która w przeważającej mierze zajmowała się sprzedażą produktów aptekarskich i kosmetycznych, ale także produkowała (w niewielkich ilościach) preparaty farmaceutyczne. W 1849 r. Spiess założył w Rudzie Guzowskiej (późniejszy Żyradów) fabrykę przemiału kości, produkującą nawozy sztuczne, którą – ze względu na słabą koniunkturę – sprzedał w 1860 r. Za pozyskane w tej transakcji środki zakupił Fabrykę Płodów Chemicznych w Tarchominie. Po połączeniu przedsiębiorstw powstała Fabryka Wyrobów Chemicznych. W dużym zespole fabrycznym znalazły się zabudowania fabryczne, ogród fabryczny, sad, orne pole, duży kawałek lasu. Firma zajmowała się produkcją przetworów kostnych, nawozów sztucznych (saletra chilijska, sól potasowa, superfosforaty), lakierów, politur, farb olejnych, octu spirytusowego. Była największym producentem octu w Królestwie Polskim. Szybko zwiększono nie tylko produkcję, ale także zatrudnienie, które w 1885 r. wynosiło 60 pracowników, a w 1905 r. – już 90. Przed 1914 r. w zakładzie działał motor parowy o sile 100 KM. W 1899 r. firma przeszła poważną restrukturyzację i została przekształcona w spółkę akcyjną. W okresie międzywojennym zakłady miały cztery oddziały: w Krakowie, Łodzi, Lwowie i Wilnie, a także osiem mniejszych sklepów. Zniszczona w znacznej mierze w 1944 r. fabryka została częściowo odbudowana i w 1947 r. uruchomiono w jej murach fabrykę penicyliny – Tarchomińskie Zakłady Farmaceutyczne Polfa. W kolejnych latach, w efekcie trwającej rozbudowy zakładów (m.in. nowe pawilony biologii i centralne laboratorium badawcze), rozszerzono także wachlarz

Brama wjazdowa, fot. 2010

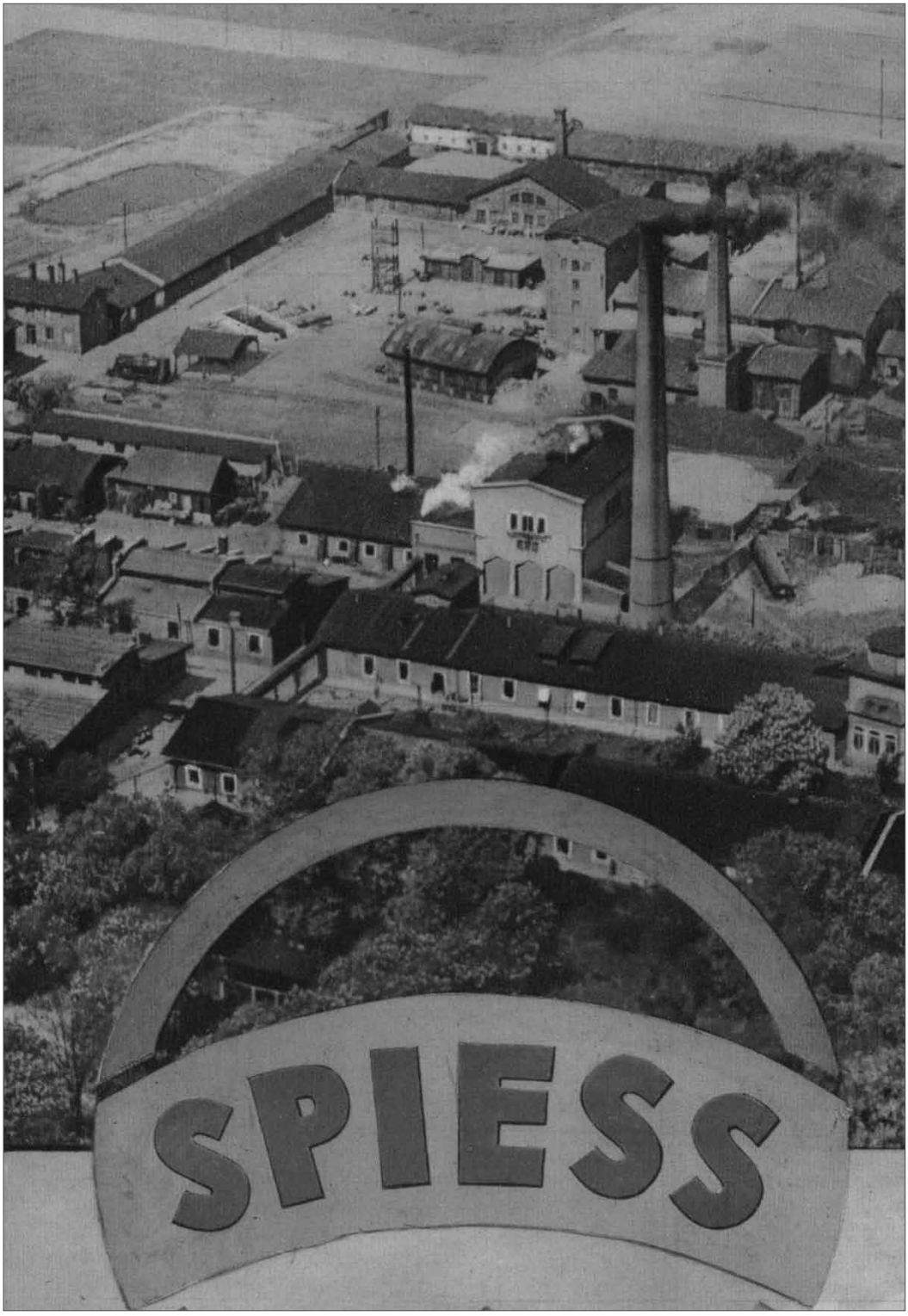

Ulotka reklamowa, lata 30. XX w.

Budynek biurowy z końca XIX w., fot. 2010

produkcji, m.in. o inne antybiotyki, insulinę dożylną, Oxycort. W 2010 r. Polfa Tarchomin S.A. została wyróżniona Polskim Godłem Promocyjnym *Teraz Polska*.

Opis: Z zabudowy przedwojennej nie zachowało się w zasadzie nic, poza piętrowym budynkiem biurowym z początku XX w. Obiekt został wymurowany z cegły ceramicznej, otynkowany, z elementami typowego dla okresu detalu ceglanego (nadproża okienne w formie łuków odcinkowych, gzyms). Interesujący jest powojenny budynek laboratorium, a także wieża na terenie zespołu – wzniesiona z cegły silikatowej, ceramicznej i żelbetu, otrzymała dekorację cegłą ceramiczną w formie przecinających się rombów.

Uwagi: Polfa dysponuje 75 ha gruntów, z czego 8 ha przeznaczono na sprzedaż, pod nową zabudowę (planowane jest zlokalizowanie w tym miejscu centrum handlowego).

Wieża ciśnień Polfy, fot. 2010

Bibliografia:

Historia Białołęki i jej dzień dzisiejszy, red. A. Sołtan, Warszawa 2002

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, Warszawa 1961

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1908-1912

Spis zdawczo-odbiorczy, Tarchomińskie Zakłady Farmaceutyczne „Polfa", Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, nr zespołu 2313/I

2. Gminna Elektrownia Falenica (elektrownia falenicka)

Adres obiektu: ul. Gruntowa 2
Data powstania: 1929
Użytkownik: RWE STOEN

Historia obiektu: Elektrownia powstała w 1929 r. z inicjatywy gminy Falenica-Letnisko, która w 1923 r. uzyskała koncesję na prowadzenie własnej elektrowni. Budową kierował inż. Krajewski, a wyposażenie i maszyny dostarczone zostały przez Fabrykę Aparatów Elektrycznych K. Szpotański i Spółka. Cała inwestycja kosztowała ponad 5 mln złotych. W momencie powstania zakład obsługiwał siedem miejscowości: Falenicę, Anin, Michalin, Miedzeszyn, Międzylesie i Radość, a od 1951 r. także Józefów i Świder. Moc elektrowni w 1929 r. wynosiła 396 kW, w 1936 r. – 495 kW, a w 1946 r. – 600 kW. W grudniu 1938 r. elektrownia została przejęta przez Zakład Energetyczny Okręgu Podstołecznego, który wkrótce ją zamknął. Dopiero w 1944 r. uruchomiono ją z powrotem, a po wyzwoleniu Pragi zaopatrywała w prąd, jako największy działający zakład, całą prawobrzeżną część miasta. W 1946 r. elektrownię ponownie zamknięto i od tej pory w budynkach mieściły się już tylko laboratoria i biura.

Widok elewacji frontowej, fot. 2010

Widok ogólny, fot. 2010

Opis: Budynek założony na planie kwadratu, z centralną halą maszyn (pośrodku) i wieżą. Ściany wymurowane z cegły ceramicznej, stropy żelbetowe. Budynek został przykryty płaskim dachem, wieża – dachem namiotowym. Elewacja hali od strony ulicy podzielona lizenami w wielkim porządku na trzy pola. W osi środkowej umieszczono ryzalit. Osie zostały zaakcentowane wysokimi oknami zamkniętymi półkoliście. Po obu stronach głównej hali widoczne niższe jednoosiowe aneksy. Charakter elewacji został utrzymany w duchu architektury akademickiej.

Uwagi: Budynek obecnie nieużytkowany, w złym stanie technicznym.

Bibliografia:

Szałygin J., Kujawa-Mędrzycka S., karta ewidencyjna, WUOZ, 2008

3. Polskie Zakłady Elektrotechniczne ERA

Adres obiektu: ul. Kłosia 8
Data powstania: ok. 1927-39
Użytkownik: Buszrem S.A.

Historia obiektu: Polskie Zakłady Elektrotechniczne ERA uruchomiono w 1927 r. Od początku planowano uruchomić tam produkcję urządzeń elektrycznych, szczególnie dla rozwijających się Polskich Kolei Państwowych. Z czasem specjalnością fabryki stały się urządzenia miernicze o bardzo dużej dokładności. W momencie powstania kapitał spółki był podzielony pomiędzy grupę polskich inżynierów, pomysłodawców przedsięwzięcia – jednym z nich był inż. Kazimierz Gajczak (1872-1933), prezes Związku Elektrowni Polskich – i czeską firmę ERA, która specjalizowała się w produkcji prądnic, regulatorów, instalacji oświetleniowych. W dwudziestoleciu międzywojennym fabryka była sponsorem klubu sportowego „Przyszłość". W 1939 r., po zajęciu fabryki przez Niemców, kontrolę nad firmą przejął koncern Siemens-Schuckert, który produkował głównie urządzenia na potrzeby wojska. Mimo to polskim pracownikom udało się uruchomić tajną produkcję prądnic radiowych dla polskiego ruchu oporu. W 1944 r. wycofujący się Niemcy wywieźli większość maszyn, a pozostałe urządzenia i same budynki zdewastowali. Po wojnie zakłady zostały przemianowane na Zakłady Systemów Minikomputerowych MERA. Przez kilka ostatnich lat budynki stały puste i popadały w ruinę, obecnie zostały zaadaptowane na lofty.

Nowy apartamentowiec, fot. 2011

Zachowany fragment d. muru, fot. 2010

Opis: Dzisiejszy obiekt w niewielkim stopniu przypomina przedwojenną halę. Została ona włączona do zabudowy apartamentowej. Z dawnego zespołu zachowała się elewacja od strony ulicy, z dziesięcioosiową, trzydziestokondygnacyjną częścią centralną i dwoma skrzydłami po bokach. Elewacje skrzydeł, z umieszczonymi oknami termalnymi w drugiej kondygnacji, otrzymały dekorację utrzymaną w duchu późnej secesji. Korpus główny jest artykułowany lizenami w wielkim porządku i zwieńczony półkolistym szczytem.

Uwagi: Budynek, w znacznym stopniu zbudowany od nowa, jest fragmentem większej inwestycji deweloperskiej. Historycznym elementem jest wmontowany w obiekt fragment dawnej elewacji i niegdysiejsze wejście na posesję.

Bibliografia:

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

4. Kotłownia

Adres obiektu: ul. Konarskiego 89
Data powstania: 1952
Użytkownik: warsztaty samochodowe, firma komputerowa

Historia obiektu: Kotłownia jest elementem dużego zespołu osiedla mieszkaniowego „Przyjaźń". Osiedle powstało w 1952 r., specjalnie dla budowniczych Pałacu Kultury i Nauki im. Józefa Stalina. Drewniane domy, tworzące charakterystyczny zespół wernakularnej, małomiasteczkowej zabudowy w wydaniu radzieckim, zostały przywiezione do Warszawy w gotowych elementach i złożone w sąsiedztwie wsi Jelonki. Po zakończeniu budowy Pałacu, osiedle przeznaczono na akademiki (w 1955 r.). Część południowa, na którą składały się mniejsze domki jednorodzinne, służyła kadrze profesorskiej. W skład zespołu budowlanego osiedla wchodziły też budynki pomocnicze: łaźnia, pawilon klubowo-kinowy, kotłownia, pawilony gospodarcze.

Opis: Parterowy budynek kotłowni został wymurowany z cegły ceramicznej. Trzy elewacje są nieotynkowane, jedna ściana szczytowa została wykończona w jasnym tynku. Elewacje boczne zostały podzielone lizenami na pola, w których znajdują się stalowe okna. Całość zwieńczono prostym gzymsem koronującym. Elewacje szczytowe potraktowano analogicznie; elementem dominującym są z obu stron trójkątne szczyty z okrągłym otworem/okulusem w polu. Nad budynkiem wznosi się wysoki prostokątny komin, murowany z cegły, w stalowym szkielecie.

Uwagi: Całe osiedle zasługuje na objęcie ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków.

Widok ogólny od zachodu, fot. 2011

Elewacja boczna, fot. 2011

Uliczka osiedla „Przyjaźń", fot. 2011

Bibliografia:
Leśniakowska M., *Architektura w Warszawie 1945-1965*, Warszawa 2003
„Stolica", 1952, nr 23

5. Elektrociepłownia Żerań

Adres obiektu: ul. Modlińska 15
Data powstania: 1954
Użytkownik: Vattenfall Heat Poland S.A.

Historia obiektu: W ciągu kilku pierwszych powojennych lat uruchomiono w Warszawie na nowo zniszczone elektrownie i elektrociepłownie, z elektrownią na Powiślu na czele. Szybko rozbudowujące się miasto odczuwało jednak braki w zaopatrzeniu w energię cieplną, w związku z czym konieczna stała się budowa nowego zakładu, o dużej mocy. Decyzja o budowie elektrociepłowni na Żeraniu zapadła w 1952 r., a pierwszą turbinę uruchomiono już w 1954 r. Swoim zasięgiem zakład obejmował początkowo nowe osiedla na Pradze, część Śródmieścia i Żoliborz. Obecnie elektrociepłownia na węgiel kamienny dysponuje mocą cieplną 1561 MW i elektryczną 350 MW. W latach 1997 i 2001 dokonano modernizacji zakładu, m.in. uruchomiono dwa ekologiczne kotły fluidalne, zwiększające efektywność produkcji i redukujące emisję pyłu, tlenków siarki i azotu.

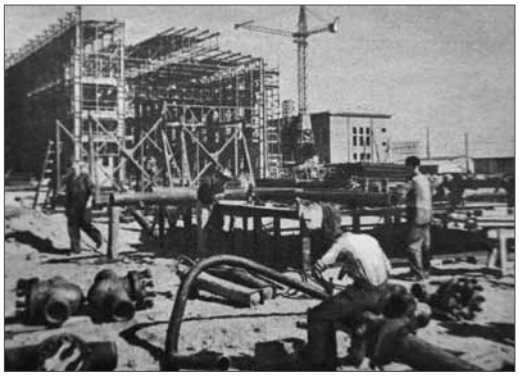

Budowa elektrowni, fot. „Stolica"

Opis: Początkowo kompleks składał się z trzech budynków: dwóch hal i budynku biurowego od strony ul. Modlińskiej. Budynek biurowy, założony na planie litery L, przylega do dwóch hal od strony wschodniej. Powstał zgodnie z założeniami socrealizmu; jego wieloosiowa, sześciokondygnacyjna elewacja otrzymała podział na część optycznego

Montaż turbiny, fot. „Stolica"

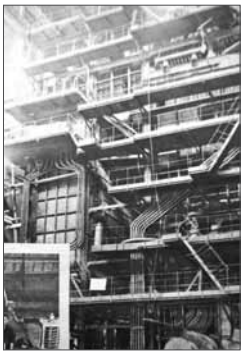

Budowa elektrowni, fot. „Stolica"

Wjazd na teren zakładu, fot. 2010

Elewacja boczna hal, fot. 2010

Widok ogólny, fot. 2010

Budynek śluzy, fot. 2010

Budynek biurowy, fot. 2010

cokołu, cztarokondygnacyjną część środkową i wysoki, wydatny gzyms koronujący, z partią płaskiego fryzu. Dwie dolne kondygnacje wieńczy wydatny gzyms kordonowy. Artykulacja elewacji została poprowadzona płaskimi lizenami w wielkim porządku; okna zostały ujęte w pionowe pasy. Narożniki elewacji ujęto w pasy pseudoryzalitów; dwa jednoosiowe pseudoryzality umieszczono także na osiach 8 i 22. Na czwartej kondygnacji, tworzącej rodzaj piano nobile, znajdują się portfenetry z dekoracyjnymi balustradami. Budynki dwóch hal zostały wymurowane z cegły, z wykorzystaniem żelbetowych i stalowych konstrukcji szkieletowych. Dekoracyjnie potraktowana elewacja od strony południowej otrzymała podział pionowymi pasami okien oraz wydatny gzyms koronujący. Po przejęciu przez koncern Vattenfall, obie hale znacznie przekształcono. Nad jedną z nich powstały dwa nowe budynki, mieszczące kotły fluidalne.

Bibliografia:

Główka M., Kleczkowski H., *Optymalizacja produkcji energii przez Elektrociepłownie Warszawskie*, „Rzeczpospolita", 16.03.2004

Kasprzycki J., *Warszawa-Praga*, Warszawa 1980

Warszawa. Przewodnik, Warszawa 1966

6. Wytwórnia Amunicji nr 1 Fort Bema

Adres obiektu: ul. Waldorffa
Data powstania: lata 30. XX w.
Użytkownik: Wojsko Polskie

Historia obiektu: Fort Bema powstał w latach 1886-1890 w ramach rozbudowy Twierdzy Warszawa o drugi, wewnętrzny pierścień fortów. Po 1921 r. fortowi nadano nazwę Fortu Parysów (Fort P). W latach 1924-1939 mieściła się tutaj Wytwórnia Amunicji nr 1, należąca do Wojska Polskiego. W tym czasie w fabryce produkowano 2 mln sztuk amunicji miesięcznie. W trakcie wojny produkcję częściowo wygaszono, a w budynkach ulokowano magazyny wojskowego. Po 1945 r. cały teren został ponownie zajęty przez Wojsko Polskie.

Widok ogólny, fot. 2011

Opis: W południowej części dużego obszaru, należącego do kompleksu Fortu Bema, znajduje się dawna fabryka prochu. Składa się z dwóch budynków: wyższej, prostej, żelbetowej hali i przylegającej do niej hali z cegły cementowej. Budynek większej hali został otynkowany, otrzymał prostą, bezstylową elewację, przeprutą dużymi oknami. Jest późniejszy. Niższa, parterowa hala została wymurowana z cegły cementowej. Nakryta dachami szedowymi, które nadają jej rytmiczności. Elewacja została podzielona oknami, nad którymi proste, wymurowane z cegieł nadproża. Budynek otrzymał cokół z cegły klinkierowej.

Hale z dachami szedowymi, fot. 2011

Uwagi: Teren jest niedostępny.

Bibliografia:

Boguszewski P., *Problematyka zagospodarowania fortyfikacji na obszarze Warszawy*, [w:] „Wojsko w Społeczeństwie", t. 2008/2009, Warszawa 2008

Królikowski L., *Twierdza Warszawa*, Warszawa 2002

7. Huta Szkła Targówek

Adres obiektu: ul. Radzymińska 116
Data powstania: 1878
Użytkownik: prywatny / magazyny

Historia obiektu: Huta szkła powstała na potrzeby fabryki chemicznej Kijowskiego, Scholtze i S-ka, mieszczącej się przy ulicach Zabranieckiej i Siarczanej. Huta została zlokalizowana w sąsiedztwie fabryki, po drugiej stornie torów kolejowych. Zatrudniający pod koniec XIX w. 150 robotników zakład wykonywał wszelkiego rodzaju szkło laboratoryjne, a także opakowania szklane. Mimo wzrastającej produkcji, huta okazała się nierentowana i od 1908 r. była dzierżawiona. Jako Huta i Rafineria Szkła Targówek funkcjonowała do 1939 r. Obecnie zabudowania służą jako magazyny, m.in. dla Zakładów Przemysłu Tłuszczowego.

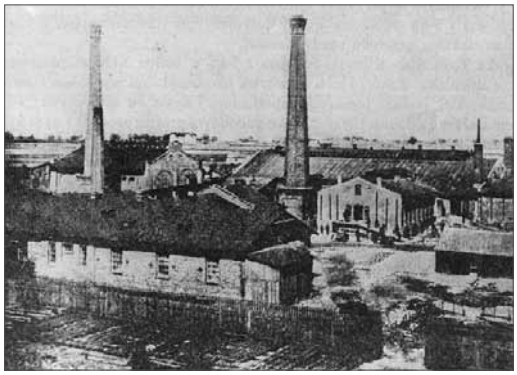

Widok ogólny, fot. archiwalna 1895

Opis: W budynkach po dawnej hucie mieszczą się dziś magazyny. Obiekty zostały w znacznym stopniu przekształcone. Spośród bezstylowych zabudowań zwracają uwagę główna hala i budynek portierni. Otynkowana na szaro hala zachowała proste podziały lizenami (elewacja szczytu) i rzędem blend arkadowych (elewacje boczne), nad którymi umieszczono okna. Przykryta jest dachem łukowym, o konstrukcji drewnianej, wspartej na pięciu kratownicowych przęsłach. Pośrodku walcowatego sklepienia biegnie wystający szyb doświetlający wnętrze i zapewniający właściwą wentylację.

Uwagi: Na uwagę zasługuje drewniany walcowaty dach hali, unikalny nie tylko w skali Warszawy, ale i kraju.

Elewacja płd.-wschodnia, fot. 2009

Elewacja płn.-zachodnia, fot. 2009

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1908-1912

8. Zakłady Mechaniczne Obróbki Drewna

Adres obiektu: ul. Siarczana / Zabraniecka 82
Data powstania: 1949
Użytkownik: firmy prywatne

Historia obiektu: Decyzja o budowie zakładów obróbki drewna zapadła w 1948 r. Stolarka okienna i drzwiowa, podłogi czy więźby dachowe były na wagę złota w budującej się stolicy. Zakłady powstały bardzo szybko, w ciągu kilku zaledwie miesięcy, od 1949 r. We wrześniu, przed sezonem zimowym, były już gotowe. Powstały w miejscu zajmowanym wcześniej przez hutę szkła (przy ul. Zabranieckiej). Na początku powstały dwie hale produkcyjne, w następnym etapie – kolejna hala. Docelowo zakłady miały przekształcić się w wielki kombinat drzewny, z domami pracowniczymi, stołówką, przedszkolem, przychodnią zdrowia, łaźnią, klubem. Planowany zespół miał powstać na północny wschód od ul. Siarczanej. Rozbudowane plany nie zostały zrealizowane; na terenie zakładów stanęły ostatecznie cztery hale. Wśród projektantów znaleźli się prof. inż. Krysik, inż. Marczak, inż. Stryła, inż. Orlicz, arch. Rechowicz. Całkowicie zmechanizowane zakłady dostarczały gotowych elementów drewnianych prosto na plac budowy. Taki system produkcji i transportu miał znacząco usprawnić place budowy, z drugiej strony jednak narzucał stosowanie prefabrykowanych,

Budowa hali południowej, fot. „Stolica"

Widok hali północnej, fot. „Stolica"

Hala południowa, fot. 2010

znormalizowanych elementów. Nowością w zakładzie było zastosowanie nowoczesnych – jak na owe czasy – wełniarek, które z odpadów drzewnych produkowały tzw. wełnę drzewną, wykorzystywaną następnie do płyty pilśniowej. Miesięczna produkcja wynosiła 10 000 m^2 stolarki i zaopatrywała okręg warszawski w znacznym stopniu.

Opis: W pierwszym etapie powstały dwie hale produkcyjne, jedna o powierzchni 1800 m^2, mieszcząca tartak i suszarnie, w drugiej następowała ostateczna obróbka drzewa. Halę północno-zachodnią założono na planie prostokąta, w układzie trójnawowym – z nawą środkową wyższą i doświetloną po bokach. Została całkowicie wymurowana z cegły ceramicznej. Dach jest dwuspadowy, na drewnianej więźbie dachowej. Hala południowo-wschodnia, założona na planie prostokąta, została przykryta dachem łukowym. W elewacji frontowej przebito trzy otwory bramne, a w górnej kondygnacji – doświetlające otwory okienne. Na środku umieszczono doświetlający szyb.

Komin, fot. 2010

Hala południowa, fot. 2010

Bibliografia:

Misztal S., Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego, Warszawa 1961

„Stolica", 1949, nr 46

9. Fabryka Traktorów w Ursusie

Adres obiektu: ul. Traktorzystów 1
Data powstania: 1893-1907
Użytkownik: BUMAR Sp. z o.o., Celtic Property Developments S.A.

Historia obiektu: W 1893 r. trzech inżynierów (Kazimierz Schonfeld, Kazimierz Matecki, Ludwik Rossman) oraz czterech przemysłowców (Alfred Fijałkowski, Stanisław Rostocki, Aleksander Radzikowski i Karol Strassburger) założyło w Warszawie, przy ul. Siennej 15, Przemysłowe Towarzystwo Udziałowe. Firma zajmowała się produkcją armatury dla przemysłu cukrowniczego, spożywczego, gorzelnianego, elementów centralnego ogrzewania i sieci wodociągowych. W 1907 r. zmieniono nazwę na Towarzystwo Udziałowe Specyalnej Fabryki Armatur i Motorów i przyjęto znak firmy – Ursus (łac. niedźwiedź). Miał on symbolizować siłę firmy, a przede wszystkim jej produktów. W tym czasie rozpoczęła się także produkcja silników spalinowych o mocy 5 KM, a w 1912 r. uruchomiono linię silników gazowych o mocy 70 KM (na licencji szwedzkiej firmy Fielding und Platt). W 1913 r. wytwarzano już silniki wysokoprężne o mocy 450 KM; większość z nich eksportowana była do Cesarstwa Rosyjskiego. Temat produkcji ciągników rolniczych podjęty został po raz pierwszy w 1915 r., kiedy skonstruowano prototyp takiej maszyny. W latach 20. firma przerzuciła swoją działalność na remonty, a z czasem na produkcję samochodów. W 1921 r. rozpoczęła się budowa fabryki (dzięki pożyczce rządowej na 500 000 dolarów) z linią produkcyjną na dwa typy ciężarówek. Nowo powstająca fabryka została zlokalizowana na gruntach wsi Czechowice; cała dzielnica przyjęła później nazwę Ursus. Budynki zaprojektowali m.in. Franciszek Lilpop i Marek Leykam. Zakład przyjął nową nazwę: Zakłady Mechaniczne URSUS – S.A. Pierwsze traktory zjechały z taśmy produkcyjnej w 1922 r. Miały niewielki silnik naftowy o mocy 25 KM; popularnie zwano je ciągówkami. W ciągu pięciu lat wyprodukowano zaledwie 100 sztuk. W fabryce uruchomiono produkcję wozów ciężarowych, m.in. tonowych Berlietów CBA i 1,5 tonowych S.P.A. 25/C

Hala nr 2 – zachodnia, fot. 2010

Hala nr 1 – wschodnia, fot. 2010

Polonia, a z czasem także autobusów Ursus A. W latach 30. firma przeszła poważny kryzys. Zaprzestano nawet produkcji samochodów i autobusów Ursus A. W 1932 r. ponownie uruchomiono produkcję – dla wojska. Tym razem wytwarzano czołg typu TU i motocykle Sokół. Do 1939 r. w zakładzie powstało 737 czołgów, 700 ciągników wojskowych, ponad 1000 samochodów URSUS oraz samochodów i autobusów Saurer, około 1500 motocykli Sokół 1000 i Sokół 600 dla wojska oraz około 1000 na rynek cywilny. Lata okupacji spowodowały bardzo duże zniszczenia zakładów, które Niemcy w całości przestawili na własną produkcję zbrojeniową. W 1945 r., przed wkroczeniem Armii Czerwonej, większość budynków zdewastowano, a cały park maszynowy wywieziono. Po wojnie dość szybko podjęto decyzję o odbudowie zakładów i ponownym uruchomieniu produkcji ciągników rolniczych. Na bazie niemieckiego ciągnika Lanz-Buldog powstała krajowa konstrukcja LB-45 (później C-45), którą szybko wdrożono do produkcji. Część wyposażenia fabryki udało się odnaleźć na Śląsku. Pierwszy powojenny traktor wyprodukowano w 1947 r. Prawdziwym przełomem stało się opracowanie lekkiego ciągnika zdolnego pracować w trudnych warunkach terenowych – C-325. Konstrukcja okazała się na tyle udana, że traktor produkowano do 1993 r. W 1983 r. mury fabryki opuścił milionowy ciągnik.

Opis: Pod budowę pierwszej fabryki został przeznaczony rozległy obszar, rozciągający się obecnie miedzy ulicami Traktorzystów, Posag 7 Panien, Tadeusza Hennela i Kazimierza

Hala, lata 50. XX w., fot. 2010

Budynek biurowy, lata 50. XX w., fot. 2010

Widok ogólny, fot. 2010

Piece w hali nr 2, fot. 2010

Wnętrze hali nr 1, fot. 2010

Budynek remizy straży pożarnej, fot. 2010

Gardziejewskiego. Na terenie zespołu znajdują się hale wybudowane jeszcze przed wojną, wykonane w technice szkieletu wypełnionego cegłą ceramiczną. Najciekawsza jest główna hala produkcyjna (hala nr 2), zaprojektowana przez Lilpopa i Leykama, założona na planie prostokąta, z trzema nawami. Wykonana w technologii szkieletu żelbetowego, z nawą główną doświetloną bocznymi oknami, a także oknami w połaci łamanego dachu. W hali zachowały się cztery oryginalne piece. Na zewnątrz elewacja frontowa została ozdobiona w zwieńczeniu płaskorzeźbą ze znakiem firmowym fabryki. Większa część elewacji frontowej przepruta jest oknami umieszczonymi w obetonowanych szprosach, tworzących dekoracyjną kratownicę. Architektura hali nawiązuje do najciekawszych przykładów architektury przemysłowej Petera Behrensa. Sąsiednia hala nr 1 zbudowana została w tej samej technologii. Jest to obiekt założony na planie prostokąta, jednoprzestrzenny, nakryty dachem dwuspadowym z doświetlającym szybem. Obok hal znajduje się wieża ciśnień. Po wojnie na terenie zakładu wybudowano dużo większe hale – w technologii szkieletu żelbetowego, nakryte płaskimi dachami ze świetlikami, a także dachami łukowymi z elementami łupinowymi.

Uwagi: Obecnie produkcja prowadzona jest na terenie nowego zakładu – po drugiej stronie ulicy Posag 7 Panien. Stare hale, częściowo prywatne, wynajmowane są na zawody paintballowe, skład złomu, a pozostałe w większości przeznaczone są do rozbiórki. W 2010 i 2011 r. przeprowadzono już część rozbiórek na tym terenie.

Bibliografia:

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Atlas przemysłu Warszawskiego Okręgu Przemysłowego*, Warszawa 1961

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1908-1912

10. Towarzystwo Akcyjne Fabryk Chemicznych i Huty Szklanej

Adres obiektu: ul. Zabraniecka 80
Data powstania: 1822
Użytkownik: w części lokatorzy / częściowo prywatna

Historia obiektu: Początki fabryki na Targówku sięgają roku 1822, w którym Ludwik Hirschmann i Jan Chryzystom Kijewski założyli przedsiębiorstwo zajmujące się produkcją octanów, siarczanów, barwników, laki i kwasu drzewno-octowego. Początkowo fabryka mieściła się w wydzierżawionym gmachu d. klasztoru trynitarzy na Solcu. W 1826 r. spółka wydzierżawiła nowe tereny na Targówku, będące w posiadaniu Tadeusza hr. Mostowskiego. W nowym miejscu wybudowano octownię oraz filię wytwórni chemicznej z Solca. W dwadzieścia sześć lat później zabudowania na Targówku przeszły w posiadanie Ludwika Spiessa, a produkcja Hirschmana i Kijewskiego znów funkcjonowała wyłącznie na Solcu. W wyniku trudności finansowych, jakie napotkały firmę po śmierci Hirschmana, w 1857 r. udziały zostały odkupione przez Kijewskiego, który założył nową spółkę z Augustem Hirschmanem (synem Ludwika) oraz Karolem Scholtze, warszawskim producentem mydła i świec. W latach 60. XIX w. nastąpił znaczny rozwój fabryki; w tym czasie zatrudnienie wynosiło już ok. 100 pracowników. W latach 70. rozpoczęto budowę nowych hal przy ul. Siarczanej na Targówku, dokąd ostatecznie przeniesiono całą produkcję z Solca. Wyjątkową rangę fabryki potwierdzają jej międzynarodowe sukcesy – firma brała udział w wystawach w Moskwie, Londynie, Wiedniu, Paryżu, a w 1882 r. uzyskała oficjalne prawo używania herbu rosyjskiego. Znacznie poszerzono asortyment; rozpoczęto produkcję nawozów sztucznych, sody, amoniaku, a także naczyń szklanych. W 1896 r. firmę przekształcono w spółkę akcyjną. Mimo sporych trudności finansowych, udało się zmodernizować park maszynowy i urentownić produkcję, wstrzymaną na jakiś czas w okresie I wojny światowej. Po 1920 r. szybko rozwijająca się fabryka uruchomiła produkcję fosforytów i kafli szklanych. Stale modernizowano linię produkcyjną, do 150 osób wzrosło też zatrudnienie. Niestety, dobrą passę przerwał światowy kryzys finansowy,

Willa dyrektora, stan z 1983

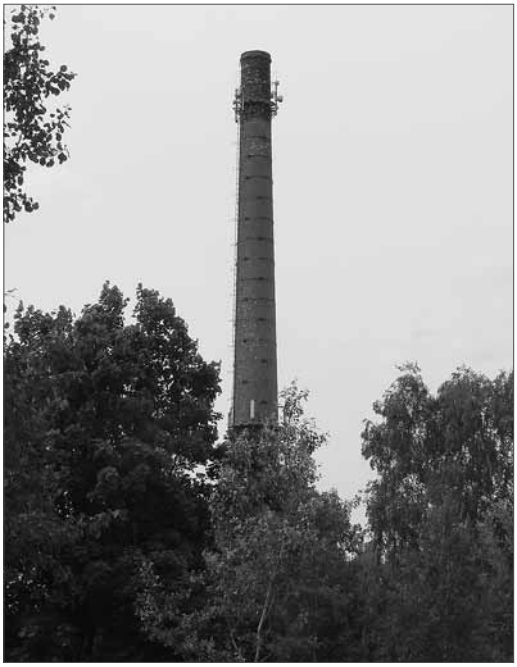

Komin, stan z 2008

który doprowadził do bankructwa i zamknięcia firmy w 1938 r.

Opis: Zabudowania przy ul. Zabranieckiej i Siarczanej powstały w większości w latach 70. XIX w. Zespół połączony był bocznicą kolejową z magistralą; linia kolejowa komunikowała także zakład z hutą przy ul. Radzymińskiej. Z dawnej fabryki ocalały do dzisiaj jedynie fragmenty: budynek produkcyjny, budynek administracyjno-mieszkalny, komin, hala, niewielki budynek portierni (zrujnowany). Obiekty są murowane z cegły ceramicznej; budynek administracyjny piętrowy, z dwuspadowym dachem, otynkowany; komin nietynkowany; budynek portierni parterowy, zrujnowany, bez dachu; hala produkcyjna zrujnowana, murowana z cegły, piętrowa, z elewacją szczytową trójosiową – na elewacji detal w postaci dekoracyjnego kostkowego gzymsu, odcinkowych nadproży okiennych zwieńczonych kluczem. Zespół częściowo otoczony ceglanym, tynkowanym murem. Nieco dalej, wśród pozostałości parku, stoi okazała willa, mocno zaniedbana i zdewastowana, w której są mieszkania lokatorów komunalnych. Murowana, otynkowana, posadowiona na planie prostokąta. Jest to budynek parterowy, z wysoką suterenią, nakryty płaskim dachem dwuspadowym. Dłuższe elewacje są siedmioosiowe, krótsze dwuosiowe. W elewacji zachodniej na środku trzyosiowy ryzalit zwieńczony osobnym daszkiem. Willa otrzymała skromną, ale ciekawą dekorację architektoniczną z elementami neorenesansu. Detal architektoniczny sprowadzony do narożnego boniowania (także w ryzalicie), kostkowego gzymsu oraz okulusa w szczycie ryzalitu. Znaczna część terenu dawnej huty została po wojnie zabudowana przez Zakłady Mechaniczne Obróbki Drewna.

Willa dyrektora, stan z 2008

Hala, stan z 1983

Uwagi: Wszystkie budynki wchodzące w skład historycznego zespołu znajdują się w Gminnej ewidencji zabytków m.st. Warszawy. Willa dyrektora ze względu na wartości historyczne, ale też architektoniczne, powinna zostać wpisana do rejestru zabytków.

Bibliografia:

„Informator przemysłu, handlu, finansów, rolnictwa i rzemiosła na rok 1936", Warszawa 1936

Jeziorański A., *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1905

Misztal S., *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970

Pustoła-Kozłowska E., *Mapa budownictwa przemysłowego Warszawy*, mps w Archiwum WUOZ, Warszawa 1983

„Rocznik polskiego przemysłu i handlu", 1932, 1936, 1938

Sroka A., *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1908-1912

Indeks

Indeks topograficzny

11 listopada 10
Fabryka Cukrów Anczewskiego 108
11 listopada 22
Fabryka Wyrobów Gumowych „Brage" 110
al. Krakowska 110-114
Polskie Zakłady Lotnicze 55
al. Niepodległości 146
Wytwórnia Papierów Wartościowych 24
Barska 28/30
Fabryka czekolady „Plutos" 48
Belgijska 7
Mokotowska Fabryka Chemiczno-Farmaceutyczna Adolf Gąsecki i synowie S.A. 25
Belwederska 16
Warsztaty Auto-Koncern 22
Bema 65
Zakłady Lilpop, Rau i Loewenstein 220
Białostocka 22
Dom i Magazyn Spółki Akc. Handlu Towarami Żelaznymi Krzysztof Brun i Syn 113
Białostocka 42
Fabryka Narzędzi Chirurgicznych, Weterynaryjnych Alfons Mann i S-ka 115
Brzeska 8
Młyn parowy Schutza i Parzyńskiego 116
Burakowska 5/7
Warszawska Fabryka Koronek S. Landau – Sp. Akc. 224
Burakowska 9
Fabryka Hersza Lebensolda 225
Burakowska 25
Fabryka Izraela Sznelinga 223
Chłodna 27
Firma brązownicza Schiffersa / Warszawska Fabryka Trykotaży 226
Chłodna 29
Fabryka Piór Stalowych Wasilewskiego / Fabryka ślusarsko-mechaniczna Bergandera Feliksa / Fabryka wyrobów metalowych „Forma" / Fabryka kołder, materaców i bielizny Michała Kułaka 229
Chocimska 5
Fabryka Kakao, Czekolady i Cukierków Jana Fruzińskiego 26
Chocimska 20
Fabryka Grzebieni Galalitowych i Rogowych 28
Czerniakowska 87-99
Państwowe Zakłady Pomocy Szkolnych / Warszawskie Zakłady Mechaniczne 29
Czerniakowska 106-124
Stacja Pomp Rzecznych 31
Domaniewska 42
Zakłady Unitra 43
Duchnicka 3
PWU Sprawdziany Państwowa Wytwórnia Uzupełnień 322
Dzielna 72
Warszawska Fabryka Mebli Stylowych Z. Szczerbiński / Zakład Stolarski L. Kamlera / Zakłady Mechaniczne „Sigma" / „Zalmed" 229
Elbląska 2
Hale magazynowe 324
Elektoralna 14/16
Fabryka wyrobów Srebrnych i Platerowanych „J. Fraget" 186
Elektryczna 2a
Elektrociepłownia Powiśle 188
Emilii Plater 9/11
Zakład Aparatów Miedzianych i Odlewnia Adolf Witt 191

Filtrowa 1
Instytut Techniki Budowlanej 193
Filtrowa 2
Warszawskie Towarzystwo Lotnicze Awiata 194
Fleminga 2
Zakłady Chemiczno-Techniczne „Ludwik Spiess i Syn" na Tarchominie 332
Fort Wola 22
PZL Wola / Zakłady Mechaniczne im. Marcelego Nowotki 231
Gocławska 9
Warszawsko-Ryska Fabryka Wyrobów Gumowych „Rygawar" Spółka Akcyjna 64
Gocławska 12
Fabryka Aparatów Pomiarowych Kazimierza Szpotańskiego 62
Grochowska 224
Piekarnia Teodora Raicherta 66
Grochowska 301/305
Fabryka Sprzętu Spawalniczego „Perun" S.A. 68
Grochowska 308-310
Zakłady Elektrotechniczne Bracia Borkowscy Spółka Akcyjna 71
Grochowska 312-314 (d. 37/39)
Zakłady Mechaniczne inż. S. Twardowski 73
Grochowska 316/318
Polskie Zakłady Optyczne 75
Grodzieńska 21/29
Zakłady Władysława Adamczewskiego i Spółki 118
Grodzieńska 26
Piekarnia / stolarnia 119
Grodzieńska 47
Wytwórnia mydła „Sport" 120
Groszowicka 6
Piekarnia 77
Gruntowa 2
Elektrownia falenicka 335
Grzybowska 58-70
Browar Haberbusch i Schiele 233
Grzybowska 77
Dom Prasy Wojskowej 237
Hoża 51
Tow. Akc. Odlewni Czcionek Samuela Orgelbranda i Synów 195
Hoża 55
Fabryka Wyrobów z Brązu i Srebra Bracia Łopieńscy 198
Hoża 70
Farbiarnia / Zakład „Praca Kobiet" 200
Hrubieszowska 9
Wytwórnia Łańcuchów Rolkowych Stanisław Kubiak 239
Inżynierska 3
Skład Tow. Akcyjnego Wróblewski i S-ka 121
Inżynierska 5
Fabryka Koronek i Haftów Adolfa Pypke, Fabryka Armatur, Fabryka Wyrobów Blacharskich Karola Junga 124
Inżynierska 6
Remiza tramwajowa 126
Jagiellońska 88
Fabryka Samochodów Osobowych 128
Jana Kazimierza 1-29
Warszawskie Zakłady Maszyn Budowlanych im. Ludwika Waryńskiego 241
Kałuszyńska 2/4
Fabryka Aparatów Pomiarowych Kazimierza Szpotańskiego 62
Kałuszyńska 7 / Mińska 48/50
Fabryka Posadzek Drzewnych 78
Kamionkowska 30
Zakłady Elektrotechniczne Bracia Borkowscy Spółka Akcyjna 28
Kamionkowska 43
Garbarnia Skór Chromowych i Galanteryjnych „Gemza" 79
Kamionkowska 48
Fabryka Wstążek Gumowych i Taśm Jaeggera i Zieglera 81
Karolkowa 22/24
Magister Klawe S-ka Akcyjna / Towarzystwo Przemysłu Chemiczno-Farmaceutycznego 242

Karolkowa 22/24
Warszawskie Zakłady Farmaceutyczne „Polfa" 250
Karolkowa 30-44
Zakłady Wytwórcze Lamp Elektrycznych im. Róży Luksemburg 247
Karolkowa 30-44
Polskie Zakłady Philips S.A. 244
Karska 13
Kotłownia Szpitala Bielańskiego 16
Kasprowicza 132
Huta Warszawa 18
Kasprzaka 18
Zakłady Radiowe im. Marcina Kasprzaka 257
Kasprzaka 25
Gazownia na Woli 252
Kasprzaka 29-31
Fabryka Wyrobów Precyzyjnych im. Gen. Świerczewskiego / Kombinat Przemysłu Narzędziowego „VIS" 259
Kawęczyńska 9
Fabryka Farb Drukarskich „Pigment" Sp. Akc. 137
Kawęczyńska 16
Zajezdnia tramwajowa 132
Kawęczyńska 36
Parowa Fabryka Listew na Ramy i do Tapet Domański W. i Zabłocki S. 134
Kłopotowskiego 11
Fabryka Maszyn Młyńskich 138
Kłopotowskiego 18
Fabryka Firanek 138
Kłosia 8
Zakłady elektrotechniczne „Era" 336
Kolejowa 5/7
Hala C.S.S. „Społem" 261
Kolejowa 56
Odlewnia Żelaza i Metali Ambrożewicza 263
Konarskiego 89
Kotłownia 337
Konduktorska 17 / Huculska 6
Motolux – zakład mechaniczny 35
Konopacka 17
Fabryka wyrobów żelaznych, konstrukcji i ornamentów, H. Zieleziński 141
Konopacka 19
Zakład mechaniczne budowy dźwigów Unruh i Liebig / Wytwórnia Sprzętu Sportowego 143
Koszykowa 81
Stacja Filtrów 49
Koszykowa 81
Zakład Filtrów Pospiesznych 53
Kowieńska 5/7
Stolarnia Ludwika Gloecha 144
Krasińskiego 67
Piekarnia 325
Kujawska 5
Fabryka Witolda Glińskiego 36
Lubelska 12/14
Piekarnia W.S.S. „Społem" 82
Lubelska 16
Garbarnia Braci Lejzerowicz i S-ki 84
Lubelska 30/32
Mechaniczna Fabryka Obuwia „Polus" S.A. 86
Ludna
Gazownia na Powiślu 201
Ludna 4
Fabryka Towarzystwa Wyrobów Tabacznych „Union" 203
Łucka 10
Warsztat 266
Madalińskiego 10/16
Garaże taboru miejskiego 37
Markowska 18A
Mennica 145
Marszałkowska 3/5
Drukarnia Dom Prasy Polskiej 204
Mińska 25
Warszawska Fabryka Motocykli 92
Mińska 25
Towarzystwo Akcyjne Lnianej i Jutowej Manufaktury; Zakłady Amunicyjne „Pocisk" S.A. 89

Mińska 46
Podstacja elektryczna (trafostacja) 95
Mińska 62 (d. 70)
Warszawska Fabryka Wyrobów Ołowianych i Cynowych 97
Mińska 65
Drukarnia im. Rewolucji Październikowej 98
Młynarska 2
Zajezdnia Tramwajowa R-1 267
Młynarska 33
Fabryka Wyrobów Metalowych Wacław Czajkowski i S-ka 270
Modlińska 15
Elektrociepłownia Żerań 338
Mokotowska 25
Pałacyk Cukrowników 208
Mokotowska 62
Fabryka Wódek Schneidera 207
Narbutta 25A/27
Fabryka Czekolady Jana Grabowskiego 39
Narbutta 29
Polskie Towarzystwo Radiotechniczne 40
Niska 24
Podstacja elektryczna 272
Nowowiejska 20
Stara kotłownia 209
Objazdowa 1
Belgijska Spółka Akcyjna Warszawskiej Fabryki Drutu, Sztyftów i Gwoździ, tzw. „Drucianka"/ Cynkownia Warszawska 146
Objazdowa 2
Zespół zabudowań Warszawskiego Młyna Parowego 148
Okopowa 55
Fabryka Chemiczna Klein i S-ka 273
Okopowa 78
Fabryka Garbiarska Temler i Szwede 274
Okrzei 12
Fabryka Ślusarska Ogórkiewicza i Zagórnego 151
Okrzei 23
Młyn parowy „Praga" 153
Ordona 2a
Centralna stacja rozdziałowa 277
Otwocka 14
Fabryka Polskiego Przemysłu Gumowego „PePeGe" / „Fabryka Trzciny" 155
Owsiana 14
Zakłady Radiowe Telefunken 100
Pereca 21
Mennica Polska 279
Płocka 9/11
Garbarnia Emila Kowalskiego 281
Płocka 20
Zakłady Kotlarskie i Mechaniczne W. i M. Dmowscy 282
Płocka 29
Fabryka Piór Stalowych K. Wasilewski 283
Postępu 12
Fabryka dźwigów 41
Przemysłowa 32
Fabryka Siatek St. Ledóchowskiego 211
Przyokopowa 28
Zespół elektrowni i zakładu naprawczego tramwajów miejskich 284
Przyokopowa 43
Fabryka Guzików i Tektury „Jakor" 287
Przyokopowa 45
Sztancownia Galanterii Metalowej 288
Puławska 31
Piekarnia 44
Radzymińska 116
Huta Szkła Targówek 341
Ratuszowa 11
Instytut Radiotechniczny 157
Redutowa 10
Zakłady odlewnicze i mechaniczne 289
Rogalińska 15
Zakład Chemiczny Henryk Dąbrowski i S-ka 290
Sanguszki 1
Państwowa Wytwórnia Papierów Wartościowych 213
Siarczana / Zabraniecka 82
Zakłady Mechaniczne Obróbki Drewna 342

Siedlecka 47
„AVIA" – Wytwórnia Maszyn Precyzyjnych 158
Skaryszewska 15
Szwalnia 102
Skierniewicka 12
Wytwórnia ślusarska Antoniego Szmalenberga 291
Skwer Kardynała Stefana Wyszyńskiego 5
Towarzystwo Akcyjne Warszawskiej Fabryki wyrobów Metalowych – Marcin Weszicki 293
Spokojna 5
Garbarnia Cibarski K. / Muzykiewicz I. – wyroby białoskórnicze 295
Spokojna 7
Warszawska Fabryka Kafli / Fabryka Maszyn Narzędziowych i Kas Ogniotrwałych / Garbarnia 296
Spokojna 9/11
Wytwórnia smoły i asfaltu braci F. i J. Cyganów 297
Spokojna 15
Miejskie Zakłady Sanitarne 298
Srebrna 12/16
Towarzystwo Akcyjne Zakładów Mechanicznych Borman Szwede i S-ka 300
Stalowa 9
Fabryka Wyrobów Gumowych „Brage" 42
Stalowa 34
Fabryka mydeł, perfum i kosmetyków „Florange" 161
Stolarska 2/4
Warszawska Piekarnia Mechaniczna 162
Strzelecka 30/32
Zakład Wyrobów Mechanicznych Gustawa Pulsta / Fabryka Kas Pancernych Stalobetonowych „Stanisław Zwierzchowski i Synowie" 164
Suzina 2
Kotłownia na osiedlu VI Kolonii WSM 327
Szaserów 128
Kotłownia Szpitala MON 103
Szczęśliwicka 60
Warsztat 58
Szwedzka 2
Stalownia Warszawska (Praska) 166
Szwedzka 20
Bracia Brunner, Hugo Schneider i R. Dietmar – Akcyjne Towarzystwo Fabryki Lamp 168
Szwedzka 20
„Praga" – Towarzystwo Akcyjne Produktów Chemicznych / Przemysł Tłuszczowy – „Schicht-Lever" / Pollena-Uroda 171
Śnieżna 3/4
Fabryka Cukrów i Czekolady „Franboli" 174
Środkowa 20
Piekarnia Wł. Pyrzakowskiego / J. Roguskiego 176
Tarczyńska 8
Fabryka Filcu i Kapeluszy 60
Topiel 12
Dom Handlowo-Przemysłowy Franciszek Fuchs i synowie / Fabryka Czekolady 215
Towarowa 22
Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego" 302
Traktorzystów
Fabryka Ciągników w Ursusie 344
Waldorffa
Wytwórnia Amunicji nr 1 Fort Bema 340
Waliców 9 i 11
Browar Hermana Junga 305
Wilcza 58a
Fabryka sztukaterii 217
Włościańska 52
Centralne Warsztaty Samochodowe Miejskie 329
Wolska 41/45
Fabryka Obić i Papierów Kolorowych Józefa Franaszka 310
Wolska 54
Fabryka Makaronu „Nałęcz" 308

Wolska 157/159
Fabryka Przetworów Chemicznych „Dobrolin" F. A. i G. PAL 307
Wrzesińska
Rzeźnia Centralna 178
Zabraniecka 80
Towarzystwo Akcyjne Fabryk Chemicznych i Huty Szklanej 76
Zamoyskiego 28
Fabryka Czekolady E. Wedel 104
Ząbkowska 27/33
Zespół d. Warszawskiej Wytwórni Wódek Koneser – Warszawskie Towarzystwo Oczyszczania i Sprzedaży Spirytusu 180
Żelazna 24A
Podstacja elektryczna (trafostacja) 312
Żelazna 51
Towarzystwo akcyjne Fabryk Metalowych „Norblin, Bracia Buch i T. Werner" (potem Walcownia Metali Warszawa) 314
Żelazna 63
Fabryka Wyrobów Żelaznych „Duschik i Szolce" 318

Oprac. M. Krasucki

Indeks osobowy

Abakanowicz Magdalena 297
Adamczewski Władysław 118, 120
Ambrożewicz Władysław 263
Anczewski 102
Baender Maksymilian 204
Bańkowski Sebastian 240, 300
Bednarczyk Jadwiga 78
Bednarczyk Władysław 78
Behrens Peter 347
Bergander Feliks 227
Białowąs Jan 281
Billing Reinhold 171
Bierut Bolesław 174
Blank Piotr 8
Breżniew Leonid 302
Borkowski Edward 71
Borkowski Ferdynand 71
Borkowski Jan 71
Borowski Wacław 214
Borman Maurycy 9, 240, 300
Brandel Wacław 73
Brandysiewicz Jerzy 98
Broniewski Marian 210
Bruckman A. 296
Brühl Emil 180
Brunner bracia 165, 168
Bruno Krzysztof 151
Brzozowski Aleksander 26
Buch bracia 314, 316
Buczyński Czesław 295
Bulanda Andrzej 182, 269
Cegliński 88
Chmielewska Agnieszka 155
Cibarski K. 295
Ciszewski Stefan 61
Cukierwaar Chaskiel 266
Cukierwaar Józef 266
Cygan F. 297
Cygan J. 297
Cywiński Wacław 208
Czajkowski Stanisław 296
Czajkowski Wacław 270
Czapski M. 82
Czarnocki Władysław 92
Czerwiński Józef Napoleon 106
Czosnowski Wacław 284

Ćwierciakiewiczowa z Kaczyńskich Kazimiera 208
Dąbrowski Henryk 290
Dangiel Tomasz 8
Dmowski E. 282
Dmowski Mieczysław 282
Dobrowolski 151
Domański A. 305
Drzewiecka Michalina 76
Drzewiecki Józef 76, 214
Durand Jean-Nicolas-Louis 9, 254
Duschik Józef 318
Dygat Antoni 213, 214, 291
Dzierżanowski Juliusz 132, 133, 284, 298,
Eber Edward Zachariasz 48
Ehrtman Ludwik 88
Elsner Samuel 250
Emmel Tadeusz 37
Evans bracia 8, 220
Fijałkowski Alfred 344
Foester J. 284
Fraget Józef (Joseph) 9, 186
Fraget Julian Mikołaj 9, 187
Franaszek Józef 310
Franaszek Kazimierz 311
Fruziński Jan 7, 26
Frycz-Modrzewski Andrzej 98
Fusch Franciszek 215
Gadomski Filip 24
Galeotti Maria 176
Gajczak Kazimierz 336
Gampf 233
Gąsecki Adolf 25
Gelbard Józef 291
Gelbszpan Markus 266
Genelle S. 207
Gerson Wojciech 217
Geyzmer 201
Ginsburg Samuel 110
Ginsburg Sender 110
Gloech (Glej) Henryk 144
Gloech Ludwik 144
Godlewski Teodor 318
Goldberg Maksymilian 204, 240
Goldfeder Bronisław 171
Golflam Leon 159
Golian Wiktor 308
Golian Konrad 308
Gostyński Henryk 115
Gostyński Władysław 115
Goszczyński Stefan 100
Grabowski Jan 39
Grocholski Zdzisław 308
Grosglick Adolf 143
Groszkowski Janusz 156
Grunwald Henryk 53, 54
Gut-Gutkowski Aleksander 36
Haberbusch Błażej 9, 233, 234, 235, 236
Haberbusch Henryk 9, 233, 234, 235, 236
Haberbusch Karol 9, 233, 234, 235, 236
Habergrutz M. Samuel 48
Harmtan 49
Hartwig Oskar 138
Heller W. 40
Hempel Stanisław 329
Hirschmann Ludwik 348
Hirschmann August 348
Hocke D. 300
Holzer Paweł 244, 247
Horkiewicz Adolf 137
Horn 214
Iberklajd Maks 226
Iwanowski L. 181
Jabłkowscy bracia 36
Jaegger Juliusz 80
Jaegger Ryszard 80
Jagielscy 225
Jawornicki Antoni 53, 208, 291
Jung Aleksander 124
Jung Henryk 124
Jung Herman 305
Jung Seweryn 305
Jung Karol 124
Jung S. 233
Kaczyński Mieczysław 208
Kahn Albert Louis 11
Kamler Leopold 229
Kamieniecki Maurycy 48

Kamiński Zygmunt 214
Karpiński Wincenty 250
Karszo-Siedlewski Władysław 195, 207
Kasprzak Marcin 11, 257, 258, 277
Kiełbasiński Bolesław 174
Kiełbasiński Franciszek 174
Kijewski Jan Chryzystom 348
Klave Henryk 233
Klawe Henryk 242, 250, 251
Kleczewski Ryszard 214
Klein Edward 273
Kleyff Z. 82
Kłopotowski Ignacy 140
Koen W. 25
Kolberg Henryk 36,75
Konopacki Ksawery 162
Konrad Stanisław 287
Kontkiewicz Marian 133
Korngold Lucjan 291
Kośmiński Mieczysław 158
Kowalewski 168
Kowalska Józefa 281
Kowalski Emil 281
Kozłowski Karol 204
Krajewski 335
Kraszewski Zbigniew 18
Krausse Janusz 118
Kronenberg Leopold 180, 203, 274
Król Michał 194
Krygiel J. 289
Krysik 342
Kubacki Kornel 141
Kubiak Stanisław 239
Kuhn-Bubna Rene 100
Kulczyńska Joanna 155
Kulczyński Bogdan 155
Kułak Michał 228
Kuryłowicz Stefan 188
Landau Szymon 8, 224
Larsson Andrzej 88
Lebensold Hersz 225
Ledóchowski Stanisław 211
Lejzerowicz Aleksander 94
Lejzerowicz Dawid 94
Lejzerowicz Józef 94
Lejzerowicz Icchak 94
Lejzerowicz Rywka 94
Leśniewska Anna 290
Leibowitz D. 293
Leibowitz M. 293
Leibson Benno 143
Levy Herman 171
Leykam Marek 344
Lilpop Stanisław 9, 220
Lilpop Franciszek 344
Lindley William 31, 49
Lindley William Heerlein 31, 49
Lissowski Teodor 108
Liwski S. 225
Loewe Kazimierz 147, 183
Loewenstein Ludwik 220
Lubomirski Konstanty 194
Lubomirski Stanisław 194
Luksemburg Róża 7, 245, 247, 249
Łagiewski Gustaw 138
Łapiński T. 190
Łaski Maurycy 88
Łopieński Jan 198
Łopieński Tadeusz 199
Machlejd Karol 233
Majewski Hipolit 200
Mann Alfons 115
Marconi Leandro 310
Marconi Władysław 26
Marczak 342
Marczewski Kazimierz 237
Matyszkiewicz Wacław 296
Mazgajski E. 225
Matecki Kazimierz 344
Mączeński Zdzisław 291
Mehoffer Józef 214
Menes (Nosen Elja) Eljasz 48
Meyler Maks 88
Michler Karol 148
Miller Romuald 291
Mochnaczewski Bogusław 297
Mondrzak Pinkus 48
Mossey W. S. 225

Mostowskiego Tadeusz 348
Moszkowski Paweł 84
Mościcki Ignacy 48
Mucha Włodzimierz 268
Murawski Stanisław 162
Muzykiewicz Ignacy 295
Neronowicz-Szpilewska Kazimiera 24
Norblin Jan Piotr 9, 314, 316
Norblin Wincenty 9, 314, 316
Norwerth Edgar 291
Nowiński Lucjan 158
Nowotko Marceli 231, 232
Ogórkiewicz Leon 151
Olczak Józef 72
Orgelbrand Hipolit 195
Orgelbrand Mieczysław 195
Orgelbrand Samuel 195
Orlicz 342
Orszagh 88
Osteloff Karl 305
Otto Zygmunt 37, 38
Pabian Adolf 242
Paderewski Ignacy Jan 213
Pal Adolf 307
Pal Ferdynand 307
Pal Gustaw 307
Pal Oskar 307
Parzyński 116
Patschke Stanisław 18
Perks 201
Pfeiffer Jan 273, 274, 276
Pietraszka M. 226
Piłsudski Józef 88, 94
Plebański J. 40
Pniewski Bohdan 291
Polak Marian Romuald 214
Poniatowski Stanisław August 285
Popiełuszko Jerzy 18
Półtawski Adam Jerzy 213, 214
Przybylski Czesław 27
Pulst Gustaw 164
Puławski Zygmunt 55
Putowski Stefan 237
Pypke Adolf 124
Pyrzakowski Władysław 176
Raichert Teodor 66, 163
Rahn Henryk 310
Rau Wilhelm 220
Rechowicz 342
Rephan August 221
Reych E. 233
Rogaczewski B. 76
Rogóyski Bronisław 209
Rogulski J. 176
Rosenthal Józef 84
Rossman Ludwik 344
Rostocki Stanisław 344
Roth Franciszek 217
Roth Franciszek Karol 217
Roth Władysław 217
Rubinstein Mieczysław 153
Rudniewski R. 40
Rupiewicz 214
Rutkowski Hipolit 142, 204
Rutkowski Jan 250
Salman Maurycy 140
Schaffer 233
Schiele Feliks 9, 233, 235
Schiele Kazimierz 9, 233, 235
Schiele Konstanty 9, 233
Schitters Kazimierz 226
Schmidt Bolesław 193
Schneider Karol 207
Schneider Oswald 140
Scholtze Karol 348
Schonfeld Kazimierz 344
Schutz 116
Scipio del Campo Michał 194
Seydenbeutel Edward 22
Sigalin Roman 291
Skibniewski Zygmunt 237
Skirgajłło 151
Skorupka 108
Spiess Henryk 250, 332
Spiess Ludwik Henryk 332, 348
Spörlin Michał 310
Starynkiewicz Sokrates 49
Stępień Witold 29

Strassburger Karol 344
Stryjeńska Zofia 214
Stryła 342
Strzeszewski Piotr 194
Suchocki Ludwik 234, 235
Sułecki Andrzej 100
Stencel 234
Syrkus Szymon 327
Szajnberg Abram 200
Szala Jan 35
Szancer Jan Marcin 98
Szapiro Wolf 48
Szarecki Bolesław 103
Szczerbiński Z. 229
Szcześniak Stanisław 24
Szmalenberg Tadeusz 7, 291, 292
Szneling Izrael 223
Szomański Włodzimierz 158
Szolce 318
Szpigiel Paweł 242
Szpotański Kazimierz 62, 63
Szwajc Jakub 143
Szwede Kazimierz 9, 240, 273, 274, 276
Szybowski Bronisław 158
Szyller Stefan 209, 210
Świętopełk-Mirska z Fragetów Antonina 187
Świętopełk-Mirski Czesław 187
Świerczewski Karol 11, 12, 241, 259, 277
Święckowicz Kazimierz 294
Taeutzler Eli 148
Temler Aleksander Karol 273, 276 , 284
Transzo Zygmunt 206
Trotzer Jan 229
Truskier Paweł 140
Trzciński Wojciech 154
Twardowski Stanisław 49
Twardowski Stefan 73
Wajda Andrzej 256
Wandel Piotr 119
Wańkowicz Melchior 237
Warlikowski Krzysztof 37
Waryński Ludwik 240, 241, 277, 300
Wasilewski Jerzy 227, 292
Wasilewski Konrad 283
Wawelberg Hipolit 153
Weber Otto 143
Wedel Emil 104, 174, 215, 216, 291
Wedel Józef 104
Wedel Karol 104
Wendrykowski Z. 53
Werner Teodor 314, 316
Weszicki Marcin 293
Wiechowicz Stefan 162
Witoszyński Czesław 73
Witt Adolf 191
Włodawer Abram 266
Wojciechowski 188
Wołowscy 227
Wotitz S. A. 171
Woyde A. 191
Wójcik Karol 146
Wright Frank Lloyd 12
Wróblewski A. 121
Zagórny Józef 151
Zalewski Stanisław 98
Zborowski Bruno 327
Zeigler Ryszard 80
Zeiss Carl 76
Ziegler Robert 198
Zieleziński H. 141, 214
Zieliński Juliusz 225
Zieliński Stefan 29
Zieliński Tadeusz 208
Zwierzchowski Alfred 164
Zwierzchowski Stanisław 164
Zylberman Aron 120
Zylberman L. 225
Zyskind M. 225
Żelazowski Jan 250

Oprac. M. Krasucki

Fotografie

Piekarnia przy ul. Krasińskiego na Żoliborzu

Fabryka im. Gen. Świerczewskiego

Fabryka Dźwigów, obrabiarka

Dom Prasy Wojskowej, hol

Fabryka Dźwigów, mozaika w holu

Zakłady im. Róży Luksemburg

Budynek Zakładu „Praca kobiet"

Fabryka Lamp Braci Brunner

Stacja Filtrów, przepompownia „Nowe Miasto"

Fabryka Norblina, odlewnia

Fabryka Norblina, piec

Fabryka Norblina, pompy prasy 1000 t

FSO, tor testowy samochodów

Fabryka Ogórkiewicza i Zagórnego

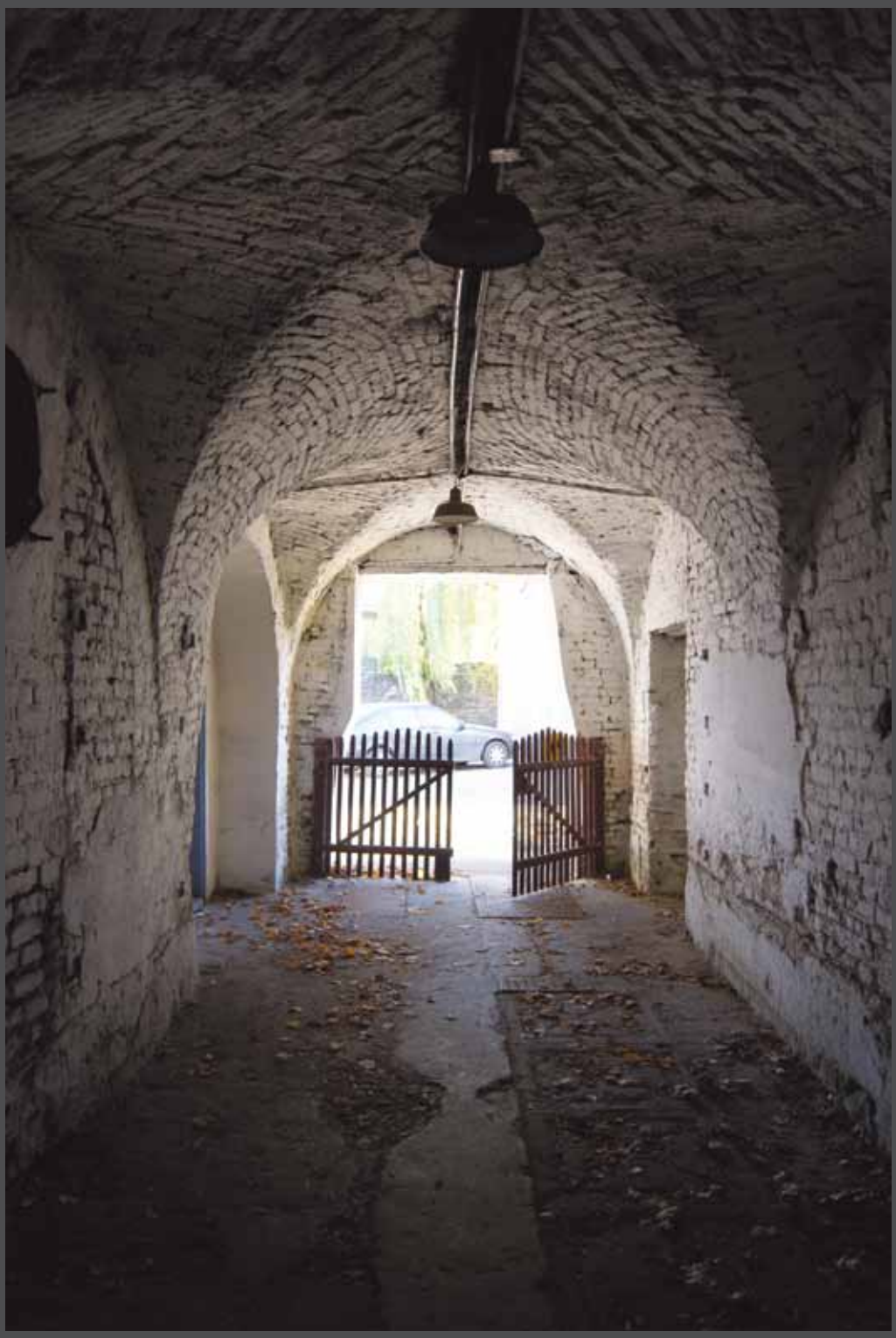

Fabryka Norblina

„Ogródek" w fabryce dźwigów

Warszawska fabryka dźwigów, mozaika w holu

Stacja Filtrów, wieża ciśnień

Fabryka Norblina, hala ciągarek

Fabryka Norblina

Dawna Warszawska Wytwórnia Wódek „Koneser”

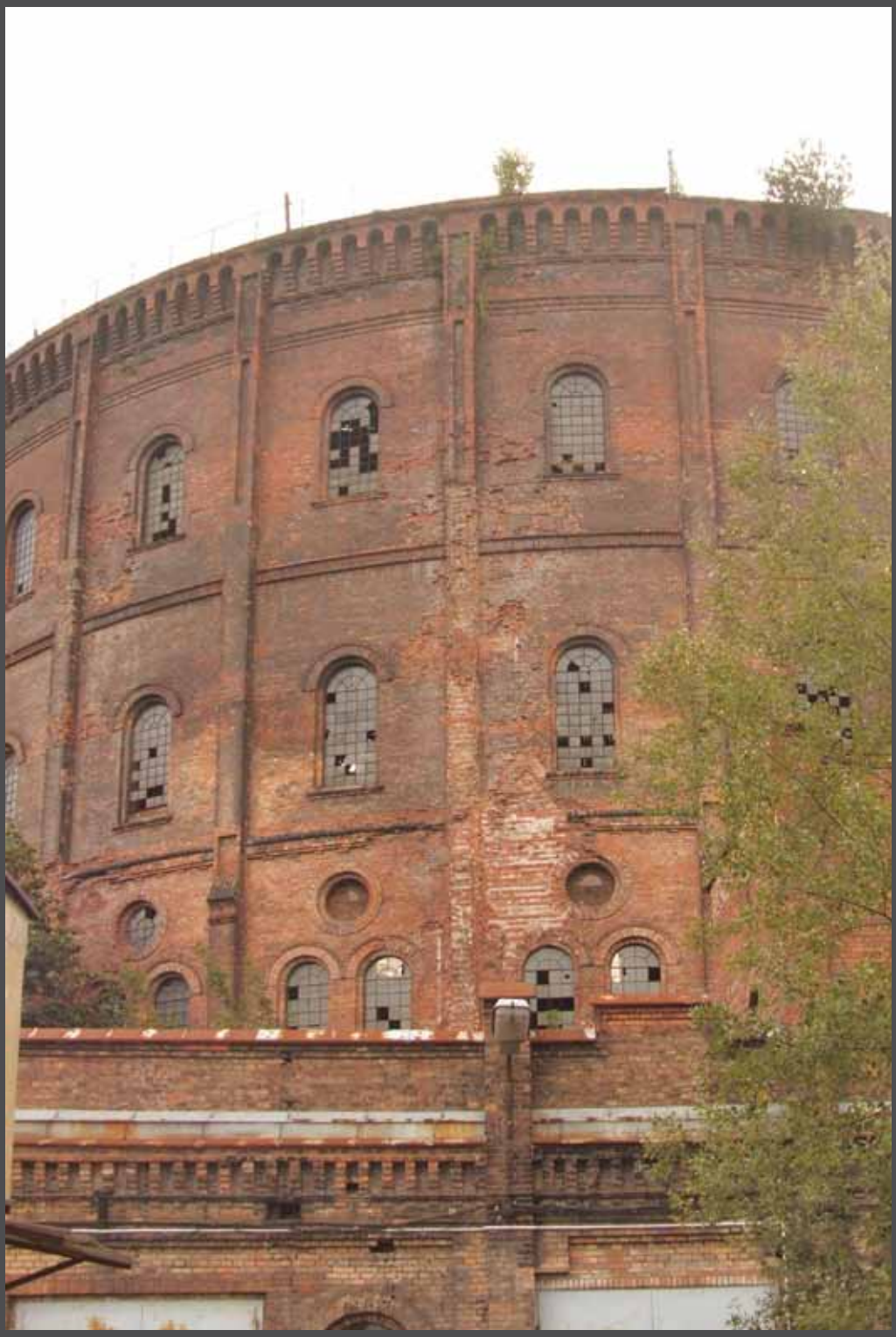

Gazownia Warszawska, budynek po zbiorniku gazu

Gazownia Warszawska

Gazownia Warszawska, budynek aparatowni pomiarowej

Zakłady Amunicyjne „Pocisk" S.A.

Zakłady Amunicyjne „Pocisk" S.A., brama

Polskie Zakłady Optyczne

Fabryka Polskiego Przemysłu Gumowego „PePeGe" – Fabryka Trzciny

Warszawski Młyn Parowy

Składy Towarzystwa Akcyjnego Przechowania i Transportowania Mebli i Towarów A. Wróblewski i Spółka

Wnętrze wieży ciśnień w Stacji Filtrów

Ekspozycja rur, zaworów i pomp na terenie Stacji Filtrów

Zakład Filtrów Pospiesznych

Szafa sterownicza w Zakładzie Filtrów Pospiesznych

Drukarnia Dom Słowa Polskiego

Drukarnia Dom Słowa Polskiego

Zakłady im. Róży Luksemburg

Zakłady im. Róży Luksemburg

Zakłady im. Róży Luksemburg

Elektrociepłownia na Żeraniu

Elektrociepłownia na Żeraniu

Zakłady Polfa S.A. na Tarchominie

Hala nr 2 fabryki traktorów w Ursusie

Zachowane piece w hali nr 2 w Ursusie

Budynek biurowy Zakładów im. Marcelego Nowotki